

جان اول مظہر درگاہ مشد جان جان خود مظہر اللہ شد
اردی؟

لوک خانقاہ مظہر

۱۹۷۲ء

اعنی

مکتوبات فی مدائسہ دیر

۱۳۹۲ھ

(مخزونه خانقاہ اخوند نسیم الموسوم بہ خانقاہ نور محل، اوچ، دیر)

مترتب

ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان

سندھ یونیورسٹی

جانِ جانِ خودِ منظرِ اللہ شد
(رومی؟)

جانِ اولِ منظرِ درگاہ شد

لیکھ خانقاہ منظر

۱۹۷۲ء

یعنی

مکتوباتِ مَدِیْنَةُ دِیْر

۱۳۹۲ھ

(مخزونه خانقاہ اخوند شیعہ الموسوم بہ خانقاہ نور محل، اوچ، دیر)

مترجم

ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان

سندھ یونیورسٹی

اظہارِ تشکر

اللہ بخشے حکیم حافظ ذوقی الہ آبادی (م ۱۳۹۳ھ) کو، وہ میری اکثر کتابوں کی کتابت کر دیا کرتے تھے۔ ان کے بعد حیدرآباد میں اب ایسا کوئی کاتب نہیں جو عربی اور فارسی سے بھی بخوبی واقف ہو۔ اسی مجبوری کی وجہ سے یہ کام القواد میں پڑ گیا تھا۔ آخر کار عزیز گرامی ڈاکٹر نعیم الاسلام صاحب نے (جنہوں نے کتابت کی ترتیب میں بھی پوری مدد فرمائی ہے) اکثر صفحات کی کتابت خود ہی فرمائی۔ اسی طرح ڈاکٹر مولانا سید محمد نعیم ندوی صاحب نے بھی کرم فرمایا۔ پھر عزیز ڈاکٹر سید سخی احمد ہاشمی صاحب (حال صدر شعبہ اردو) اور ڈاکٹر مولانا ابو الفتح محمد صغیر الدین صاحب، نیز بیٹی رابعہ اقبال سلیمان نے بھی چند کلمات تبرعاً کتابت فرمائے۔ سندھ یونیورسٹی کے یہ تمام اساتذہ میرے لیے بہت عزیز ہیں۔ اللہ پاک ان کو خوش و خرم رکھے اور دونوں جہانوں میں سرفراز و سر بلند فرمائے۔ آمین۔

ز شوقِ دوستِ بر اور ارقِ دفترِ گلہا (سعد اللہ گلشن)
ہمارا نامہ نوشتہ ز اشکِ بلبہا

عزیز گرامی ڈاکٹر نعیم الاسلام صاحب نے کتاب کے آخر میں اشاریہ بھی شامل فرما دیا ہے اور میرے عزیز ڈاکٹر ابو الفتح صغیر الدین صاحب اور عزیز پروفیسر ایاز الدین سلمہ کی رفاقت میں اس مجموعے کا تمام و کمال تصحیح بھی فرمادی ہے۔ ان سب حضرات کا شکریہ ادا کرنے کے لیے الفاظ تو نہیں ہیں لیکن دل شکر گزار اور دعا گزار ہے۔

سلسلہ منظریہ کے دو سو مکتوبات کا مجموعہ
مشمول بر دو ابواب

- (۱) باب منظرہ (۱۶۲ مکتوبات)
(۲) باب نسیم (۲۸ مکتوبات)

طبع اول

سندہ ترتیب ۱۹۴۲ء

سندہ طباعت ۱۹۴۵ء

قیمت

پندرہ روپے

مطبوعہ: آفریشیا پرنٹنگ پریس، ناظم آباد کراچی نمبر ۱۸

ملنے کا پتہ

حکیم محمود الزمان مکان نمبر 272/C یونٹ نمبر 7

لطیف آباد حیدرآباد سندھ پاکستان

فہرست مندرجات

از مرتب

مقدمہ

(۱)

بابِ مَظہَر

۱- مکتوبات حضرت مظہر:

۲۹

بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی

۳۰

» اخوند ملا محمد نسیم

۳۰

» میر عبد البہاری

۳۴

» "شیخ صاحب"

۲- بنام حضرت مظہر:

۴۶

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی

۵۷

» محمد احسان امجدی

۶۲

» نواب ارشاد خان

۷۵

» ظفر علی

۷۹

» غلام عسکری خان

۸۴

» مولوی ثناء اللہ سنبلی

۸۶

» میر محمد مقبیل

۹۲

» میر علی اصغر عرف میر مکھو

۹۸

مکتوب شیخ محمد مراد

۱۰۰

مکتوب محمد خان (برادر نامدار خان)

۱۰۱	مکتوب غلام حسن	۲۷۱
۱۰۲	نعم اللہ	۵۱
۱۰۶	مکتوبات شاہ علی	۵۱
۱۱۰	مکتوب اہلیہ حضرت منظر آید	۱۵۱
۱۱۰	مکتوبات محمد حسن خان خاتزادہ	۶۵۱
۱۱۴	مکتوب رحیم خان خاتزادہ (۱)	۶۵۱
۱۱۷	مکتوبات عبدالعزیز خان	۵۵۱
۱۱۹	کتوب محمد کلیم	۲۵۱
۱۲۱	مکتوبات فتح خان	۶۵۱
۱۲۲	مکتوب والدہ عبدالرحیم	۶۱۶
۱۲۵	مکتوب حمزہ خان	۶۱۶
۱۲۶	مکتوب غلام نبی	۶۱۶
۱۲۹	مکتوب جان عالم خان	۵۱۶
۱۳۰	مکتوب امانی بیگم	۵۱۶
۱۳۲	مکتوبات محمد خان (ہمشیرزادہ دوندے خان)	۸۱۶
۱۳۵	مکتوب ضیاء الدین حسین	۵۱۶
۱۳۸	مکتوب منصب خان	۶۱۶
۱۳۹	مکتوب محمد وجیہ الدین	۱۶۶
۱۴۱	مکتوب اسد خان	۶۶۶
۱۴۱	مکتوب برادر خواجہ فتح اللہ	۶۶۶
۱۴۳	مکتوب امان اللہ و ہمشیرہ فتح محمد	۶۶۶
۱۴۴	مکتوب افضل	۶۶۶
۱۴۵	مکتوب ناد علی پسر شیخ غلام محمد	۶۶۶

۱۴۶	مکتوبات والد محمد رفی خان	
۱۴۷	مکتوب پشیرہ خواجه بادشاہ نقشبندی	۱۰۱
۱۵۰	چنورام	۶۰۱
۱۵۰	جیون	۲۰۱
۱۵۱	والد بساوند لال بیچار	۲۰۱
۱۵۲	مکتوبات چھترمل	۱۰۱
۱۵۳	نانک چند	۶۱۱
۱۵۵	مڑلی دھر	۲۱۱
۱۵۹	نامعلوم	۲۱۱
۳۔ مکتوبات مؤسّسین حضرت مظہرؒ، فیما بینہم:		
۲۱۲	حافظ شاہ محمد و حافظ نامدار	۶۶۱
۲۱۳	بنام میر صاحب جیو	۵۶۱
۲۱۴	نامعلوم	۳۶۱
۲۱۵	نواب ارشاد خان	۳۶۱
۲۱۵	مولوی عبدالرزاق	۶۶۱
۲۱۸	میر صاحب جیو	۶۶۱
۲۱۹	برادران	۵۶۱
۲۲۰	شاہ صاحب	۸۶۱
۲۲۱	بیان ابوالعزالی	۴۶۱
۲۲۲	شاہ لورخان جیو	۱۶۱
۲۲۲	اخوند صاحب	۱۶۱
۲۲۳	ملا تیر و لعل خان	۶۶۱
۲۲۴	حاجی محمد رسول	۶۶۱

۲۲۴	بنام میرزا قبا و اخوند محمد سلیم	پہچت (خان)	
۲۲۵	" میر صاحب	حاجی امان	۱۵۶
۲۲۶	" دادا جی صاحب	محمد عجب	۱۵۶
۲۲۷	"	مکتوب سفارش برائے شاہ نور اللہ درویش	۸۵۶
۲۲۸	بنام حافظ لورجیو	رکن الدین	۶۲۲
۲۲۸	" عبداللہ خان جیو	کمال خان	۵۲۶
۲۳۰	" قطب الدین جیو	نور الدین	۲۲۶
۲۳۱	" ملا محمد فاروق	حاجی عبدالخالق	۱۲۲

(۲)

باب نسیم

۲۳۴	۱۔ مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی
۲۳۱	۲۔ مکتوب اہلبہ حضرت مظہر
۲۳۲	۳۔ مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم
	۴۔ مکتوبات احباب و مریدین
۲۳۳	مکتوب سید غلام
۲۳۵	" عبدالقدوس
۲۳۷	" محب اللہ
۲۳۸	مکتوبات محب اللہ و عبدالقدوس
۲۵۲	مکتوب میر محمدی
۲۵۳	مکتوبات نامعلوم

۲۵۴	کتوب محمد	۲۲۲
۲۵۷	مکتوب سيف الدين احمدى	۲۲۱
۲۵۸	مکتوبات غلام حسن	۲۲۲
۲۶۳	عبداللہ	۲۲۶
۲۶۵	مکتوب بشارت اللہ	۲۲۶
۲۶۶	حائم	۲۲۶
۲۶۷	محمد نصير	۲۲۶
۲۶۹	محمد غلام	۲۲۶
۲۶۹	ناعلوم	۲۲۶
۲۷۰	دوند يا خان پسر دین محمد	۲۲۶

ضمیمہ:
 مکتوب عاجزادہ حکیم محمد میراغا جان بنام مرتب ۲۷۱

۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مقدمہ

محترم ڈاکٹر خلیق انجم نے مختلف مجموعوں کے مطالعے سے حضرت میرزا مظہر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۱۹۵ھ) کے مکتوبات اور نثری تحریروں کو مرتب کر کے ان کا اردو ترجمہ ۱۹۶۲ء میں دہلی سے "مرزا مظہر جان جاناں کے خطوط" کے نام سے شائع کیا تھا۔

پھر محترم عبدالرزاق قریشی نے حضرت مظہرؒ کے نادر اور غیر مطبوعہ فارسی مکتوبات کا ایک مجموعہ "مکاتیب میرزا مظہر" کے نام سے ۱۹۶۶ء میں بمبئی سے شائع کیا، جس میں علاوہ تین مطبوعہ مکتوبات کے، ۱۲۲ غیر مطبوعہ مکتوبات تھے جو مرتب کو حضرت مولانا ابوالحسن زید صاحب فاروقی، سجادہ نشین درگاہ شاہ ابوالخیرؒ (چتلی قبر، دہلی) سے ملے تھے اور مولانا موصوف کو حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے مکان واقع محلہ قاضیان، پانی پت سے حاصل ہوئے تھے۔ قاضی صاحب کو حضرت مظہرؒ سے کیسی شیفتگی اور عقیدت تھی اور ان کے مکتوبات کو کیسی حقانیت سے ^{رکھتا} ہوگا!

اس دوران میں حسن اتفاق سے راقم الحروف کو حضرت مولانا حنیف اللہ صدیقی سے شرفِ نیاز حاصل ہوا، جو گھٹ (ضلع فیروزپور، سندھ) میں عربی کے معلم ہیں اور ریاست دیر (مالاکنڈ ایجنسی) کے مقام اوج کے رہنے والے ہیں۔ اوج میں اُس وقت اُن کے بڑے بھائی محترم حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان صاحب خانقاہ اخوند ملا محمد نسیم، الموسوم بہ خانقاہ نور محل میں مسند نشین تھے۔ حضرت اخوند ملا محمد نسیم، حضرت مظہرؒ کے تہا ز خلفاء میں سے تھے اور برسوں حضرت

منظر کی خدمت میں حاضر رہے تھے۔ ان کی حضرت منظر سے عقیدت و شینگی
 بہت غیر معمولی اور بے مثل تھی جس کا ذکر مقامات مطری میں خاص طور سے
 کیا گیا ہے اور مراحت کی گئی ہے کہ حضرت منظر سے اخلاص و متابعت کلذیہ
 یہاں تک راسخ تھا کہ کوئی کام آپ کی اجازت کے بغیر نہیں کرتے تھے۔ اسی
 اخلاص و عقیدت کے سبب سے حضرت منظر کی کئی یادگاریں اور ایک
 بڑی تعداد میں سلسلہ منظر یہ کے مکتوبات ان کے پاس محفوظ رہے اور
 ان کے بعد ان کے اخلاف کی توجہات کے نتیجے میں آج تک خانقاہ نور محل

اوج، دیر میں محفوظ ہیں۔

راقم الحروف نے حضرت نسیم کے جمع کردہ نادر اور غیر مطبوعہ مکتوبات تک
 رسائی حاصل کرنے کے لیے اوج کا سفر اختیار کیا۔ خانقاہ میں حضرت منظر کے
 دس مکتوبات اور ان کے خلیفہ حضرت قاضی شہار اللہ بانی پتی (م ۱۲۲۵ھ)
 کے نو مکتوبات موجود ہیں۔ حضرت منظر کے نام ان کے احباب اور مریدین
 و متوسلین کے کچھ ہوتے مکتوبات بھی ایک بڑی تعداد میں موجود ہیں۔ ان کی
 تعداد ۱۳۷ ہے۔ علاوہ ازیں ۲۲ مکتوبات ایسے ہیں جو حضرت منظر کے
 احباب اور مریدین و متوسلین نے آپس میں ایک دوسرے کو تحریر کیے ہیں، یا

ادملانیم کی خانقاہ میں حضرت منظر کی شہادت کے وقت کے خون اکودہ کرب بھی محفوظ ہیں۔

شہادت چونکہ ۶ جنوری ۱۷۸۱ء (۱۰ محرم ۱۱۹۵ھ) کو ہوئی تھی یعنی سخت سردی
 کے دن تھے اس لیے حضرت میرزا صاحب رومی کا فرغل پہنچے ہوئے تھے۔ بائیں طرف
 دل کے قریب وہ فرغل طبع کی تریب سے خون اکودہ ہے اور اس وقت کا ہندھی ہے جس کے
 ساتھ کے حصے میں دو سوراخ پھرتے پھرتے ہیں اور پھیلے حصے میں بڑے بڑے سوراخ پھرتے
 اور خون اکودہ ہیں۔ وہیں ایک پوتلی میں وہ دہ جیاں بھی ہیں جن سے نعت کا خون
 پونچھا گیا تھا۔ یہ سب چیزیں خانقاہ نور محل میں موجود ہیں۔ حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم
 کے سوسے مبارک بھی ہیں۔ حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کا سبز کلاہ اور خد ملا نسیم کے
 کے کرتے اور ٹوپیاں بھی موجود ہیں۔ حضرت منظر کا فرغل راقم الحروف نے پون لودھیما
 تھا جس سے اندازہ ہوا کہ ان کا جسم مبارک راقم الحروف کے بدن کی طرح تھا۔

حضرت نسیمؒ کے متوسلین نے تحریر کیے ہیں۔ اس موقع پر حضرت نسیمؒ کے
اخلاف مذکورہ کی عنایت سے نہ صرف ان غیر مطبوعہ مکتوبات میں سے بعض
کی نقل حاصل ہوئی، بلکہ چند کے عکوس تیار کرانے کا موقع بھی ملا۔

راقم الحروف نے اس ذخیرہ مکتوبات کو علمی حلقوں سے روشناس کرانے
کی سعادت حاصل کی۔ رسالہ اردو کراچی میں اس سلسلے کی دو قسطیں چھپیں۔
جولائی ۱۹۶۷ء کے شمارے میں حضرت منظرؒ کے چند غیر مطبوعہ مکتوبات پیش کیے
گئے اور ان مکتوبات شریف تک رسائی کی کیفیت بھی درج کر دی گئی۔ پھر رسالہ
اردو کی دوسری اشاعت بابت اکتوبر ۱۹۶۷ء میں حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ
کے مکتوبات پیش کیے گئے۔

ان مکتوبات کے پہلی بار چھپنے کے بعد، قبلہ حکیم صاحب زادہ محمد میر آغا جان
صاحب سجادہ نشین خانقاہ نور محل نے یہ کرم فرمایا کہ ۱۹۶۹ء میں خود
اپنے دست مبارک سے باقی جملہ مکتوبات نقل کر کے روانہ فرمائے۔ افسوس کہ
قبلہ حکیم صاحب نے پنج شنبہ ۲ رمضان ۱۳۹۲ھ (۱۲ اکتوبر ۱۹۷۲ء)
کو انتقال فرمایا اور ۵۰ یہ مطبوعہ مجموعہ نہ دیکھ سکے۔

ان مکتوبات کو از سر نو ترتیب دے کر پیش کیا جا رہا ہے۔ بعض
مکتوبات کے لکھنے والوں کا نام بھراحت مکتوبات میں موجود نہیں ہے۔ قرآن

سہ قطعہ تاریخ وفات حکیم محمد میر آغا جان صاحب مرحوم، از مرتب:-
گزشت افسوس ازین دنیا
شہ طبع صفا لودہ
مطبع دین حق چون او
طیب ظاہر و باطن
حکیم و عالم و حافظ
نہ بودش هیچ در عالم
سر و پائے ہوا برید
جناب رشیدی شان
محمد میر آغا جان
۱۳۹۲ = ۱ ۳ ۹ ۸ + ۵
کجا پیدا کند یزدان
یقیناً رہبر عرفان
حبیب حق و انس و جان
ہوا و عرض عالمیان
محمد میر آغا جان
۱۳۹۲ = ۱ ۳ ۹ ۸ - ۱۴۵

اور شواہد کی بنا پر ان کے لکھنے والوں کے نام کی تعیین کی گئی ہے۔ بہت سے مکتوب نگار حضرت منظرؒ کے سلسلے کے معروف و ممتاز افراد ہیں جن کا ذکر اس سلسلے کی کتابوں میں جگہ جگہ آتا ہے۔ علاوہ ازیں اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے بھی ان حضرات کے مزید حالات پر روشنی پڑتی ہے۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتی، محمد احسان احمدی، نواب ارشاد خاں اور ان کے صاحبزادے طفعلی، غلام سکری خاں، مولوی ثناء اللہ سنہلی، میر محمد تبین، میر علی اصغر عرف میر نکھو، محمد مراد، غلام حسن، نعیم اللہ، محمد کلیم اور اخوند محمد نسیم۔ یہ وہ حضرات ہیں جن کا ذکر حضرت منظرؒ کے مکتوبات میں جگہ جگہ ہے اور ان کے نام مکتوبات بھی ہیں۔ نیز مقامات مظہری میں، ان میں سے اکثر کا بیان حضرت کے خلفاء کے ذیل میں آیا ہے۔ ان سب ماخوذوں سے حالات اخذ کر کے مکتوبات سے قبل درج کر دیے گئے ہیں تاکہ اس مجموعے کے مکتوبات کو سمجھنے میں سہولت ہو اور جہاں جہاں ممکن ہو، تعیین سنین کی بھی کوشش کی گئی ہے۔

اس مجموعے میں، حضرت منظرؒ کے نام لکھے ہوئے ایسے مکتوبات بھی ہیں جو حضرت منظرؒ کے بعض مکتوبات کے جواب میں ہیں اور اس طرح کلمات طیبات اور محترم خلیق انجم و محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعوں میں شامل شدہ بعض مکتوبات کو سمجھنے میں وہ معاون ثابت ہوں گے۔ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے نام کلمات طیبات اور محترم خلیق انجم کے مجموعے میں حضرت منظرؒ کے سات مکتوبات ہیں۔ محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں یہ تعداد ۱۳۰ تک پہنچ گئی ہے۔ کلمات طیبات کے مکتوبات ۵۷، ۷۷ کے بارے میں، جو قاضی صاحب کے نام لکھے ہوئے مکتوبات میں سے ہیں، محترم عبدالرزاق قریشی نے مراحت کی ہے کہ یہ حضرت منظرؒ کے اصل مکتوبات کے انتخابات کی شکل میں ہیں۔ بہر کیف

ان کو نظر انداز کر دیا جائے تو بھی قاضی صاحب کے نام، حضرت منظرؒ کے کوئی ۱۳۵ مکتوبات ہوتے ہیں جو مطبوعہ مجموعوں میں شامل ہیں۔ مگر قاضی صاحب کا کوئی ایسا مکتوب جو حضرت منظرؒ کے نام لکھا گیا ہو، دستیاب نہیں تھا۔ اب اس مجموعے (لوائح خالقہ منظریہ) میں قاضی صاحب کے پانچ مکتوبات بنام حضرت منظرؒ شامل ہیں۔ اسی طرح اور بھی کئی ایسے حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے میں شامل جن کے نام حضرت منظرؒ کے مکتوبات کلمات طیبات میں اور محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعوں میں ہیں اور اس مجموعے کی بدولت حضرت منظرؒ اور ان کے اجاب کے مابین خط و کتابت کا وہ سلسلہ دو طرفہ ہو رہا ہے جو مطبوعہ مجموعوں میں اب تک یک طرفہ ہی رہا ہے۔ اس طرح حضرت منظرؒ اور ان کے اجاب اور مریدین کے مابین تعلقات و مراسم کی تصویر زیادہ واضح طور سے ابھرتی ہے۔

بعض مکتوبات میں تاریخی واقعات کی طرف اشارات ملتے ہیں، خصوصیت کے ساتھ شاہ ابدالی اور نواب قاسم علی خاں سے تعلق اشارات قابل لحاظ ہیں۔ قاضی ثناء اللہ بانی پتی اور ٹرلی دھر کے مکتوبات میں، احمد شاہ ابدالی کی آمد آمد کی خبروں کا ذکر ہے۔ نواب قاسم علی خاں سے تعلق مکتوبات کی تاریخی افادیت اور زیادہ واضح ہے۔ حضرت منظرؒ کا روہیلہ سرداروں پر گرا اثر تھا۔ ان کے سلسلے کے کئی حضرات، نواب عماد الملک، نواب نجیب الدولہ، نواب افضل خاں برادر نجیب الدولہ، اور نواب مجد الدولہ کی سرکاروں سے وابستہ تھے۔ ملا رحم داد روہیلہ خود حضرت منظرؒ کا عقیدت مند تھا اور اس کے لشکر میں حضرت کے متعدد مرید تھے جب کہ وہ سکھوں پر لشکر کشی میں مشغول تھا۔ اور روہیلہ کے سرداروں میں، حافظ رحمت خاں، دوندے خاں، اس کا بیٹا صاحب اللہ

خان اور ہمیشہ زیادہ ٹھوٹاں وغیرہ حضرت منظرؒ سے تعلق رکھتے تھے۔ نواب قاسم علی خان جب بکسر کی لڑائی میں شکست کے بعد شمالی ہند آیا اور دوبارہ فوج اکٹھی کرنے کا منصوبہ اس نے بنایا تو حضرت منظرؒ کے متوسلین نے بھی اس مہم میں دل چسپی لی، جیسا کہ اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے ظاہر ہے۔ عربی زبان میں ہوا ایک مکتوب تمام تر اسی نوعیت کا ہے، اور بہت اہم معلوم ہوتا ہے اس میں ایک عقیدت مند سردار کی جانب سے، حضرت منظرؒ کے توسط کو کام میں لاتے ہوئے سوار اور پیادے اور گھوڑے مہیا کرنے کی پیش کش کی گئی ہے۔ حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب بنام میر عبدالمہادی میں نواب قاسم علی خان کی ان کوششوں کا تفصیلاً ذکر ملتا ہے اور اسی میں مکتوب الیہ کی اس فرمائش پر کہ نواب قاسم علی خان سے ان کے لیے بھی سفارش کی جائے، حضرت منظرؒ نے ان موافق کا بھی ذکر کر دیا ہے جو نواب قاسم علی خان کو جانباز روہیلوں کا تازہ دم شکر بھرتی کرنے میں پیش آئے۔ روہیلہ سرداروں نے روہیلہ سپاہیوں کی بھرتی کی اجازت اولاً تو دے دی، لیکن جب دیکھا کہ نواب قاسم علی خان کے علوفہ بیش قرار مقرر کرنے کے سبب سے جامعہ دار سب اس کی رفاقت میں کھینچے چلے جاتے ہیں تو ازراہ دور اندیشی وہ سردار مانع آئے اور ناچار نواب قاسم علی خان بریلی جا کر بیٹھ گئے۔

نواب افضل الدولہ (برادر نجیب الدولہ) کے لشکر کے رسالداروں میں سے رحیم خان خانزادہ اور محمد حسن خان خانزادہ بھی حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں شامل تھے جو حضرت منظرؒ کے ارشادات کی تعمیل میں کوتاہاں رہتے تھے جیسا کہ ان حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات (بنام حضرت منظرؒ) سے ظاہر ہوتا ہے۔ غلام عسکری خان اور نواب ارشاد خان (اور ان کے صاحبزادے ظفر علی خان) نختاورد خان، محمد خان آفریدی، میرزا محمد علی بیگ، خواجہ عبید اللہ یہ سب اصحابِ سیف تھے جو حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں سے تھے۔ ابراہ

رسالداروں، جماعہ داروں اور دیگر فوجی خدمات انجام دینے والوں کی اس کثیر تعداد میں حضرت منظرؒ سے عقیدت مندی کے نتیجے میں، حضرت منظرؒ کے سیاسی اثرات بھی خاصے نمایاں تھے۔ نجف خاں کے دور وزارت میں جو حضرتؒ کی شہادت کا واقعہ پیش آیا، واقعات و حالات کو دیکھتے ہوئے کوئی اتفاقی نوعیت کا نہ تھا، بلکہ سیاسی مخالفین کی منصوبہ بندی کے نتیجے میں عمل میں آنے والا سیاسی قتل تھا۔ ہر کیف، اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے اربابِ سیف و علم سے حضرت منظرؒ کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے۔

حضرت منظرؒ کے جو مکتوبات اس مجموعے میں شامل ہیں ان کا اسلوب سابقہ مجموعوں کے مکتوبات جیسا ہے۔ پُر تکلف اور رسمی القاب و آداب ان مکتوبات میں بھی نہیں ہیں۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام مکتوبوں شروع ہوتا ہے: "بعد حمد و صلوة از فقیر جان جاناں، برادر با کمال فضیلت پناہ مولوی ثناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند۔" حضرت منظرؒ نے ثناء اللہ کو ثناء اللہ لکھا ہے۔

مکتوب ملا نسیمؒ کے نام مکتوبات میں بھی، حمد و صلوة اور اپنے نام کی مراحت کے بعد کچھ ایسے ہی انداز میں مکتوب الیہ کو مخاطب کیا ہے یعنی "فرزند سعادت مند مولوی محمد نسیم جیو سلمہ الرحمن مطالعہ نمایند" یا "فرزند عزیز از جان اخوندزادہ محمد نسیم، اوصلہ اللہ الکریم الی مقام عظیم، مطالعہ نمایند" یا "فضائل پناہ کالات دستگاہ اخوندزادہ ملا محمد نسیم جیو ابقار الرحمن مطالعہ نمایند"۔ میر عبدالمادی کے نام جو مکتوب ہے اس کا آغاز یوں ہوتا ہے "بعد حمد و صلوة از فقیر جان جاناں میر عبدالمادی صاحب مطالعہ نمایند"۔ اور ایک مکتوب ایسا بھی ہے جس میں مکتوب الیہ کا پورا نام تک نثار ہے، صرف "شیخ صاحب مطالعہ نمایند" لکھ دیا گیا ہے۔

عبارت کا انداز بھی وہی سادہ و بے تکلف ہے اور چھوٹے چھوٹے جملوں پر
 مبنی، جو حضرت مظہرؒ کے مکتوبات کے سابقہ مجموعوں میں ملتا ہے حضرت
 مظہرؒ دن، تاریخ اور مہینا تو اپنے مکتوبات میں لکھ دیتے ہیں مگر سنہ ہوا
 ایک مکتوب (بنام سید موسیٰ خاں دہبیدی، مشمولہ مجموعہ عبدالرزاق قریشی)
 کے اور کہیں لکھا ہوا نہیں ملتا۔ یہی صورت حضرتؒ کے ان مکتوبات کی بھی ہے
 جو اس مجموعے میں شامل ہیں۔

حضرت مظہرؒ کے نام مریدین و متوسلین کے جو مکتوبات ہیں ان
 میں حضرتؒ کے لیے القاب و آداب کا ایک مخصوص و منفرد انداز گویا اکثر
 نے اپنے لیے جدا جدا مقرر کر لیا ہے اور اس سبب سے بعض نامعلوم الاسم مکتوبات
 کے لکھنے والوں کے نام معلوم کرنے میں مرتب کو مدد بھی ملی ہے۔ قاضی ثناء اللہ
 پانی پتیؒ حضرت مظہرؒ کے نام اپنے مکتوبات کو یوں شروع کرتے ہیں: "بسم اللہ
 الرحمن الرحیم الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علیٰ خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین۔
 عرضی مکتوبین غلامان محمد ثناء اللہ بموقف عرض میر ساند۔ احوال غلام مستوب
 حمد الہی و شکر تو جہات قبلہ گاہیست ادام اللہ برکاتہ و صحت ذات اقدس مقدس
 مدام مطلوبہ" ملا نسیم کے نام مکتوب قاضی صاحب نے لکھے ہیں ان میں بھی ایک
 معرہ انداز ملتا ہے۔ وہ یوں شروع کرتے ہیں۔ "الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ
 علیٰ خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین۔ مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا
 محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ سلامت فقیر فقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام
 سنت الاسلام و نیاز مندیہا و اشتیاق بہجت آیات مطالعہ فرماید۔"
 قاضی صاحب کے جو مکتوبات کلمات طیبات میں بنام شاہ غلام علی و شیخ محمد
 قاضی کرانہ و نعیم اللہ ہر اپنی شائل ان کا انداز بھی کچھ یہی ہے۔ حضرت مظہرؒ کے
 مریدین و متوسلین میں سے محمد احسان احمدی اکثر "خداوند خدا یگانہ مدظلہ العالی"
 یا "خداوند نعمت مدظلہ العالی سلامت" پر اکتفا کرتے ہیں۔ نواب ارشاد خاں

کے صاحب زادے ظفر علی نے احترام کا یہ طریقہ اپنایا ہے کہ مکتوب کے انداز میں نہیں بلکہ عرض کے انداز میں عرض مدعا کرتے ہیں اور یوں شروع کرتے ہیں "معرض میرزا کہ....." اور خاتمہ "عرض ظفر علی" لکھ کر کرتے ہیں۔ یا کبھی شروع میں حضرت قبلہ و کعبہ مدظلہ العالی بھی لکھتے ہیں۔ حضرت منظر کی پیروی میں، ظفر علی نے بھی اپنے ہم وطن اور استاد مولوی ثناء اللہ سنہلی کو حضرت منظر کے نام اپنے مکتوب میں "س" سے ثناء اللہ لکھا ہے۔ غلام عسکری خان "حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی" اور مولوی ثناء اللہ سنہلی "بجناب عالی حضرت پیر دستگیر مدظلہ العالی میرساند" لکھتے ہیں۔ میر محمد حسین کا انداز مخاطب بھی انہی سے مخصوص ہے۔ وہ "عرض مبارک مقدس قبلہ عالم و عالمیان قطب ربانی قیوم زماں پیر دستگیر حضرت ایٹاں مدظلہ العالی میرساند" لکھ کر مکتوب شروع کرتے ہیں۔ مگر ان سبھوں میں سب سے عمدہ اور معنی خیز انداز نواب ارشاد خاں کا ہے کہ اپنا نام، بھراحت، مکتوبات میں نہیں لاتے مگر القاب و آداب میں اس کی رعایت ملحوظ رکھتے ہیں اور حضرت منظر کو یوں مخاطب کرتے ہیں "حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی"۔

مقامات منظری میں حضرت منظر کے ۷ ام خلفاء کے حالات دیے گئے ہیں۔ ان میں سے جن کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے (لوائح خاتما) منظریہ یعنی مکتوبات مدرسہ دیر) میں شامل ہیں، ان کے نام یہ ہیں:

- (۱) قاضی ثناء اللہ پانی پتی
- (۲) شیخ محمد احسان احمدی
- (۳) نواب ارشاد خاں سنہلی
- (۴) مولوی ثناء اللہ سنہلی
- (۵) میر محمد حسین

(۶) میر علی اصغر عرف میر مکتوب

(۷) شیخ محمد مراد

(۸) شیخ غلام حسن

(۹) نعیم اللہ

(۱۰) محمد کلیم ، اور

(۱۱) اخوند محمد نسیم -

یہ سب حضرات حضرت منظرؒ کے ممتاز خلفاء میں سے ہیں۔ مگر ان کے مکتوبات میں طلب رشد و ہدایت یا طلب نصیحت پر مشتمل کوئی چیز نہیں ملتی۔ حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے مکتوبات میں بھی یہی صورت ہے، اور یہی صورت محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات میں بھی ہے کہ ان میں وعظ و تذکیر اور دعوت و اصلاح کا انداز نہیں ہے۔ دعوت و اصلاح اور رشد و ہدایت کے مضامین پر مبنی مکتوبات کلمات طیبات ہی میں ملتے ہیں۔ بہر کیف، ان مکتوبات کی بھی اپنی ایک اہمیت ہے۔ حضرت منظرؒ کی گھریلو زندگی، اجاب اور مریدین و متوسلین، امراء، علماء، فضلاء، فوجی سرداروں اور دیگر عام آشناؤں سے حضرت منظرؒ کے تعلقات و مراسم اور معاملات و مراسلات کی ایک ایسی بھرپور تصویر ان مکتوبات سے ابھرتی ہے جس میں صرف حضرت منظرؒ کی انفرادی و اجتماعی زندگی کی تفصیلات ہی نہیں، بلکہ اس دور کی معاشرتی، سیاسی اور اقتصادی حالت کی جھلکیاں بھی نظر آتی ہیں۔ بڑی بات یہ ہے کہ یہ مکتوبات از اول تا آخر بنی نوعیت کے ہیں اور منظر عام پر آنے کے احساس کے تحت نہیں لکھے گئے ہیں۔ اس لیے ان میں مکتوب نگار اور مکتوب الیہ کی شخصی زندگی کی سچی تصویریں ہیں۔ اور حضرت منظرؒ کی مثالی زندگی ایک کھلی کتاب کی طرح سامنے آتی ہے۔ معاملات میں، ادائے حقوق میں، صلہ رحمی میں، دوسروں کے کام آنے

ہیں اور گھریلو زندگی کی تلخیوں کو صبر و ثبات کے ساتھ سہنے میں، دینی حیثیت میں، شریعت کی پابندی میں، ملکی معاملات و مسائل سے باخبر رہنے اور وقت کی رفتار کو سمجھنے میں حضرت منظرؒ کی دلکش شخصیت کے جو جو پہلو، جس بے تکلفی اور سچائی کے ساتھ ان مکتوبات میں نظر آتے ہیں وہ اور کہاں ملیں گے؟ تاریخ کی رنگ آمیزیاں تو اچھی اچھی شخصیتوں کو کچھ کا کچھ بنا دیتی ہیں اور حضرت منظرؒ کی دلکش و دل آویز شخصیت کے ساتھ تو بعض اہل قلم نے دانستہ کچھ زیادتیاں کی ہیں۔ لیکن اللہ پاک کا یہ کرم ہے کہ حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے مکتوبات اتنی بڑی تعداد میں قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے مکان سے دستیاب ہوئے جو محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں شامل ہیں، اور اب حضرتؒ کے ایک اور ممتاز خلیفہ اخوند ملا محمد نسیمؒ کی خانقاہ سے، حضرتؒ اور ان کے اجاب و وابستگان کے مکتوبات کا یہ ذخیرہ دستیاب ہو کر بفضل منظر عام پر آ رہا ہے۔

مکتوبات کے اس مجموعے کی تقسیم دو حصوں یا ابواب پر کی گئی ہے۔ پہلا حصہ "باب منظر" کے نام سے موسوم کیا گیا ہے، اور دوسرا حصہ "باب نسیم" کے نام سے۔ باب منظر میں حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے اور ان کے نام آئے ہوئے مکتوبات کے علاوہ آپ کے سلسلے کے حضرات کے آپس میں لکھے ہوئے مکتوبات بھی ہیں۔ اور ان مکتوبات کی اہمیت پر، اور روشنی ڈالی جا چکی ہے۔

دوسرا حصہ یعنی "باب نسیم" اخوند ملا محمد نسیمؒ کے نام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ، اہلیہ حضرت منظرؒ، والدہ ماجدہ حضرت نسیمؒ کے مکتوبات ہیں اور ان کے علاوہ اجاب اور مریدین کے مکتوبات

بھی ہیں جو اخوند محمد نسیم کے نام لکھے گئے ہیں۔ ان مکتوبات سے سرحد کے علاقہ میں سلسلہ مجددیہ نقشبندیہ کی ترویج و اشاعت سے متعلق کچھ معلومات حاصل ہوتی ہیں۔

تذکرہ علماء مشائخ سرحد مولفہ محمد امیر شاہ قادری میں سرحد کے علماء کے ساتھ ساتھ مشائخ کا ذکر بھی ہے اور سلسلہ نقشبندیہ کے بزرگوں میں حضرت شیخ یحییٰ المعروف بہ حضرت جی صاحب (۱۰۲۱ھ تا ۱۱۳۱ھ) حافظ عبدالغفور نقشبندی پشوری (۱۰۵۲ھ تا ۱۱۱۶ھ) سید شاہ محمد غوث (۱۰۸۲ھ تا ۱۱۵۲ھ) حاجی محمد امین صدیقی نقشبندی ساکن پشاور۔ حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب پشوری نقشبندی (۱۱۰۱ھ تا ۱۱۷۵ھ) حافظ محمد عظیم (۱۲۰۵ھ تا ۱۲۷۵ھ)۔ آقا سید پیر جان (م ۱۳۱۵ھ) اور ملا محمد عظیم کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ان حضرات کے، سرحد میں ایک اور خاندان ہے جس سے طریقہ مجددیہ کو فروغ حاصل ہوا، یعنی سرہند پر سکھوں کے تسلط کے بعد حضرت قطب وقت فضل احمد معصومی المعروف بہ "حضرت جیو صاحب" (۱۱۵۱ھ تا ۱۲۳۱ھ) ۱۱۸۷ھ میں پشاور تشریف لے گئے اور وہاں محلہ کاکا جمدار داروغہ پکھری میں اقامت فرمائی۔ آپ کا نسب حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کے بڑے بھائی شاہ عبدالرزاق تک پہنچتا ہے اور دادی کی طرف سے آپ "معصومی" ہیں۔ آپ نے بخارا تک پانچ سفر بھی کیے۔ شاہ بخارا غازی شاہ مراد، اس کے بیٹے اور امراء نے بھی آپ کے ہاتھ پر بیعت کی۔ آپ نے شاہ محمد رسا سے، انھوں نے خواجہ محمد پارسا سے اور انھوں نے حضرت خواجہ محمد معصوم سرہندی رحمۃ اللہ علیہ کے دو صاحب زادوں سے یعنی خواجہ محمد نقشبند ثانی اور مروج الشریعت خواجہ محمد عبید اللہ سے فیض حاصل کیا تھا۔ شاہ فضل احمد معصومی کا

مزار پشاور کے چوک نامر خان، محلہ فضل حق میں واقع ہے۔ آپ کی اولاد ۱۲۶۲ھ میں پشاور سے تنگی اور وہاں سے سوات کو ہجرت کر گئی۔ مولانا عبداللہ جان فاروقی صاحب مدظلہ (تھانہ - گڑھی حضرت خیل - ملاکنڈ) آپ ہی کے اخلاف میں سے ہیں۔

ان کے علاوہ حضرت شاہ غلام محمد المعروف "حضرت جی" (ابن شاہ غلام محمد مصوم ثانی ابن خواجه محمد صبغۃ اللہ ابن خواجه محمد مصوم سرسپری قدس سرہ) بھی صاحب فیض بزرگ تھے۔ ان کا ذکر اوپر آچکا ہے۔ آپ کی اولاد کابل، قندھار اور سندھ میں آباد ہے اور ان کی وجہ سے ایک عالم مستفین ہو رہا ہے۔

سید شاہ محمد غوث نے جن کا ذکر شاخ سرحد کے ذیل میں اوپر آچکا ہے، شیخ عبدالاحد عرف شاہ گل المخلص "حدت" سے کسب فیض کیا تھا۔ اور شاہ غلام حسن (المتوفی ۱۲۰۲ھ) جن کے مکتوبات "بابینیم" میں شامل ہیں حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب کے فرزند تھے۔ شاخ سرحد میں ایک اور بزرگ آقا سید پیر جان کا بھی ذکر آیا ہے جو برادر خورد تھے سید غلام کے، جن کے مکتوبات "بابینیم" میں شامل ہیں۔

ابن شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند شاہ حوت اللہ (م ۱۲۱۶ھ) کابل میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے صنی اللہ، ان کے عبدالباقی، ان کے محمد صدیق، ان کے فضل قیوم، اور ان کے صاحب زادے حضرت نور المشاخ فضل عمر (المعروف ملا شور بازار - المتوفی ۱۲۵ھ) محمد ابراہیم صاحب مدظلہ ہیں۔ شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند محمد صادق تھے جن کے صاحب زادے غلام محی الدین تھے جو حیدر آباد سندھ میں فوتی ہسپتال کے عقب میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے فدائے محی الدین، ان کے حاجی محمد شریف، ان کے بھائی اور ان کی صاحب زادی خدیجہ (م ۱۳۹۱ھ) تھیں۔ لیکن شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند حضرت شاہ غلام محمد کے اخلاف نے سندھ میں بہت فیض پہنچایا ہے۔ ان کے صاحب زادے شاہ غلام حسن تھے، ان کے شاہ غلام نبی، ان کے شاہ محمد فضل اللہ، اور ان کے شاہ عبدالقیوم تھے۔ مؤخر الذکر تین بزرگ قندھار میں مدفون ہیں۔ شاہ عبدالقیوم کے صاحب زادے خواجه عبدالرحمن (م ۱۳۱۵ھ) جو مقبرہ کوہ گنج (حیدر آباد سندھ سے قریب ۱۰ میل) میں آرام فرمایا ہے۔ ان کے صاحب زادے (بقیہ حاشیہ صفحہ ۲۰ پر)

ابن شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند حضرت جی صاحب کے فرزند تھے۔

سید غلام المعروف سید میر جی (م ۱۲۸۳ھ) جن کا نسب پانچ واسطوں سے ابوالبرکات سید حسن قادری پشاوری سے مل جاتا ہے، ان کے بارے میں مجموعہ ہذا مزید معلومات فراہم کرتا ہے۔ ان کا تعلق ملا محمد نسیم کے بھی باپ جیسا کہ ملا صاحب کے نام ان کے مکتوب سے ظاہر ہے۔

ملا محمد عظیم بھی ملا محمد نسیم کے تعلق کے تھے۔ حضرت منظر سے تربیت پانے والے، سرحد کے جن حضرات کا ذکر مقامات مظری میں ہے ان کے بارے میں، اس مجموعے سے مزید کچھ معلومات ملتی ہیں۔ نیز ملا محمد نسیم نے دہلی سے واپس آ کر اور اوچ (دیر) میں رہ کر رشد و ہدایت کا جو سلسلہ جاری کیا تھا اس کے فیض یافتگان کے کچھ نام بھی سامنے آجاتے ہیں۔

مقامات مظری میں اخون نور محمد قندھاری، ملا نسیم، ملا عبدالرزاق، ملا جلیل، ملا عبداللہ اور ملا تیمور کا ذکر حضرت منظر کے خلفاء کے ذیل میں آتا ہے۔ یہ ساتوں حضرات سرحد کے ہیں۔ اخون نور محمد علم دین سے بہرہ رکھتے تھے اور طریقہ نقشبندیہ کی تعلیم بھی پائی تھی۔ ملا نسیم کو مقامات میں اجلہ خلفای حضرت ایشان میں سے قرار دیا گیا ہے، اور وہ عالم بھی تھے۔ ملا عبدالرزاق کے بارے میں صراحت ہے کہ در علم فقہ و اصول مہارت تامہ دارد و بالزام صحبت مبارک حضرت ایشان حالات نیک پیدا کرد و مدارج قرب الہی ترقیات ممزودہ تا یکمالات قایز گردید، اجازت تعلیم طریقہ یافتہ با فاضلہ علم ظاہر و باطن صرف اوقات نیک دارد۔ ملا عبداللہ جن کے دو مکتوبات ملا نسیم

(مذہب کا لقب حاشیہ)

فقہ۔ ایک آقا محمد حسن جان (م ۱۳۶۵ھ) جن کے چار صاحب زارے ہرے (۱) عبداللہ جان عرف شاہ آغا (م ۱۳۹۳ھ) (۲) عبدالستار جان (م ۱۳۸۷ھ) (۳) مولانا حافظ محمد باسم خان مدظلہ، اور (۴) محمد حنیف جان مدظلہ۔ فرام عبدالرحمن کے دورے صاحب زارے آقا محمد حسن جان تھے جن کے صاحبزادے آقا محمد اسمعیل جان المخلصی بروہن (م ۱۳۶۱ھ) کے دو صاحب زارے مولانا محمد اسحق جان مدظلہ اور مولانا محمد ابراہیم جان مدظلہ ہیں۔

کے نام اس مجموعے میں ہیں، ان کا ذکر مقامات مظری میں یوں آیا ہے "بعلم و ادب مردے بود صالحے بین صحبت حضرت ایشان از ارباب حضور و آگاہی گردید، چنانچہ روز با ملا نور محمد صحبت داشت و بوطن خود رفتہ... "ملا تیمور کے بارے میں مقامات میں آتا ہے کہ "طریقہ از حضرت ایشان گرفتہ بمقام فنا کے قلبی سیدہ احوال حضور و آگاہی نقد وقت خود ساخت و با ملا نور محمد صحبت داشتہ در وطن خود ریاضات شاقہ اختیار نمود... " سرحد کے بعض حضرات نے ملا نسیم اور ملا تیمور (تمرد Timur) دونوں سے کسب فیض کیا تھا۔ چنانچہ مقامات میں صراحت ہے کہ "طالبان حرارت شرق در صحبت ملا نسیم از جمعیت و طمانیت حفظ نیافتہ بخدمت و رجوع آورده بمقصود خود رسیدند" ان کا نام مکتوبات میں تیمر آتا ہے۔ ان کے فیض یافتگان میں ملا اولیا، ملا ابراہیم، شاہ لطف اللہ، ملا سیف الدین، محمد خان، خواجہ محمد عمر، خواجہ یونس، شیخ قطب الدین، شیخ محمد امین، اور شیخ غلام حسین کے نام آتے ہیں۔ اب سلسلہ مظریہ سے تعلق رکھنے والوں کے وہ نام بھی ملاحظہ ہوں جن کا علم ہمیں اس مجموعے سے ہو رہا ہے حضرت منظر نے سرحد کے محمد بشیر خان کے بارے میں خود صراحت کی ہے کہ "از یاران حلقہ است و ہنوز از دائرہ امکان بر نیامدہ" حضرت منظر نے دہلی سے ملا نسیم کو جو مکتوب بھیجا ہے (مکتوب ۱) اس میں ہے کہ سید علی شاہ نے ذکر طریقہ عالیہ فقیر سے حاصل کیا ہے، وطن کا قصد کر رہے ہیں، پہنچنے پر التماس توجہ کریں تو در لیج نہ فرمائی (مخصوصاً)۔ مکتوب ۱ میں حضرت منظر نے سرحد کے ایک اور صاحب کا ذکر یوں کیا ہے "نجابت نام جو انے روہیلہ از یاران حلقہ رخصت وطن گرفتہ، رفتہ است"

قاضی تشار اللہ پانی پتی کے مکتوبات بنام ملا نسیم میں بھی اس نوع

کی معلومات موجود ہیں۔ چنانچہ ملا محمد حنیف، ملا زبردست، اور ملا سردار کے ہدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پڑھنے اور تحصیل نسبت باطنیہ کا ذکر ہے۔ مکتوب اہلیہ حضرت منظر بنام ملا نسیم (مکتوب ۱۷۷) کے آخر میں ایک مختصر رقم شاہ علی کا بھی ہے اور اس میں ملا نور محمد کے انتقال کی خبر کے علاوہ ملا عبداللہ کا سلام اشتیاق بھی ہے۔ یہ دونوں حضرات سرحد کے ہیں۔ ملا نسیم کی والدہ ماجدہ کے مکتوب (۱۷۸) سے ملا خیر محمد کے بارے میں معلوم ہوتا ہے کہ وہ بھی ملا نسیم کے ساتھ سرحد سے دہلی تحصیل نسبت باطنی کی غرض سے پہنچے ہوئے تھے۔ نیز ملا نسیم کے خاندانیوں میں سے دو صاحبزادگان اوج کے ناموں کا علم ہوتا ہے یعنی صاحبزادہ محمد فیاض و صاحبزادہ میاں محمد عتیق اور ان کے علاوہ میاں محمد درجات، محمد توکل، علی شیر، اور محمد نبی کا ذکر بھی ملتا ہے۔ محب اللہ اور عبد القدوس کے مکتوبات میں محمد (پسر عبد القدوس)، محمد شرف، محمد بصیر، عبد القدیر اخوند، ملا ولی محمد اخوند، سید معین شاہ جیو، میاں نور محمد، ملا محمد نعیم، اخوند ملا سیف الدین، ملا حاجی، میاں محمد کاظم، ملا رحمت، شاہ لطف اللہ خان، ملا جان محمد، ملا محری، اور ملا عبد القدیر کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ازیں مکتوب ۱۸۲ میں جو محب اللہ و عبد القدوس کی طرف سے ملا نسیم کو لکھا گیا ہے، یہ خبر ملتی ہے کہ ”چون دریں وقت مسرع گردید کہ طائر روح صاحبزادہ فضل احمد پنجرہ حواس را در ہم شکستہ و بجانب قدس پرواز کردہ از اصغاراں معنی این جانب را حزن بسیار و اندوہ بے شمار روئے داد۔“ صاحبزادہ فضل احمد معصری کا ذکر بیشتر اچھلے۔ اس مکتوب سے پتا چلتا ہے کہ ملا نسیم اور ان کے توسلین، صاحبزادہ فضل احمد سے تعلق خاطر

رکھتے تھے۔ اسی مکتوب میں مُلا شہادت، سید غلام، حافظ کرم، محمد کا شرف اور مُلا نصرت کا بھی ذکر ہے۔ مُلا نسیم کے نام دیگر مکتوبات میں بھی کچھ نام سرحد کے اصحاب سلسلہ کے آتے ہیں؛ مثلاً اخون نعمت خاں، ملا قلندہ اخون سعد اللہ اور اخون محمد اعظم۔

میر بسین نے اپنے مکتوب (۳۸) میں مُلا عبدالرحیم اور مُلا نصرت کا ذکر کیا ہے۔ اور مکتوبات ۳۹، ۴۰ میں مُلا فیض اللہ، مُلا عمر اور مُلا صالح محمد کا۔ مکتوب ۴۶ میں مُلا نسیم کے ساتھ مُلا قائم خاں کا بھی ذکر ملتا ہے۔ محمد حسن خاں خازن ارادہ کے مکتوب (۵۲) میں مُلا نسیم کے ساتھ اخون امان اللہ کا نام آتا ہے، یہ بھی سرحدی کے ہوں گے۔ مُلا خاڈی محمد اور مُلا بہار کا ذکر مکتوب ۴۸ میں ہے۔ مکتوب ۱۷۲ کسی حاجی عبدالخالق نے مُلا فاروق کے نام لکھا ہے۔ یہ بھی سرحد کے معلوم ہوتے ہیں۔ مکتوب غلام حسن بنام مولوی عبدالرزاق (۱۵۵) میں سرحد کے بعض اصحاب سلسلہ اور ان کے متوسلین کے نام، مقام کی مراحت کے ساتھ موجود ہیں؛ یعنی مولوی عبدالرزاق ساکن پشاور (پشاور)، گل محمد ساکن پشاور درکوٹلہ رشید خاں، غلام رسول پدر عمر درخانہ گل محمد ہنزہ پور، امام مسجد گل محمد، محمد عارف برادر گلاں محمد کاشف ساکن ہشت نگر در محلہ پڑانگ، میاں سعود پیرزادہ ساکن موضع ہوتی متصل گڑھی، مُلا خواجہ محمد ساکن موضع ہنڈ برکنارہ ابا سند، محمد اکبر ساکن ہشت نگر در محلہ بابڑہ، مُلا سیف الدین ساکن سوات

۱۔ محمد اکبر کا ذکر حضرت منظرؒ نے مکتوب ۵۱ (کلمات طیبات) بنام مولوی عبدالرزاق میں کیا ہے اور انھیں پاران طریقہ میں سے بتایا ہے۔ اس مکتوب میں حضرت منظرؒ نے اپنی عمر ۸۰ سے متجاوز لکھی ہے یعنی یہ مکتوب ۱۱۹۰ یا اس کے کچھ بعد کا ہوگا اس وقت محمد اکبر تحصیل نسبت میں مشغول تھے اور ان کا لصف دائرہ امکان پورا ہو چکا تھا۔

خادم مرزا صاحب، ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب، استاد ملا رحمت
 مریض الہ ڈنڈہ اور ملا نسیم کا ذکر یوں آیا ہے "ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب
 ساکن سوات"۔ اُس زمانے میں اچھ سوات میں شامل تھا، اسی لیے
 ملا نسیم کو ساکن سوات لکھا گیا ہے۔

ان اصحاب مرحد کے علاوہ، پنجاب کے کچھ اصحاب سلسلہ کے نام
 سامنے آتے ہیں؛ یعنی محمد شاہ ولد غلام غوث بن قادر شاہ ساکن قصبہ
 بٹالہ متصل کلا نور، عبدالرسول ولد محمد شفیع یز ساکن بٹالہ مری پور،
 میاں عبدالنبی مرید حضرت غلام قادر شاہ ساکن بٹالہ مذکور، میاں غلام رسول
 ولد محمد شفیع ساکن بٹالہ مری پور۔ غلام حسن نے مکتوب ۱۵۶ میں یہ
 بھی بتایا ہے کہ میاں عبدالنبی اور ولایت شاہ اور انھوں نے میاں غلام
 قادر شاہ مرحوم و مغفور سے بیعت کی تھی۔ وہ کسی محمد حسین پراچہ کا
 بھی ذکر کرتے ہیں۔

اصحاب سلسلہ سے متعلق حالات حضرت منظر کے جن حیات تک
 کے، بہت کچھ تو خود حضرت کے مکتوبات شریف ہی میں آگئے ہیں، مقامات
 منظری جو حضرت منظر کی شہادت کے پندرہ سولہ برس بعد لکھی گئی ہے،
 حضرت کے عہد کے علاوہ، بعد کے زمانے کے کچھ حالات اصحاب سلسلہ
 کے متعلق پیش کرتی ہے۔ مقامات میں تقریبات ملتی ہیں کہ اُس وقت
 (۱۲۱۱ھ) تک خلفاء میں سے کون بعید حیات تھے اور کون دارالبقا

بٹالہ کو کہیں "بٹالہ" اور کہیں "بٹالہ" کی شکل میں لکھا گیا ہے۔ لیکن
 اسی مکتوب میں کوٹلہ کی شکل کو اسی صورت میں لکھا گیا ہے اب مروج ہے یعنی کوٹلہ۔
 بٹالہ مذکور کے بارے میں مکتوب ۱۵۶ میں قراحت ہے کہ متصل بہت کروہ قصبہ کلا نور
 در پنجاب واقع است۔

حضرت منظر کے خلیفہ شیخ غلام حسین تھا نسیری کو بھی ان سے تعلق رہا ہے چنانچہ
 مقامات منظری میں شیخ غلام حسین تھا نسیری کے بیان میں آتا ہے کہ "در بلاد بٹالہ (کرا)
 ملک پنجاب علم فقہ فرائدہ اندواز حضرت شیخ غلام قادر شاہ قادری طریقہ قادریہ گرفتہ (۹۹)

کو تشریف لے جا چکے تھے۔ حضرت منظرؒ کے بعد کے زمانے کے بارے میں
اس مجموعہ مکتوبات سے بھی کچھ معلومات ملتے ہیں۔ قاضی ثناء اللہ بانی پٹی
کے مکتوب (۱۱۷۱) بنام ملا نسیم میں اس نوع کی کئی اطلاعات ہیں کہ
مولوی احمد اللہ اور محمد صبغۃ اللہ (پسرانِ قاضی ثناء اللہ بانی پٹی) مدت
ہوئی کہ رحلت کر چکے ہیں، محمد دلیل اللہ اور صفوۃ اللہ (پسر احمد اللہ
مرحوم) حیات میں ہیں، اور اہلیہ حضرت منظرؒ بھی حیات میں ہیں جو چند سال
سے پانی پت میں تھیں مگر اب چھ ماہ سے دہلی میں ہیں، اور مرزا شاہ
علی کی وفات کو بھی عرصہ ہوا، انھوں نے دو پسر چھوڑے، ایک سیان
مداری جو پانی پت میں ان کے (قاضی ثناء اللہ بانی پٹی کے) ساتھیوں
دورے سیان زنگی چھوٹے بیٹے مع اپنی والدہ کے، عظیم آباد پٹنہ
میں اپنے خالو کے پاس ہیں، اور بی بی امینہ دختر مرزا شاہ علی کا مدت
ہوئی کہ نکاح کر دیا تھا، اور شاہ علی کے پسر خورد جو دوری بیوی سے تھے
فوت ہو چکے اور ان کی والدہ بھی نہیں رہیں، یارانِ حلقہ میں سے میاں
محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور میاں عبدالباقی صاحب اور میاں
محمد احسان صاحب بخیریت ہیں۔ میاں محمد احسان رام پور میں ہیں اور دیگر
صاحبانِ دہلی میں، مولوی غلام علی مسند ارشاد پر تشریف فرما ہیں،
ایک عالم ان سے مستفیض ہو رہا ہے، مولوی محمد صدیق مدت ہوئی
کہ رحلت کر گئے..... اس مکتوب کے افراد مذکورہ میں سے
احمد اللہ تو ۱۱۹۸ھ میں انتقال کر چکے تھے اور تقاضاتِ نظری
کی تحریر کے وقت بھی اسی مکتوب کے مندرجات کی سی کیفیت تھی
کہ یارانِ حلقہ میں سے میاں محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور
میاں عبدالباقی اور میاں محمد احسان حیات میں تھے گویا یہ مکتوب ۱۲۱۱ھ
کے لگ بھگ لکھا گیا ہوگا۔

مکتوب غلام حسن بنام مُلّا نسیم (۱۹۱۱ء) سے بھی سلسلے کے
 کئی حضرات کے حالات پر روشنی پڑتی ہے مُلّا نسیم کو اول وہ یاد
 دلاتے ہیں کہ سید نور محمد قدس سرّہ کے مزار فایض الانوار کی مرت
 حضرت منظرؑ کے فرمانے کے بموجب دونوں (غلام حسن اور مُلّا
 نسیم) نے مل کر کی تھی۔ پھر وہ یہ بھی یاد دلاتے ہیں کہ — مرزا صاحب
 کی سکونت اور حیات کے وقت ان کا مکان خلد بنیان ایک سو اور
 کچھ روپیوں پر ہندوؤں کے ہاتھ گروی تھا۔ جب حضرتؑ نے اس دارالافتا
 سے رحلت فرمائی تو ان کی اہلیہ کے تقاضے کے مطابق وہیں دفن
 کیا گیا یہ ارتحال کے بعد مریدوں اور خادموں کو ان مذکورہ ہندوؤں
 نے مزار کی حاضری اور زیارت سے روکا اور کہا کہ یہ مقام ہمارے ہاتھ
 گروی ہے، جب تک حساب صاف نہ ہوگا زیارت نہیں کرنے دی
 گے۔ مخلصوں اور مریدوں کو پریشانی ہوئی تنگ آگئے۔ آخر الامر یہ
 ماجرا مولوی نعیم اللہ بھراچی نے پورب میں سُنا تو بقدر وسعت و
 امکان رقم جمع کر کے اس طرف کو روانہ ہو گئے۔ یہ درویش

۱۔ حضرت منظرؑ کے وصیت نامے، مشمولہ "عمولات منظریہ" میں ہے:
 "بیش ازین روز چند منگورہ من ازین درخواستہ بود کہ تدبیر امور
 اخروی خود را برائے او واگذارم و درین باب خطے نوشتہ بدہم
 تا بعد من مخلصان بہ او مخالفت نہ نمایند و در ہر جا کہ خواہد مرا
 بخاک سپارد و من ہم این معنی را با زبان قبول کردہ بودم، اما در ان
 ایام ان مستورہ قطعہ زمین در ملک خود نہ داشت، الحال یک منزل حویلی
 خرید کردہ است و من بجان ازاں بقعہ بزارم۔ اگر خواہد کہ مرا در ان جا
 مدفون سازد، بر دوستان فقیر بحکم حق دوستی واجب است کہ برگز
 نمایند، بعد ازین در ہر جا کہ میسر آید رضی او مرغی دارند و بیرون
 ترکان دروازہ مناسب تر است۔۔۔۔۔ (ص ۵۱۴) مگر اس مرتبہ تالیف
 کے باوجود ہر ادھی جو حضرتؑ نے چاہتے تھے یعنی بقول غلام حسن ان کی اہلیہ کے
 تقاضے کے مطابق وہیں دفن کیا گیا۔ حضرت منظرؑ نے وصیت نامہ لکھ کر قاضی
 ثناء اللہ پانی پتی کو دیا تھا اور وہ حضرتؑ کی شہادت کے وقت پانی پتی میں سے
 انھوں نے اس وصیت نامے کو ۵۱۲۰۵ میں نعیم اللہ بھراچی کو عمولات منظریہ میں شامل کرنے
 کے لیے دیا۔

(غلام حسن) اُن ایام میں رام پور میں تھا۔ ہماری ملاقات ہوئی۔ کچھ رقم اس درویش کے پاس تھی، وہ مولوی صاحب کے حوالے کی۔ مولوی صاحب نے دہلی آکر اس مکان سعادت انجام کو ہندوؤں سے خلاص کرایا اور کچھ حجروں اور لکڑیوں میں سے کچھ فروخت کر کے مرقد منور کو مرتب کیا۔ اسی سفر کے موقع پر نعیم اللہ بہراچی نے معمولات منظریہ کو قاضی ثناء اللہ پانی پتی کو پانی پت میں اور شاہ غلام علی وسید عبدالباقی و شاہ قطب الدین کو دہلی میں دکھا کر اطمینان کرنا چاہا تھا۔ معمولات میں ان حضرات کی رائیں بھی درج ہیں۔ گویا میر عبدالباقی اور شاہ قطب الدین ۱۲۰۵ھ تک حیات تھے۔ مقامات منظری کی تصنیف کے وقت میر عبدالباقی زندہ تھے اور شاہ قطب الدین رحلت کر چکے تھے۔ یعنی شاہ قطب الدین کا انتقال ۱۲۰۵ھ اور ۱۲۱۱ھ کے مابین ہوا ہوگا۔ بہر کیف، یہ ایک ضمنی ذکر تھا، اور اب پھر اسی مکتوب (۱۹۱) کی طرف آئیے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ — الحال بی بی (اہلیہ حضرت منظر) پانی پت میں اقامت رکھتی ہیں، چنانچہ مولوی ثناء اللہ دو روپیہ دیا دیتے ہیں اور ایک روپیہ مُلا مراد دیتے ہیں۔ (مقامات منظری سے بھی ظاہر ہے کہ اُس وقت یعنی ۱۲۱۱ھ میں شیخ محمد مراد حیات تھے)۔ پریلی فورت ہو چکے ہیں، سنا ہوگا اور دو بیٹے ان کے تھے، ایک مداری نام کہ وہ محض ناقابل اور دیوانہ لڑکے، دوسرا بیٹا اپنی والدہ کے ساتھ یہاں سے تلاشِ معاش میں پورب کی طرف چلا گیا ہے۔ میاں عبدالحفیظ و میاں بہادر فوت ہو چکے ہیں۔ حضرت منظر کے روضہ مقدس ہی میں تدفین ہوئی۔ محمد احسان رام پور کی طرف آگے تھے، نواب فیض اللہ خاں نے مبلغ تین روپیہ دیئے تھے، پھر وہ پورب کی طرف چلے گئے۔ اور یہ درویش (غلام حسن) قصبہ اروہہ میں سکونت رکھتا تھا۔ فرنگیوں نے یعنی ۱۲۰۵ھ میں معمولات منظریہ کے تکیہ میں صاحب معمولات نعرات کی ہے ۱۲۰۵ھ میں تعمیر نزار مبارک کے لیے کیا گیا تھا۔

اور مرہٹوں کی زد و تاخت کے سبب سے قصہ مذکور خراب و تباہ ہو گیا۔ اس کے بعد اس درویش نے امر وہہ سے نکل کر رام پور میں سکونت اختیار کر لی۔ غلام حسن نے رام پور میں طریقہ مجددیہ کی ترویج میں جو حصہ لیا، اس کا بھی اجمالاً ذکر آگیا ہے۔ یہ شاہ غلام علی کے بارے میں لکھا ہے کہ کس قدر مرد قابل و ہوشیار ہیں اور پھر ان کا در ماہہ پندرہ روپیہ مقرر ہونے کی خبر ہے۔ غلام حسن نے یہ مکتوب پشاور سے لکھا ہے جب کہ وہ عارضی طور سے وطن آئے ہوئے تھے اور کوٹلہ رشید خان میں مقیم تھے۔ اور حقیقت یہ ہے کہ خاصا معلومات افزا مکتوب لکھا ہے۔

اس مجموعے کے جملہ مکتوبات فارسی میں ہیں (بجز ایک کے جو عربی میں لکھا گیا ہے) اور لگ بھگ ۱۱۷۵ء سے لے کر ۱۲۳۱ء تک کے درمیانی

سے رام پور طریقہ مجددیہ کی ترویج و اشاعت کا کچھ اندازہ تذکرہ کاملان رام پور سے بھی ہوتا ہے جس میں متعدد افراد کے احوال ہیں ان کے مجددی ہونے کی صراحت ملتی ہے چنانچہ، بلا ریتیا، محمد ابراہیم خاں عرف توشہ خاں، مولانا دلی النبی و رشیدی خاں شاہ ابو سعید، مولوی احسان حسین فاروقی مجددی، مولانا ارشاد حسین فاروقی مجددی، شاہ احمد سعید مجددی اور ان کے تین صاحبزادے جن میں محمد نظر صاحب سابق احمدیہ بھی ہیں، حافظ اجمل ولد شاہ محمد پیر مجذوب، غلام محمد الومین، مولوی ارشد علی، تانہی دام علی لرنہری، مولوی ارشد علی مولانا امداد حسین، حافظ منایت اللہ، شیخ احمد حسین، ملا اسماعیل اخون، مولوی امجد علی (از ایشیا فقرت نظر) حافظ اکرام الومین احمد شاہ امین الومین، شیخ امین احمد انظر، مولوی جمال احمد مجددی، مولوی حبیب احمد ابن رؤف احمد رافقت، یان احمد علی شاہ فقہ طبری، مولوی حبیب الرحمن خاں، باز خاں نبرہ نواب دوڑکے خاں، اختر ملا امام الومین، ملا امان اللہ، ملا حاجی بکر، ملا حبیب اختر، مولوی غلیق احمد لرنہری، مولوی غلیق الرحمن سواتی ولد ملا عرفان، ملا خواص، مولوی رحمان حسین، مولوی رشید الدینی مجددی، ملا رفیع ابن مولوی عبید اللہ اختر سواتی، مولوی سراج احمد مجددی، یان سراج شاہ از سادات لوز، ملا سراج، حافظ عباس علی اردوہری، نقشبندی کے تریڈ مولانا سید اللہ خاں، ملا سیف الومین باجوڑی (ان کا ذکر تفصیل سے اور جرات ہے کہ یہ قاضی تبار اللہ یعنی تباری کے خاندان تھے) اختر سید احمد، ملا عبدالومین ولد ملا سراج، مولانا نصی اللہ، شاہ ضیاء الدینی مجددی، مولانا ظہور الحسن مجددی، ملا حاجی باجوڑی، ملا عبدالرحمن، ملا عبدالرزاق، مولانا عبدالرشید مجددی، ملا بکر، اختر نیرزادہ محمد شاہ غلیق باجوڑی، مولانا علاء الدین مجددی، مولانا فراہ محمد مجددی، شاہ محمد مرید، حافظ محمد منایت اللہ خاں لرنہری مجددی، سوات کے کئی حضرات کے نام آتے ہیں جو اغلباً اسی سلسلے کے ہوں گے۔ ملا نسیم کا بھی ذکر آتا ہے ان کے بارے میں وقائع عبدالقادر خانی کے حوالے سے لکھا ہے کہ رام پور میں سوات کے طلبہ کا مرجع تھے۔

عرصے میں لکھے گئے ہیں، زیادہ تر حضرت منظرؒ کے حین حیات (تا ۱۱۹۵ھ) لکھے ہیں، اور کچھ ۱۱۹۵ھ سے ۱۲۳۱ھ کے درمیانی عرصے کے بھی ہیں جب کہ دہلی میں شاہ غلام علی (م ۱۲۲۰ھ) مسند ارشاد پر متمکن تھے ۱۱۷۵، ۷۰، ۷۱ھ کا زمانہ نواب ارشاد خاں کے افر دور حیات کی رعایت سے متعین کیا جاسکتا ہے اور ۱۲۳۱ھ حضرت فضل احمد عسویؒ کا سنہ وفات ہے جن کا ذکر مکتوب محب اللہ و عبد القدوس بنام ملانیم (۱۸۲۷ء) میں ہے۔ پھر ملانیم کا سنہ وفات بھی ۱۲۳۱ھ ہی ہے۔

سلسلے کے مکتوبات میں بعض ہم نام افراد کا ذکر آتا ہے۔ محمد خاں نام کے کئی اصحاب ہیں جن کا ذکر آیا ہے اور جن کا حضرت منظرؒ سے تعلق ثابت ہے۔ اسی طرح غلام حسن نام کے دو حضرات ہیں، ایک غلام حسن جو غلام سکری خاں و محمد احسان احمدی کے بھائیوں میں سے ہیں۔ یہ مقامات مظہری میں ان کا ذکر "شیخ غلام حسن" کے نام سے ہے۔ یہ حضرت منظرؒ کے خلفاء میں سے ہیں۔ اور ۱۲۱۱ھ یعنی مقامات مظہری کے سنہ تصنیف سے قبل انتقال کر چکے تھے۔ دوسرے غلام حسن پشاور کے ہیں جن کے پیراز معلومات مکتوب کا ذکر پیشتر آچکا ہے اور جو اروپہ و رام پور میں رہے ہیں۔ اسی طرح، غلام نبی بھی کم سے کم دو مختلف اشخاص کا نام تو ضرور ہے اور ممکن ہے کہ جرد کے اصحاب سلسلہ کے ذیل میں جن غلام نبی کا ذکر آتا ہے وہ ان دو میں سے نہ ہوں، اس نام کے تیسرے شخص ہوں۔ علی ہذا، محب اللہ (از متوسلین ملانیم) اور محب اللہ خاں (پسر دوندے خاں) کے ناموں میں بھی التباس کی گنجائش ہے۔ عبد الرزاق نام کے بظاہر دو افراد معلوم ہوتے ہیں۔ ایک مولوی

عبدالرزاق (پہلی بصیرت) جن کے نام حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب کلمات طیباً میں ہے (مکتوب ۱۵۱) 'دوسرے وہ بزرگ جو سرحد سے تعلق رکھتے ہیں اور انہیں کہیں مولوی عبدالرزاق اور کہیں ملا عبدالرزاق لکھا گیا ہے مگر شاید وہ ایک ہی صاحب ہیں۔ حضرت منظرؒ نے مولوی عبدالرزاق (مقیم پہلی بصیرت) کے سپرد ایک ایسے طالب کو کیا تھا جو نصف دائرہ امکان پورا کر چکے تھے یعنی مولوی عبدالرزاق کو اجازت ارشاد حاصل تھی اور مقامات منظری میں جن ملا عبدالرزاق کا ذکر ہے وہ بھی اجازت تعلیم طریقہ یافتہ تھے اور خلفاء میں سے تھے۔ ان کے بارے میں شاہ غلام علیؒ نے یہ بھی لکھا ہے کہ 'در علم فقہ و اصول مہارت تامہ دارد' ناموں کی اس مشابہت سے عام قارئین کو کہیں کہیں دشواری پیش آسکتی ہے مگر جن کی نظر سے مقامات منظری اور اس سلسلے کی دوسری کتابیں گزری ہیں غالباً انہیں زیادہ دقت پیش نہ آئے گی۔ بہر کیف، ان کتابوں کی کم یا بی اور ان سے عموماً لا علی کے پیش نظر اس نوع کی توضیحات و تشریحات و ضاحتی نوٹوں میں (جو مکتوبات سے قبل درج ہیں) اور حواشی میں مکرر دی گئی ہیں۔

آخر۔ عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صدیقی صاحب کا شکریہ ادا کرنا بے حد ضروری ہے جنہوں نے اس مجموعے کی ترتیب و تہذیب میں میری پوری اعانت فرمائی۔ اللہ پاک اُن کو فائز المرام رکھے۔ آمین۔

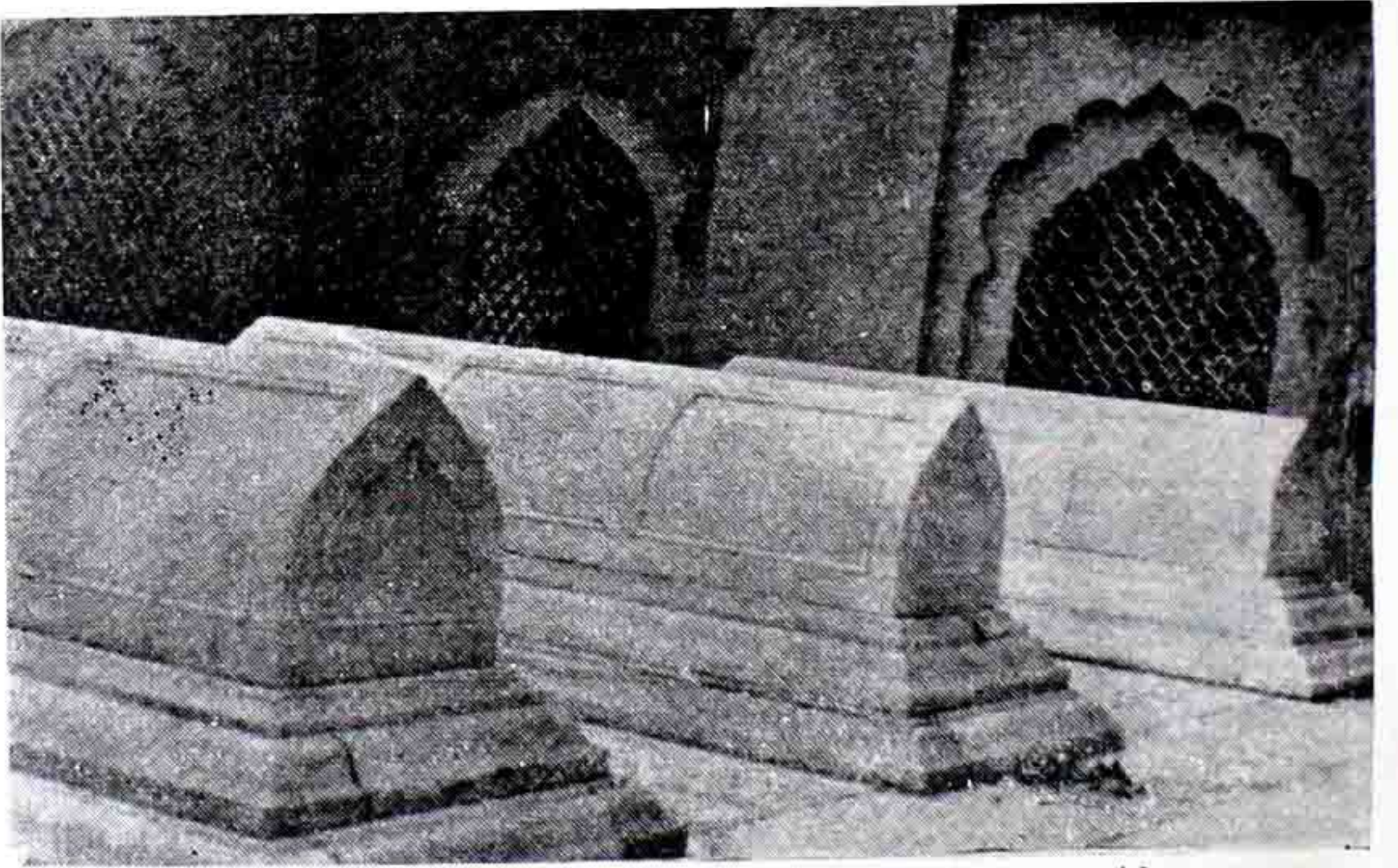
فقط والسلام

احقر۔ غلام مصطفیٰ خاں

استدراک

مکتوبات ۱۸۵، ۱۸۶ جو باب نسیم میں شامل ہیں، غالباً حضرت منظرؒ

کے نام ہیں۔ اور ممکن ہے کہ مکتوب ۱۸۵ کے لکھنے والے میر محمدی، میر محمدی بیچارہ ہوں جو بیان (شاگرد حضرت منظر) کی طرح مولانا فخر الدین دہلوی سے بیعت تھے اور دہلی والے تھے مگر اکبر آباد چلے گئے تھے۔ مکتوب ۱۸۶ میں "رسالہ فضل ذکر خفی" ملاحظہ فرما کر خط لکھنے پر مکتوب الیہ کے لیے کلمات تشکر ہیں اور رسالے کے سبب تالیف کی طرف بھی اشارہ ہے جس سے اس مکتوب کا مکتوب ۹۵ (مجموعہ ہذا) سے ربط ظاہر ہے۔ مکتوب ۹۵ میں، جو حضرت منظر کے نام ہے، رسالہ در فضل ذکر خفی کا وہی سبب تالیف بیان کرنے کے بعد جسے ہم مکتوب ۱۸۶ میں پاتے ہیں، یہ کہا گیا ہے کہ "جز اول بجناب عالی ارسال داشتہ" ملاحظہ فرمودہ و اصلاح فرمودہ عنایت فرمایند۔ اور غالباً حضرت منظر کی طرف سے جوابی مکتوب ملنے کے بعد، انہی صاحب نے حضرت کے نام وہ مکتوب لکھا ہے جو اس مجموعے کا مکتوب ۱۸۶ ہے۔ وہ اس میں لکھتے ہیں کہ "سرفراز نامہ کہ مشتمل بر ملاحظہ فرمودن رسالہ فضل ذکر خفی کہ رقم قلم فیض رقم گردیدہ بود" پر تو ورود فرمود" کلمات طیبات میں حضرت منظر کا مکتوب کا ذکر ہے اور ذکر خفی میں سے ایک کو دوسرے پر فضیلت (یعنی کے مسئلے سے متعلق ہے۔ اور حقیقت یہ ہے کہ بہت خوب ہے۔ آخر میں یہ فقرہ بھی ہے کہ "دخیر الکلام ما قل و دل" جو رسالے پر تبصرے کا سا انداز لیے ہوئے ہے نیز آغاز و اختتام کی عبارت کی شان بھی کچھ ایسی ہے کہ رسالہ مذکورہ سے حضرت منظر کے اس مکتوب کا تعلق ہو سکتا ہے۔ مگر کلمات طیبات کے اس مکتوب کا مکتوب الیہ بھی نامعلوم ہے اور مکتوبات ۹۵، ۱۸۶ کے مکتوب نگار کی یقین کے سلسلے میں اس سے بھی کوئی مدد نہیں ملتی۔ یہ عقده رسالہ مذکورہ کے دستیاب ہونے یا اس سے متعلق مزید معلومات ہمدست ہونے پر ہی حل ہو سکتا ہے۔

حضرت منظرہ شاہ غلام علیؒ اور شاہ ابوسعیدؒ کے مزارات مبارک۔

(۱)

باب منظر

مشتعل

- ۱- مکتوبات حضرت منظر
- ۲- مکتوبات بنام حضرت منظر
- ۳- مکتوبات متوسلین حضرت منظر، فیما بینہم

(۱)

۱۔ مکتوبات حضرت مظہرؒ

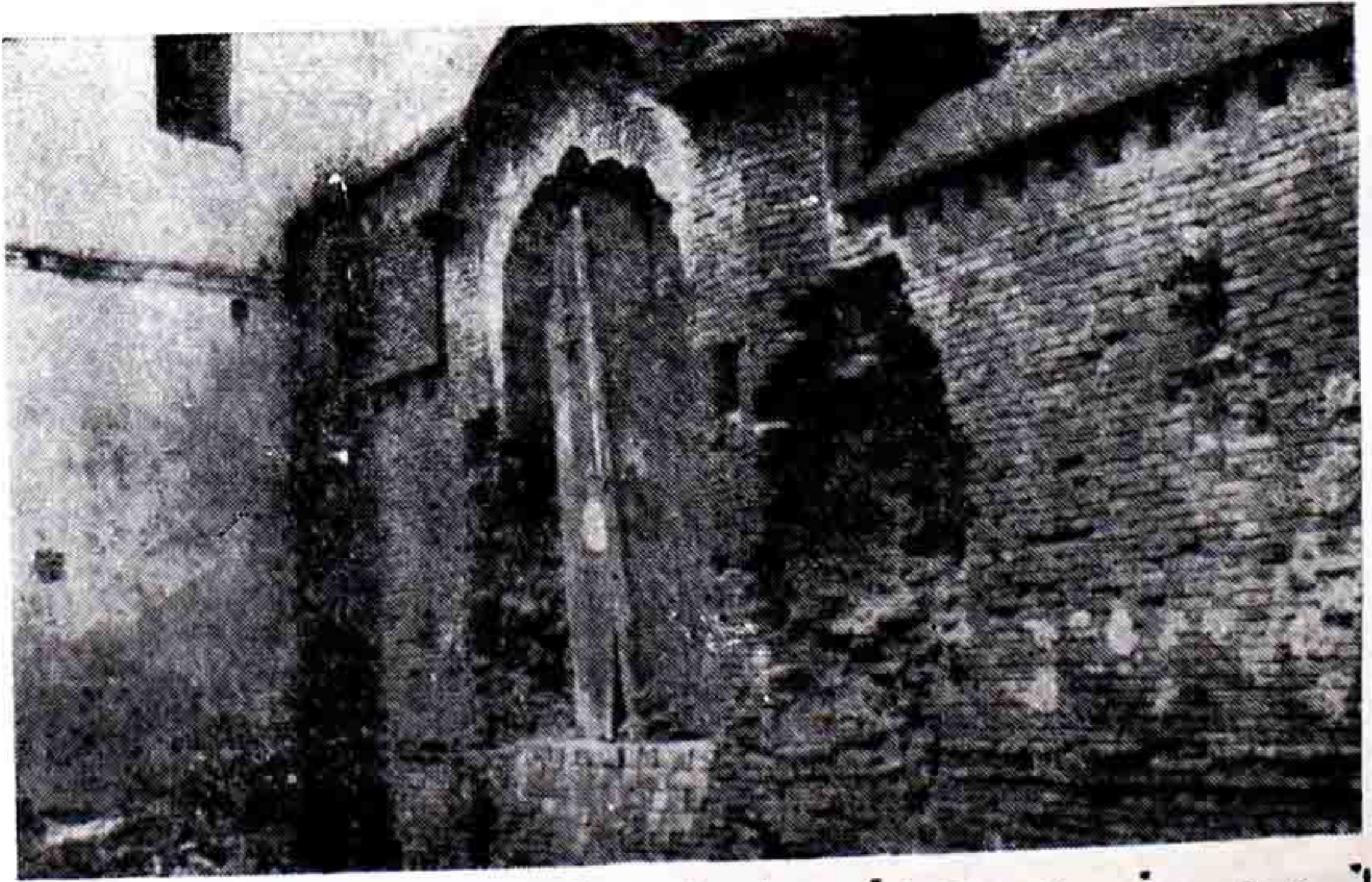
مکتوبات

- بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی (ایک عدد) نمبر شمارہ ۱
- بنام اخوند ملاً محمد نسیم (ساتھ عدد) نمبر شمارہ ۱ تا ۵
- بنام میر عبد الباقی (ایک عدد) نمبر شمارہ ۱
- بنام "شیخ صاحب" (") نمبر شمارہ ۱

مکتوبات حضرت مظہرؒ

مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ

پانی پت میں مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے دروازے اور دیوار کا بیرونی منظر۔

۳۳
مکتوب حضرت منظر، بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی،

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان برادر با کمال تفضیلت پناہ مولی
ثناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند کہ تا امروز کہ ہم ذی قعدہ است فقیر مع
علاقہ در پانی پت بعایت است۔ فردا پس فردا قصد دہلی وارد۔ و
متعلقان را دریں جای گذارد۔ بعد یک دو ماہ مراجعت بہ پانی پت
می کند، انشاء اللہ تعالی۔

باعث تحریر آنست کہ محمد نسیم نام جوانی رو بہیلہ بسیار مرد
است و طالب استعداد، اخذ طریقہ کردہ ارادہ بڈھانہ نموده، در خدمت
شما حاضر خواہد شد۔ توجہ کردن ضرور است و در خدمت مولوی نور اللہ
صاحب سلمہ اللہ تعالی سعادتش کند کہ سبق بتوجہ بدادہ باشند، منت
بر فقیر است۔ و معلوم شد کہ خطوط افضل خان مفید نیفتاد۔ خوب خدا
کار ساز است۔ والسلام علی من اتبع الهدی۔

یہ بیان حضرت منظر نے قاضی صاحب کا نام "س" ہی سے لکھا ہے۔ اصل مکتوب باقم الحروف مذکور
دیکھا ہے۔

مکتوبات حضرت منظر بنام اخوند محمد نسیم

[حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۲۰ھ) نے ۱۲۱۱ھ میں مقامات منظر یدلھی تو اس میں اخوند ملا محمد نسیم علیہ الرحمہ کے حالات اس طرح قلم بند کیے ہیں :

"ملا نسیم از اجلہ خلفائے ایشان، سلوک باطنی در طریقہ احمدیہ بتوجہات علیہ آنحضرت قریباً بانجام رسانیدہ اختلاف کسب مقامات تا بہ کالات تربیت کردہ بطریق طفرہ تا آنجا کہ خدا خواست رسیدہ، حالات یک وارد۔ در ہر سال از وطن بخدمت مبارک آمدہ انوار طریقہ حاصل می نمود و اخلاص و محبت و متابعت حضرت ایشان راسخ است۔ بیچ کار بے اجازت آنحضرت نمی کرد۔ یک باری خواست کہ قے نماید، گلوے خود بند نمودہ بخدمت مبارک رسید کہ اگر اذن شود استقراغ بکنم۔ لہذا بکمال متابعت آنحضرت از معتولان بارگاہ الہی گشت بلالین بخدمت او رجوع آوردند و بہ عین توجہ او بجمہیت و حضور مبارک زبانی قے شنیدہ ام کہ یک بار بر مشغف توجہ بند بہ تمام خوردہ برب تاب نیارودہ۔ تا دیر اضطراب و بے تابی می نمود۔ آخر بہمان حال بہ رحمت حق پیوست۔ ذات کثیر البرکات او بسیار غنیت است۔ بہرین علم و تعلیم طریقہ اوقات خوش می گذارد۔"

ملا نسیم کے نام حضرت منظر رحمۃ اللہ علیہ کا پہلا مکتوب یعنی اسی مجرے کا مکتوب (۲) ۱۷ رجب کا لکھا ہوا ہے جو محمد بشیر خان کے ہاتھ بیجا گیا تھا۔ اس میں شریعت کے لیے ترغیب و تحریص دلائے مخلوہ یہ بھی ہے کہ جب سے تم میرے پاس سے گئے ہو

صرف دو خط لے ہیں، ایک پانی پتہ سے اور دوسرا جہوں سے۔
 پانی پتہ لکھا کرتے ہی خیال ہوتا ہے کہ مکتوب الیہ (ملا صاحب)
 ضرور وہاں گئے ہوں گے اور حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی سے
 صرف نیاز حاصل کیا ہوگا۔ اوج کے مجموعے میں حضرت منظر کا
 ایک مکتوب حضرت قاضی صاحب کے نام ایسا ملتا ہے جس میں
 ملا محمد نسیم کے لیے سفارش ہے کہ وہ آپ کے پاس حاضر ہو رہے
 ہیں آپ انہیں توجہ دیں (مکتوب و مجموعہ ہذا)۔ یہ مکتوب
 حضرت منظر نے پانی پتہ سے بھیجا تھا، جب کہ قاضی صاحب
 پٹھانہ میں ہوں گے جو ضلع مظفرنگر لیرپل کی جنرل مغربی تحصیل
 تھی۔ اسی مکتوب میں ایر الامراء بنیب الدولہ (المتوفی ۱۰ رجب
 ۱۱۸۲ھ مطابق ۳۱ اکتوبر ۱۷۷۷ء) کے بھائی نواب افضل خان
 کے خطوط کا ذکر ہے کہ ان کے متعلق یہ معلوم ہوا کہ وہ (قاضی
 صاحب کے لیے) مفید ثابت نہ ہو سکے۔

ملا صاحب کے نام ایک مکتوب تو ۱۷ رجب کا ہے جس کا
 ذکر اوپر آچکا ہے اور دوسرا آخر رجب کا ہے جو دہلی سے بھیجا
 گیا تھا۔ اس مکتوب میں میاں محمد میزچو اور نواب ارشاد خان
 وغیرہ کا سلام بھی لکھا ہے (ان ناموں سے مکتوبات کے زمانے
 کی تعیین میں مدد مل سکے گی)۔ تیسرا مکتوب ۱۰ آخر شعبان کا ہے
 اور چوتھے مکتوب میں جو ۱۰ اکی آبی قعدہ کا ہے (دوسرے مکتوب
 کی طرح) ذکر ہے کہ اگر تمھاری والدہ صاحبہ اجازت دے دیں
 تو یہاں آکر سلوک کے بقیہ مقامات بھی طے کر لو۔ پانچویں خط
 میں بنیب خان (بنیب الدولہ) کے لشکر کا ذکر ہے جو کفارک
 کے قلع قلع کے لیے آیا تھا اور ملا محمد اد کا ذکر بھی ہے جو ملاقات

کے لیے آئے تھے یہ اسی مکتوب میں مکتوب الیہ کی والدہ کے انتقال پر اظہارِ غم ہے۔ چھٹے مکتوب میں بھی مکتوب الیہ کی والدہ کی تعزیت ہے اور ملا رحم داد کی ملاقات کا ذکر بھی ہے۔ پھر ساتویں مکتوب میں ملا رحم داد کو سلام لکھا ہے کہ وہ دو تین مرتبہ فوج سے ملاقات کے لیے آئے تھے اس لیے ان کا فوج پر حق ہے۔ یہ ساتواں مکتوب پانی پت سے لکھا گیا تھا اس میں ہے کہ میرے متعلقین دہلی سے یہاں آئے ہوئے ہیں اور صلح کا وعدہ کر رہا ہے۔ چنانچہ میرا قصد دہلی جانے کا ہے اور دو ماہ کے بعد یا تو انھیں دہلی بلوا لوں گا یا خود ہی پانی پت آجاؤں گا۔ اس مکتوب میں یہ بھی ہے کہ بغیر مجھ سے ملے ہوئے تم وطن کو نہ جانا۔ اس سے ظاہر ہے کہ اس وقت مکتوب الیہ اپنے وطن اوچ میں نہیں بلکہ کسی اور جگہ ہوں گے (غائباً فوج میں) جہاں ملا رحم داد بھی ہوں گے۔ مکتوبات ۶، ۷، ۸، ۹ ایک ہی سلسلے کے معلوم ہوتے ہیں اور مکتوب ۱۱ میں یہ بھی ہے کہ مکتوب الیہ کے جانے کو پورے دو سال گزر چکے ہیں۔ میرا خیال ہے کہ کم و بیش اتنی ہی مدت میں یہ تمام مکتوبات لکھے گئے ہوں گے۔

۱۷ فارسی مکتوبات (مطبوعہ ممبئی) میں ہر جگہ "رحیم داد" نام آتا ہے۔ لیکن وہ رحم داد ہوگا کیوں کہ حضرت نظر کے مکتوب میں جس کا عکس شائع کیا جا رہا ہے حضرت نظر نے صاف طور پر "رحیم داد" لکھا ہے۔

۱۸ ملائم کے نام حضرت نظر کے مکتوبات میں ساتواں مکتوب مگر مجموعہ بذالک لکھا ہے مکتوب ۱۱۔

مکتوب ۳۳ میں محمد منیر جیو اور نواب ارشاد خاں ویرہ کا سلام ہے یعنی اس مکتوب کی تحریر کے وقت یہ لوگ زندہ تھے۔ محترم خلیق انجم والے (اردو) مکتوبات کے صفحہ ۱۲۲ میں جو مکتوب ہے اس میں محمد منیر جیو کے انتقال کی تاریخ ۱۹ (ذی الحجہ) درج ہے۔ اور اسی مکتوب میں یہ بھی ذکر ہے کہ "فیروز ایک دفعہ شاہ ولی اللہ کی عیادت کو گیا تھا۔ ان کی صحت کے لیے خدا سے توفیق طلب کی اور دعائیں مصروف ہوا۔" حضرت شاہ ولی اللہ کا انتقال ۲۹ محرم ۱۱۷۶ھ کو ہوا تھا، اس لیے ظاہر ہے کہ یہ مکتوب ان کے انتقال سے پہلے کا ہے جب کہ میاں محمد منیر جیو انتقال کر چکے تھے اور عین ممکن ہے کہ وہ ۱۱۷۵ھ ہوگا۔ اسی مکتوب میں نواب ارشاد خاں کے صاحبزادے ظفر علی خان کا ذکر ہے کہ "حقیقت یہ ہے کہ اس کے ماں باپ کی جگہ اور اس کی خبر گیری کے لیے سب کچھ میں ہوں۔" ان الفاظ سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس وقت تک نواب ارشاد خاں بھی فوت ہو چکے تھے۔ پھر اردو مکتوبات کے صفحہ ۱۲۵ میں جو مکتوب ہم جمادی الآخر کا ہے، اس میں نواب ارشاد خاں کے انتقال کی تاریخ ۱۳ ربیع الآخر دی گئی ہے اور قاری مکتوبات (مرتبہ محترم عبدالرزاق قریشی) کے صفحہ ۶۶ میں جو مکتوب ۱۲ جمادی الاولیٰ چہار شنبہ کا لکھا ہوا ہے، اس میں بھی نواب ارشاد خاں کے انتقال پر اظہارِ غم ہے اور آگے چل کر

اسی مکتوب میں ان کے صاحب زادے ظفر علی خاں کو "بیتیم" کہا گیا ہے۔ چنانچہ وہ سال جس کی ۱۴ جمادی الاولیٰ کو چار شنبہ تھا ۱۱۷۶ھ ہوگا، یعنی نواب موصوف کا انتقال ۱۱۷۶ھ کی ۱۳ ربیع الآخر کو ہوا ہوگا۔

اس بحث سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ موجودہ مکتوب ۱۱۷۶ھ میں محمد منیر جیو (املتونی ۱۱۷۶ھ) اور نواب ارشاد خان (املتونی ۱۱۷۶ھ) کا سلام لکھا ہے تو ظاہر ہے کہ یہ مکتوب ۱۱۷۵ھ سے پہلے کا ہوگا۔

اب دوسری طرف آئیے۔ ملا نسیم آ کے نام حضرت مظہر کے آخری تین مکتوبات (مکتوب ۶، ۷، ۸) میں ملا رحم داد کا ذکر ہے۔ اور فارسی مکتوبات نمبر ۷۸ سے ۹۸ تک جو ایک ہی سلسلے کے اہم تاریخی واقعات سے متعلق ہیں ان میں سے مکتوب نمبر ۸۸۔ بیتیم ربیع الاول کا لکھا ہوا ہے۔ اس یہ بھی ہے کہ کل (یعنی ۱۹ ربیع الاول) ملا رحم داد کی شہادت ہوئی۔ اور مکتوب نمبر ۸ میں نواب ابوالقاسم خان کی شہادت کا ذکر ہے اور یہ کہ اس وقت ملا رحم داد خان ہالنسی اور حصار کی طرف ہے۔ پھر مکتوب نمبر ۸۶ میں نواب ابوالقاسم خان کی شہادت کی تاریخ پنج شنبہ ۲۳ محرم دی گئی ہے۔ یعنی ۱۱۹۰ھ، جس کی

۱۷ فارسی مکتوبات نمبر ۲۵ میں ابوالقاسم خان ابن مجد الدولہ عبداللہ خان کے انتقال کی تاریخ ۱۱ مارچ ۱۷۷۶ء دی گئی ہے۔ لیکن وہ ۱۳ مارچ ہوگی یعنی پنج شنبہ ۲۳ محرم ۱۱۹۰ھ۔ اس سال کی مزید تصدیق مکتوب نمبر ۹۲ سے ہو جاتی ہے جس میں لکھا ہے کہ جنیب الدولہ (املتونی ۱۰ رجب الم ۱۱۸۸ھ) کا بڑا بیٹا ضابطہ خاں نے نواب مختار سے پاس کر لیا اور ابوالقاسم خان کے لیے فاتحہ پڑھی اور یہ کہ آج چار شنبہ ۱۷ ربیع الآخر ہے۔ یعنی ۱۱۹۰ھ۔

۲۳ محرم کو بیخِ شنبہ تھا۔ اسی سال گویا ملا رحم داد بھی شہید ہوا۔ اس سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ حضرت منظرؒ کے یہ تین مکتوبات (۱، ۲، ۳) بنام ملا نسیم جن میں ملا رحم داد سے ملنے کا ذکر ہے 'یعینا' ۱۱۹۰ھ سے پہلے کے ہوں گے اور ابتدائی دو مکتوبات (یعنی مجموعہ ہلڑا کے مکتوبات ۱، ۲، ۳) ۱۱۷۵ھ سے بھی پہلے کے ہوں گے، یعنی یہ کہ یہ سب مکتوبات وقتاً فوقتاً پہنچے ہوں گے اور کسی ایک ہی زمانے سے ان سب کا تعلق نہیں۔

اب ذیل میں حضرت منظرؒ کے وہ سات مکتوبات بنام ملا نسیم پیش کیے جاتے ہیں [

۲

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان 'فرزند سعادت ہند مولوی محمد نسیم حیوسلمہ الرحمن مطالعہ نایبند کہ فقیر تا روز تحریر کہ ہمد ہم رجب سنہ ۱۲۰۰ در محروسہ دہلی معہ توالج بعافیت سنہ ۱۲۰۰ و ضعف و پیری روز افزوں است' و از روزیکہ آن برادر از ما رخصت شدہ دو قطعہ خط تا امروز ہمارسیدہ است' یکی از پانی پت و دویم از جمود [رسید] رسیدن ایشان بوطن نیست۔ امید قوی است کہ بعافیت رسیدہ باشند' باید کہ از احوال خویش اطلاعی بدہند کہ خاطر جمع گردد۔ و برای علوم دینی و تعلیم طریقہ و اتباع سنت و اعراض از دنیا و اقبال بآنرہ بگوشند و حامل رقیمہ محمد بشیر خان

را که از یاران حلقه است و هنوز از دایره امکان بر نیامده، توبه
میدارد باشند و به برادر خود سلام رسانند و از ان دون دعاء و
از یاران حلقه سلامها برسد.

۳

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر جان جانان، فرزند عزیز از
جان اخوندزاده محمد نسیم او صله الله الکریم الی مقام عظیم، مطالعه نمایند که
فقیر در محروسه شاه جهان آباد مع یاران حلقه و مردم محل تا آخر شهر حجب
بعافیت است. الحمد لله علی نواله و الصلوة علی رسول محمد و صحبه و
آله. و اشتیاق دیدن آن فرزند بسیار است و اخوان طریقه هم
یادی کنند. اگر از کتخدای خواهران فارغ شده باشند و والده
شمار ذمت بدید قصد این طرف بکنند و بعض مقامات عالی
که بشارت آنها نیافته اند، بگیرند. و اگر در مراجعت توقف
باشد، باید که در تعلیم ذکر طریقه در ریخ و تغافل نه نمایند. مردم
را مشغول سازند که این طاعت متعدی است الی الخیر. و هیچ عمل
به ازین نیست که دل مرده را بزرگراهی زنده بسازند و به شغل علم
ظاهر نیز مقید باشند و از مردم محل و از میان پیر علی و از یاران
حلقه نام بنام سلام خوانند از میان محمد میر جیو و میان محمد مراد
جیو و نواب ارشادخان و برادران و اولادشان سلام برسد.

۴

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فضائل پناه، کلمات

دستگاه، اخوندزاده ملاً محمد نسیم جو معلوم نمایند که تا او افرماه شعبان
 فقیر ح توابع در محروسه دہلی بعافیت است۔ باعث تحریر آنست
 کہ سید علی شاہ از فقیر ذکر طریقہ عالیہ گرفته روزے چند در حلقہ
 نشستند۔ بنا بر فرود تے قصد وطن کرده اند۔ خدا برساند۔
 بعد رسیدن آنجا اگر از شما التماس توجہ بکنند در ریغ نہ نمایند کہ خدمت
 سادات سعادت است، و مقید بہ اتباع سنت و تعلیم طریقہ
 باشند و بمتوسلان خود سلام برسانند۔ و از یاران حلقہ سلام
 و از اندرون دعا خوانند۔

لطیفہ قلب این سید از قالب بر نیامده است۔

۵

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند عزیز تر از جان ملاً
 نسیم سلمہ الرحمان مطالعہ نمایند کہ فقیر تا اوائل ماہ ذی قعدہ در بلکہ
 دہلی بعافیت است و از مدتی احوال آن برخوردار معلوم نیست۔
 خاطر متعلق است۔ باید کہ احوال خود می نوشته باشند، و اگر والدہ
 رخصت دید بیایند و درین آخر عمر فقیر را بہ بینند و کسب مقامات
 باقی بکنند و اشتیاق در تحریر نمی آید و السلام علیکم از اندرون دعا
 و از میان پیر علی سلام و از یاران طریقہ چہ ہندوستانی و چہ روہیلہ سلام
 خوانند۔

و یاران سنہیل و امر و ہر و بسولی و آنولہ بخیر اند و مشتاق
 اند و سلام می رسانند۔

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر جان جانان، فرزند بر خوردار
 ملا محمد نسیم جیو ابقاہ الرحمن مطالعہ فرمایند کہ فقیر تا روز تحریر کہ ہنرم
 سوال است در محروسہ شاہجہاں آباد مع علائق و توابع بعافیت است
 و یاران حلقہ جا بجا و شہر بہ شہر نخراند و مشتاق شما ہستند و انتظار
 شما کشند۔ اگر از کار خیر خواہران خود فارغ شدہ باشید، بیایید
 و درین آخر عمر ما را بہ بینید۔ صنعت پیری بر ما بسیار غلبہ کردہ است
 اما، نوز ہر روز پنجاہ کس را کم و زیادہ توجہی دہیم و دو سال کامل
 گذشتہ کہ شمارفتہ اید درین مدت یک خط شما رسیدہ است و درین
 ایام کہ برائے تہنید کفن رسکہ بچکر نجیب خان قریب دہلی رسیدہ،
 ملا رحم داد برائے ملاقات فقیر آمدہ بود، خبر خیریت شما رسانید و
 گفت کہ اکرم از وطن آمدہ و خط بنام فقیر آورد۔ ظاہراً آن خط گم شد
 فقیر نہ رسید۔ افسوس ابعث کہ والدہ شما وفات یافت۔ خدا
 و را بیامرزاد۔ و کار خیر ہر دو ہمیشہ شما در پیش است۔ بعد فراغ
 زان قصد شاہجہاں آباد دارید۔ خدا تعالی بیارد۔ و مردم خانہ ما
 سیار شما را یاد می کنند و دعا گفنتہ اند و میان پیر علی سلام می رسانند
 یک نکاح دیگر کردہ اند۔ از منکوہہ اول دو پسر (وازن) منکوہہ
 و مٹہ یک دختر متولد شدہ و صاحبان سنبھل ہمہ سلام گفنتہ اند و ہمہ
 نتاق اند و بہ تقریب رمضان، یاران قدیم اکثر در حلقہ مجتمع
 ز، ہمہ سلامہا می رسانند۔ حامل رقیمہ نجابت روہیلہ از یاران طریقہ
 است۔ اگر طلب کند او را توجہی دادہ باشند۔ والسلام۔

فارسی مکتوبات بطورہ بھیجی میں سے مکتوب نمبر ۱۶ میں نجیب خان ان کے بھائی
 فضل خان اور ملا رحم داد خان کا ذکر ایک ہی جگہ ملتا ہے۔
 فارسی مکتوبات بطورہ بھیجی کے نمبر ۲۶ میں بھی پیر علی کی دوری بیوی اور دختر
 ذکر ہے۔

معلوم نیست درین مدرست چه قدر مردم را داخل طریقه کرده
اید و از کتابهای تحصیلیه چند نسخه خوانده اید. احوال خود را مفصل
بنویسید.

۷

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند بر خوردار ملامحمد نسیم
جیو مطالعه نمایند که فقیر تا روز تحریر که غره ذی قعد است، در بلده دلی
مع توابع بعافیت است و مدتی است از احوال شما خبر نداریم.
درین ایام ملامحمد داد جیو برای ملاقات آمده بودند، می گفتند
که شخصی از وطن آمده و خط ملامحمد نسیم بنام فقیر آورده، اما آن
خط بفقیر نرسید. ظاهراً گم شد و زبانی آن شخص معلوم شد که
والده شما رحلت نمود. خدا مغفرت کند و از کار خیر خواهران فایز
شده قصد ملاقات فقیر دارید. خدا راست آرد که فقیر و یاران طریقه
همه مشتاق اند و درین روزها نجابت نام جوانی روپس از یاران طریقه
رخصت وطن گرفته، رفته است. بدست او هم خط نوشته و ساد
ایم خدا برساند. از مردم اندرون دعا و از میان پیر علی و یاران
حلقه سلامها خوانند. میان پیر علی نکاح دیگر کرده است. از منکوحه
اول دو پسر دارد و از منکوحه دویم یک دختر پیدا شده و مردم اندرون
همیشه بیماری باشند و فقیر هر سال یک بار به بلده سنجهلی رود.
یاران آنجا شمارا بسیار یاد می کنند. وضع پیری و امراض متعدد
بر فقیر نعلیه کرده است و عمر از هفتاد تجاوز نموده. دعا کنید که خانم
بخیر بود. والسلام.

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند ملا محمد نسیم سلمه الله الکریم معلوم نمایند که فقیر تا اوایل ماه شوال در محروسه پانی پت بعافیت است و متعلقان فقیر از دہلی درین جا آمده اند و عہد موافقت بستہ اند و فقیر بر ضاعے ایشان قصد دہلی کرده است۔ بعد دو ماہ یا ایشان را بہ دہلی خواہم طلبید یا خود مراجعت بہ پانی پت خواہم کرد و از دعا فقیر دوستان غافل نیستم، خاطر جمع دارند و بر مسلک شریعت و شغل طریقت بہ استقامت باشند و بے ملاقات فقیر بہ وطن نہ روند و خط شما برسید و مطالب معلوم گردید، ہر جا باشند با خدا باشند۔ از اندوختن دعا خوانند۔ از برادران دہلی و یاران حلقہ سلام برسند۔ بہ ملازم داد خان جیو سلام برسانند۔ دوسہ بار ملاقات با ما کرده اند، حقے دارند و ما خود با ایشان کاتب نداریم۔

مکتوب حضرت منظر بنام میر عبدالمادی

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان میر عبدالمادی صاحب مطالعہ نمایند کہ خط رسید و مقدمات مرقومہ بوضوح انجامید۔ سبب تاخیر در جواب آن بود کہ نواب سید قاسم خان را ہنگامہ ہا پیش آمد چون بر عایت خاطر سرداران این حدود فسخ عزیمت سفر نموده و نگاہ داشت سپاہ مطلقاً موقوف داشتہ در مکان مہود خود آمدہ نشستند۔ و آدم ^{فقیر} موافق قاعدہ

کہ آخر پرمایہ برای جبرگری خانہ روانہ دہلی می شود، فردا روانہ خواہد شد، الفبا
تحریر افتاد۔

صاحب من فقیر خدمت بندگان خدا خصوصاً سادات و آشنا
سعادت می داند و این معنی مخفی نیست، اما با تقدیر چاره نہ فقیر
خود برین امور قادر است۔ مگر بہ حرکت زبانی فقیر حاضر م۔ اما گوش
آشنایان ہندوستانی از امراء و سلاطین رفتند۔ این سرداران کہ در عہد
آمدہ اند آشنا نیستند و اگر آشنا شوند ہمت ندارند و نواب قاسم خان
ہمتے دارد لیکن آشنائی فقیر با او زیادہ بر یک دو ملاقات نیست۔
مہذا اورا با من در دین رجوعی نہ کہ او شیعی است و من سنی پس
اعتقاد خود معلوم و در مقدمات دنیا ظاہر است کہ من بچہ کار اوی آیم
پس چہ احتمال است کہ از برای خاطر فقیر درین افلاس و فلاکت رعایت
صد ہا مردم خواہد کرد۔ مرا برا و کدام حق است کہ برا اعتماد آن اورا تکلیف
کم و اینکہ با وجود شہرت افلاس بلخ ہا برای نگاہداشت سپاہ بر
آورده۔ الفصافی باید کہ برای مصلحت وقت ہر کسے در کار خود سعی
و تلاش از ہر جا کہ می تواند چیرے بہم میرساند۔ برای خدا رعایت کردن
در مذہب دنیا داران اینقدر ضرور نیست کہ خواہ و ناخواہ زری از
جای بدست آورده با پیداد۔ و فقیر از استطاعت و افلاس آن
مرد چہ خبر دارد۔ مرا با او اختلاطے نیست۔ یکچند بار خطوط مشتمل بر دوستی
من نوشته است و بس۔ حساب خانہ خود بفقیر نداده است۔ بے سامانی او
مشہور است کہ سرمایہ او بقارت رفتہ۔ ہمہ کس می دانند۔ من ہم اورا مفلس
می دانم و ربط قوی در میان نیست کہ با وجود مفلسی تکلیف باید کرد۔ و
اورا چہ ضرور است کہ گفتہ مرا البتہ قبول نماید۔ اندکے شعور در کار است
صاحبانرا خدا شعوری بدہد و فقیر با وجود قدرت نخل نیست خدای داند۔

صاحبان گمان دارند که تغافل می‌کند لعنت بر کسی که چنین کرد و تغافل نماید -

با فقر سبب آشنائی نواب مذکور منشی مشتاق را بود
آن مرد بر هم زده به بریلی رفت - حالا رسم تحریر هم مانده - اگر رفتن فقیر
تا آنکه اتفاق می‌افتد و آن بزرگ یعنی نواب قاسم خان بر او دین
فقیر از اثر چهیندزی می‌آید تعزیرب شما در میان می‌آرم و هر قدر زبان
یاری خواهد داد، خواهیم گفت - اگر تقدیر مساعدت نمود و آن بزرگ
اقبال کرد به شامی نویسیم، احتمال دارد که نقش مراد بنشیند و تویب
مبلغی از او گرفتن متصور است، زیاده زیاده است -

به فصیح اللہ خان جیو و شیخ قمر الدین جیو سلام برسانید -
حقیقت نگاهداشت او این است که سرداران رو میله اجازت
فراهم آوردن سپاه، آن بزرگ را داده بودند - چون مرد خوش بهمت
است و علوفه بیش قرار دستخط می‌کند و سرداران این حدود بسیار کم
می‌دهند، جماعه داران همه نوکری با گذاشته رفیق او شدند - سرداران
ازین معنی در اندیشه فرورفته آن بزرگ را از نگاهداشت مانع آمدند -
ناچار با بریلی رفته بازگشت و در محل سابق آمد و نشست -

مشکل دیگر است که اگر با نواب قاسم خان برای مصلحت سپارش اختلاط
بلکم و خلاف وضع خود که با دنیا داران آمیزش نمی‌نمایم، گوارا کنیم، افغانه
مرا بدنام به رفض و تشیع می‌کنند و دشمن می‌شوند - کار را به لطائف باید
گرفت اگر مقدار است می‌شود - و فقیر مخلص احباب است، شالی یا - شاکر -

مکتوب حضرت منظر بنام شیخ صاحب

۱۰

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، برادر گرامی قدر عزیز از
 جان، شیخ صاحب مطالعہ نمایند کہ تا امروز کہ ہفتم جمادی الاولی است
 فقیر در بلدہ سنبھل مع دوستان اینجا بعافیت است و نواب ارشاد
 خان صاحب برائے رفاقت محب اللہ خان صاحب پسر دوند خان
 رفتہ اند کہ ہمراہ نیز با زیارت حضرت شاہ مدار قدس سرہ رفتہ است
 و برائے خدمت کسے نیست۔ محمد رادہ رفتند و محمد الوری آمدہ بود۔ او
 ہم رفت و روہیلہ ہا شعور ندارند۔ سخت تنہائی است برائے پرداخت
 اہل طریقہ درین ماہ خود ہستم۔ تا آخر ماہ نواب مذکور ہم خواہند آمد،
 و آدم فقیر تا سلخ این ماہ موافق قاعدہ برائے خبر گیری خانہ
 خواہد رسید۔ در ماہ آئندہ بعد مراجعت قاصد این طرف، قصد
 دہلی خواہم نمود۔ و اگر مانعے پیش آمد، او آخر ماہ آئندہ می رسم۔
 چون ریخ سفر کشیدہ ام و پرداخت بواطن طالبان منظور است،
 چند روز یا مزہ یا بجہ مزہ باید بود و امروز کنار دیگر بہ مع خطوط
 رسیدند و پیاری صاحبزادی امانت نگاہ داشتہ ایم۔ معلوم شد کہ
 ایشان ارادہ این طرف کردہ بودند، مانعے پیش آمد کہ نیامدند۔
 زبانی کنار این ست، داخل خط نبود۔ ظاہرا خط در حالت تشویش نوشتہ
 اند کہ جواب اکثر مطالب نداشت۔ چنانچہ احوال پیر علی در زادہ کہ خیرا اورا
 ازان خانہ برآرد کہ پدرش منتظر است، ہیچ معلوم نہ شد و بعض امور تفصیل
 لے از اصحاب حضرت منظر

کہ محمد الوری برادر زادہ میر محمد حسین

می خواست مجمل مرقوم بود بهر حال بعد انتظار دوازده روز خاطر جمع نه شد.
 و از صحت مزاج و همواری مردم محل ممنون شدیم، انشاء الله تعالی
 عوض این آدمیت آدمیها خواهیم نمود. شکر بجا آوردیم. امروز آدم
 سرکار نواب روانه می شد. حرفی چند تحریر شد. متعاقب جواب خطوط
 خواهد رسید.

عزیزان سنهیل به میان غلام مصطفی صاحب مع رفقا سلام
 رسانند. و در خدمت قاضی صاحب خصوصاً برادر ایشان سلام و اشتیاق
 بدوستان مسلمان و هندو و غیره همه عبدالمادی صاحب سلام برسد.
 جواب خط ایشان بعد چند روز خواهد رسید که مطلبی دارد، با ایشان
 بگویند. حساب معلوم شد. دیگر معلوم باد که مولوی شاد الله صاحب
 از پانی پت نوشته اند که سه چهار بیگه زمین خوب در معرض بیع است، اگر
 منظور باشد مبلغ باید فرستاد و برای طیاری چاه پنجاه روپیه طلبیده
 اند که زراعت ربیع بچاه نخواهد شد. این معنی را ب مردم محل ظاهر نمود
 جواب گرفته به میرکمارم متصدی عنایت خان جیو که در حویلی برون ترکان
 دروازه می باشد، خط از طرف اندرون نوشته بدهند که به پانی پت برسانند
 و اگر اندرون مبلغی خواهند بحساب پنج روپیه در ماهه پیشگی که شصت
 روپیه در وجه تمام سال می شود ایشان یکجا بگیرند، از هر در ماهه پنج روپیه
 وضع می کنیم و پانزده می دهیم. چنانچه ماه جمادی الثانی از ما است و از
 غره رجب حساب سال نو خواهد شد. پس شصت روپیه بایشان باید داد
 سنی روپیه بابت خواجه کامیاب که پیش شما امانت است و سی روپیه
 که حالا از میا لصاب گرفته اید و از خط شما معلوم شد که یازده روپیه برای
 سامان سفر پیرزادی قرض از شما گرفته اند آنرا وضع کرده چهل و نه روپیه
 بدهند همین قدر برای چاه که ضروری است کفایت می کند. اگر قطع زمین

را تین چھین منظور خواہد بود از زلیور خود فروختہ ہندوی خواہد نمود۔
 و اگر در دادن مبلغ و چہ چاہ و خرید زمین تعافل نمایند نام مبلغ
 نباید گرفت و از پیش نباید داشت۔ بعد رسیدن فقیر آنچه مناسب
 خواہد بود بعمل خواہد آمد۔ و یک تھان سوی سرخ و سعید مراد آباد
 دہ دہ چہ چار پا جامہ دار بدست حامل رقیمہ مرسل شدہ، فرمایش
 اندرون است باید رسانید و اگر فرمایشی دیگر بکنند باید نوشتہ کہ
 ہمراہ آوردہ شود یا فرستادہ شود و خدا کند کہ ماہ الجبن بامراج
 ایشان راست آید درین تقدیر دوا در لیج نباید کرد و در دل جوی
 و احتیاط تاکید فضل است۔ چون پیر علی دعای نہ نوشتہ از ما
 ہم اورا ہیج نگویند۔

تدبیر مبلغ خواجہ کامیاب کردہ خواہد شد و در سلخ این ماہ
 از میا لصاب سی روپیہ گرفتہ یا نزدہ روپیہ بہ مردم محل دہ روپیہ
 کرایہ جوی و در ماہ بہ ہنوز در بان و راوی پیرزادہ خواہد داد، بیخ روپیہ
 باقی خواہد ماند۔

چون مقدمہ چاہ فروری بود و مولوی بتاکید نوشتہ اند، اطلاع
 بہ مردم محل دادن فروری است کہ ملک ضائع نہ شود و بنا چاری مبلغ
 دادن نیز فرور۔ اما بے سماجت نباید داد۔ بہ پیرزادی صاحب سلام
 و مردم اندرون خود دعا۔

۱۔ یہ مکتوب قیاساً شیخ محمد مراد کے بھائی شیخ عبدالرحمن کے نام معلوم
 ہوتا ہے۔ حضرت مظہر کے گھریلو کاموں سے متعلق ذمہ داری شیخ محمد
 مراد کے سپرد تھی جیسا کہ مقامات میں مذکور ہے اور ممکن ہے کہ ان کے
 بھائی شیخ عبدالرحمن ہی ہاتھ بٹاتے ہوں۔ اس مکتوب میں بیشتر خانگی معاملات
 مذکور ہیں۔

"برائے فرید چار بیگہ زمین مہبود کہ چیل و چہار رو میں طلبیدہ
 بودہ ... اس معایلی کا ذکر قاضی صاحب کے مکتوب میں ہے
 جس میں چار بیگہ زمین کے لیے گیارہ روپیہ فی بیگہ کے حساباً
 سے ۴۴ روپے طلب کیے گئے ہیں۔ حضرت مولانا رحمۃ اللہ علیہ
 کے تذکرہ مکتوب میں یہ بھی ہے کہ "انگریزوں نے ازراستہ سکاٹ
 بسیار است" نیز اس کے بعد کے مکتوب ۱۱۷۷ میں
 بھی جو بارہ شعبان کا ہے، یہ ہے کہ "واحد ال حبیب اللہ
 باسکھان و محفوظ ماندن پانی پتے از دست کاخراں محل شکر
 است۔ یہ واقعہ شعبان ۱۱۷۷ م مطابق زوری
 ۱۷۶۴ م کا ہے۔ اس سے قاضی صاحب کے مکتوب کا
 سنہ تحریر بھی معلوم ہو جاتا ہے۔"

قاضی صاحب کے دیگر چار مکتوبات (۱ تا ۵)
 میں لیس کے ساتھ ایک قصے کا ذکر ہے اور یہ مکتوبات
 بھی ۱۱۷۷ م ہی کے ہیں۔ مکتوب ۱۱۷۷ میں ہے کہ
 "بروایات شکر و کج پورہ معلوم شد کہ شاہ درانی
 امسال باین طرف می آید برتنبہ سکاٹان متوجہ است
 و سکاٹان گر خیر رقتہ ازین جهت اطمینان بہم رسیدہ"
 یہ صورت ۱۱۷۷ م ہی میں پیش آئی تھی۔

قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱۷۷ میں علی رضا خان کا
 ذکر ہے کہ "لور چشم علی رضا خان داخل طریقہ علیہ شدہ
 بسیار دل فرشتہ شدہ بحدت بعد سافت از علوم انفاق
 توجہ نموده در صورتی کہ چند روز ہمیں نیت در ایچ آباد
 خواہد ماند، شفقت کمال بحال مشار، الیہ بندول شود"

گویا یہ مکتوب علی رضا خان کے وہی جانے کے وقت لکھا گیا ہے۔
 ۱۱۷۷ھ ہی میں علی رضا خان کا ذکر حضرت نظر سائے
 مکتوب ۹ (مجموعہ عبدالرزاق قریشی) میں یوں موجود ہے
 ”برخوردارین علی رضا خان بر قومیہ کہ مخفی نیست بہ
 پانی پت می رسند۔ چون طغی را از غیر گرفته اند و در
 لطائف خمسہ جاری شدہ و فی و اثبات ہم شروع کردہ
 اند در حلقہ شہاد داخل فرماہند شدہ۔۔۔“ نیز حضرت نظر
 کے اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ ”بمیان نمنن خان جو قزلباش
 پسر موافق سنت برسانند“ نمنن خان کے پسر کے بارے
 جانے کا ذکر قاضی صاحب کے مکتوب سٹک میں آیا ہے۔
 قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱ میں ہے کہ ”در شکر افضل الدولہ
 کے اشعار غلام نیست اندا جناب عالی معروض می دارد
 چون پیش امام افضل الدولہ در جناب عالی داخل طریق
 است و بعضی رسالہ داران ہم بندگی دارند امیدوار
 است کہ مشقہ خاصہ بنام پیش امام و اشنا بیان را لہران
 مرحمت شود۔۔۔“ نیز مکتوب سٹک میں بھی ہے کہ ”اگر
 بہ کے از سرداران لشکر یا از رفقائے افضل الدولہ
 رقعہ سفارشی غلام نوشتن مناسب باشد وقت آورد
 قاضی صاحب کے ان دونوں مکتوبات (۱۳) میں
 کے جواب میں حضرت نظر سائے کا مکتوب ۱۹ (مجموعہ
 قریشی) ہے۔ چنانچہ قاضی صاحب کے جواب میں حضرت
 نظر سائے نے محمد حسن خان قانزادہ اور رحیم خان قانزادہ
 کو سفارشی رقعے لکھنے کی خبر کے ساتھ یہ بھی لکھا ہے کہ

”پیش امام افضل فان با فیر و بطریقہ نذارد“ اور ہی
 مکتوب میں قاضی صاحب کو یہ سرزنش بھی کی گئی کہ ”براہم
 عجب نگاہ ہے کہ ہر واحد از مردم بانی بیت بریز شکایت شما
 می آید۔ معلوم نیست چه عمل از شما واقع می شود۔ اگر راستی و
 دیانت شما باعث آزار مردم است از آن راستی بگذرید و
 فوراً فضیحت نکنید۔“ حضرت کی اس سرزنش کے
 جواب میں قاضی صاحب نے مکتوب عہد میں اپنی صفائی یوں
 پیش کی ہے۔ ”ارشاد شدہ بود کہ ہر واحد از مردم بانی بیت
 بریز شکایت شما می آید۔ خداوند نعمت! بیان عبد الجلیل
 و محمد تعیب ارثاً از غلام عناد و عداوت قرار نہ۔۔۔۔۔“
 اب ذیل میں قاضی صاحب کے وہ پانچ مکتوبات
 پیش کیے جاتے ہیں:

۱۱

ع
 بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ۔ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ عَلٰی فِرْخَلَقِ
 مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ اَجْمَعِیْنَ۔ عَرْضَةُ كَلْمَتَيْنِ غَلَامَانِ مُحَمَّدٍ شَاوَا اللّٰهُ بِمَوْقِفِ عَرْضِ
 مِی رسانند۔ احوال غلام مستوجب حمد الهی و شکر توجہات قبلہ گاہیست،
 ادام اللہ برکاتہ، و صحت ذات اقدس مقدس مدام مطلوب، مدتست
 کہ غلام و دیگر دوستانِ بانی بیت در انتظارِ قدم میمنت لزوم چشمِ براه داشتند
 کہ اتفاق تشریف فرودن آنجناب بجانب سنجعل شد۔ نوازش نامہ عالی
 مرقوم اوائل جمادی الاول از سنجعل نزول اجلال فرمود۔ دران ارشاد

شده بود که او ائیل رجب به شاہجهان آباد خواہم رسید و اول شعبان
 قدم میمنت لزوم به پانی پت خواهد شد۔ حالاً در آن می گردد۔ او
 رجب رسید۔ البتہ جناب عالی در شاہجهان آباد تشریف آورده باشد
 او آخر شعبان ہم می رسد۔ امیدوار است کہ آخر شعبان البتہ تشریف
 باید آورد و ماه رمضان دریانی پت باید گذرانید و اگر بر تقدیر القوی
 تشریف آوردن آنحضرت به پانی پت نتواند شد، ارشاد شود کہ غلام خود عن
 حضور نماید و آخر شعبان در بزرگی رسیده رمضان ہما نجا کند۔ در موسم مرا
 از کارہائے اینجا فرصت دست می دہد و باز فصل ربیع خواہد رسید۔
 و بعد ازان برسات ایام حرج است۔ درین ایام سفر آسان است۔
 اگر تشریف آوردن حضرت نخواہد شد، غلام خواہد رسید۔ لیکن اولیٰ ہمین
 است کہ جناب عالی تشریف آرند کہ اکثر مردم پانی پت نشہ دیدار اند۔
 چہار بیگہ زمین در شفعہ والدہ مرشدہ فروخت می شود۔ خریدن
 آن ضرور است و تیار کردن چاہ ضرور است۔ دو سہ بیگہ زمین جاے دیگر
 فروخت می شود۔ این معنی را غلام بخدمت والدہ مرشدہ معروض داشته
 و صد روپیہ از والدہ مرشدہ طلب داشته، مفصل حجہ از عرضی علیہ
 کہ بخدمت آن مشفقہ نوشتہ واضح رائے عالی خواہد شد۔ ارشاد
 شدہ بود کہ اگر قطعہ کلان مقدار بست سی بیگہ در معرض بیع باشد
 معروض دارد۔ خداوند من! شانزده بیگہ زمین درین ایام معروض
 شرا است، ازین قطعہ بوالدہ مرشدہ اطلاع نوشتہ ام۔ اگر بخاطر
 مبارک بگردد خرید فرمایند فی بیگہ یازده روپیہ می گویند، باید دید بہشت
 بیگہ زمین دیگر ہم شاید فروخت شود۔ بالفعل شانزده بیگہ فروخت
 می شود۔

بہرام بخش فدوی خاکپاے جناب فیض مآب حضرت پیرو شد

برحق عرضه قدمبوس می رساند -

۱۴

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ - الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی فی خلقه
محمد و آله اجمعین - عرضی کترین غلامان جناب محمد شاد الله بموقف عرضی
می رساند - احوال غلام مستوجب حمد الهی و شکر توجیهاست حضرت قبله گاه است
ادام الله تعالی برکات و صحت و سلامتی ذات قدسی صفات مدام مطلق
عدت است که چشم انتظار بر راه است و خاک پانی بت را بقدم میمنت لزوم
رنگ ارم باید فرمود -

لوز چشم علی رضا خان داخل طریق علی شده اند، بسیار دل خوش
شده، بجهت بعد مسافت از غلام اتفاق نه شده، در حضور می رسد - چند روز
بهین نیت در شاه جهان آباد خواهد ماند - شفقت کمال بحال مشارالیه
مبذول شود - سید عبدالعلی پسر مولوی محمد یونس نواز مش نامہ
عالی آورده بود - در آن نواز مش نامہ مفراج بود که مامی دانستیم که
موضع ہر تباری به شما تعلق ندارد، حالا معلوم شد که تعلق دارد، پس
رعایت سید مذکور ضرور - قبلہ من! غلام موضع مذکور را گذاشته
کرده است، لیکن تا اداے قرض قدرے دخل می کنم، انشاء الله تعالی
عنقریب اداے قرض می شود، باز ہرگز دخل منظور نیست - بالفعل
کار آنجا بہ مولوی محمد رضا تعلق دارد و شخصے مقولی شده از
شاه جهان آباد ہم آمده است - باید دید، کدام قرار باید، لیکن
حسب الارشاد غلام بمقدور در رعایت سید عبدالعلی در لنگ نخواهد
شد علی رضا خان ابن عزت الله ابن اسخ

کرد -

بجناب والده صاحبہ مرشدہ عرض قدم بوس رسد - یارانِ طریقہ
سلامت مطالعہ فرمایند - غلام زادہ صبغۃ اللہ عرض قدم بوس دارد -

۱۳

بسم اللہ الرحمن الرحیم - الحمد للہ رب العالمین والصلوة علیٰ خیر خلقہ
محمد آلہ واصحابہ اجمعین - عرضہ مکرمین غلامان بناب محمد شہداء اللہ عرض
عرض می رسانند - احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجیہات حضرت قبلہ گما
ادام اللہ تعالیٰ برکاتہ و صحتہ و سلامت ذات قدسی آیات مدام مطلوب
بروایات شکر و کج پوره معلوم شد کہ شاہ درانی امسال باین طرف
می آید بر تنبہ سکھان متوجہ است و سکھان گرنجیہ رفتند - ازین جهت
اطمینان بهم رسیدہ -

غلام مدتیست کہ موضع ہرتاری واگذاشت کردہ ، سال گذ
بہ سبب خشکی بیج زراعت نبود و درین سال از ابتداء خریف رحمت اللہ
نامی از طرف صدر و الصدور متولی موضع مذکور شدہ آمدہ - غلام
را در اینجا دخل نیست و چهار صد و چند روپے بابت سابق معرفت
غلام در حساب موضع مذکور قرض است - چنانکہ تمسک بہر خادمان
بدست غلام است - با این ہمہ چون عبد الجلیل با غلام عداوت
قلبی دارد رحمت اللہ مذکور و دیگر مردم را اور غلام نیدہ بہ شکر خیب الدولہ
فرستادہ آنہا بے موجب در شکر نالش غلام کردہ آنجا خودنا لسن غلام
بفضل الہی مسموع شد - حالاً رحمت اللہ و غزہ بہ شکر افضل الدولہ

برادر بجنیب الدولہ

رفته اند و کار پانی پت و غیره اکثر با فعل به افضل الدوله متعلق گشته
 لهذا غلام ہم ارادہ ملاقات افضل الدوله دارد۔ چون در لشکر افضل الدوله
 کسی آشناے غلام نیست لهذا بجانب عالی معروض می دارد۔ چون
 پیش امام افضل الدوله در جناب عالی داخل طریق است و بعضی
 رساله داران ہم ہنگی دارند، امیدوار است کہ شفقہ خاص بنام
 پیش امام و آشنایان رسالداران مرحمت شود کہ تبار اللہ بالتوسل
 دارد، در امور مربوطہ او امداد و اعانت لازم۔ جواب این عرضی
 زود مرحمت شود۔ نھن خان قضیہ داشت از سہ سال چنانچہ
 آن خداوند ہم دران مادہ بہ اعظم علی خان فرمودہ نبودند در ہمان قضیہ
 پسرش تلف شد، حالا غلام در انجام مرام نھن خان اسلوبے انداختہ
 آن مقدمہ ہم بتوجہ افضل الدوله کرسی نشین می تواند شد۔ اگر غلام
 بہ لشکر افضل الدوله خواهد رفت، برای کار نھن خان ہم سعی خواهد
 کرد۔ یک رقعہ برای سفارش نھن خان ہم تملی شود۔

فدوی خاکسار جناب فیض مآب بہرام بخش عرض قدم بوس
 می رساند۔

کے آدم دیگر رونڈہ شاہ پھان آباد سہیل میسر نہ شد
 ناچار خراجہ محمود را فرستادہ شدہ، در مسجد جامع شب و روز
 خواهد ماند، ہر گاہ جواب عنایت خواهد شد، خواهد آورد۔ غلام محل
 عناب نہ شود۔

عرضی کترین غلامان محمد شاد الله بموقف عرض می رساند - احوال غلام
 مستوجب حمد الهی و شکر توجیهات حضرت قبله گاه است ادام الله تعالی
 برکات و صحت و سلامت ذات اقدس مقدس مطلوب - دو سال شده
 که غلام از موضع هر تباری دست برداشته، سال گذشته چون بسبب
 خشک سالی بیج زراعت نبود موضع مذکور گویا در تصرف زمینداران
 نولمته (۹) بدستور قدیم بود بجهت عدم زراعت عمل جدید نمودار نشد -
 به سبب مبلغ قرض که معرفت غلام در آن دیه بود، غلام سوالی پانزیت
 با زمینداران نولمته و اندک مدخلت داشتیم و مقولی آنجا
 به نیابت ^{بنیاد} خالص صاحب مولوی محمد رضا بودند محض در خیال و الون بیج زرا
 نبود که ایشان در آن دخل کند درین سال که زراعت خوب شده، رحمت الله
 نامی کشمیری از صدر الصدور مقولی شده آمده، در آن تصرف نمود - حاصل
 کلام آنکه غلام را در آن دیه مطلقاً مدخلت نیست با این همه عبد الجلیل
 که عداوت موروثی و نزاع قلبی دارد بلی وجه مردم را اغوا کرده می خواهد
 که در شکر حب ^ب نه تمت و ناید کند و اصل عرض آن خواهد بود که چهار
 صد و چند روپیه که بابت قرض است گلوگیر غلام شود - به حال درین ^{عالم}
 توجیه باید فرمود - و اگر به کسی از سرداران شکر یا از رفقائے افضل
 رقعہ سفارش غلام نوشتن مناسب باشد، رحمت گردد -
 تاریخ بست و دویم رجب غلام زاده بخانه غلام پیداشده
 نظر توجیه سبذول باد - بجناب حضرت والده مرشدہ عرض قدم بوسی
 می رساند -

سابق بست و دو بیگه زمین سرکار در یکجا است و هفت بیگه تفرقی
 حالا متصل آن بست و دو بیگه زمین هفت بیگه زمین در معرض بیج
 است سابق با بیع آن چهار بیگه فروختن می گفت چنانچه معروض داشته

بود۔ حالای گوید کہ ہفت بیگہ می فروشم۔ اگر این ہفت بیگہ زمین خرید
شود، قدر معتد بہ یکجا جمع گردد، و زمین متفرقہ بدست آمدن می تواند
شد و قطعاً کلان بدست آمدن مشکل است۔ حالای شود، باز نخواهد
شد۔ سوائے ارسال قیمت این زمین بخدمت آن مشفقہ نوشتہ بودم
معلوم شد کہ درین وقت مبلغ میسر نمی شود، لہذا غلام می خواهد کہ زمین
متفرقہ سرکارا فروختہ، بعوض آن، این زمین خرید نماید کہ یکجا قطعہ
کلان بدون فائدہ تمام دارد۔ زمین متفرقہ باز بہم خواهد رسید لیکن بدون
پرواگی بر فروخت زمین اقدام نہ کردہ۔ اگر ارشاد فرمایند ہفت بیگہ
زمین متفرقہ را فروختہ، این ہفت بیگہ خرید نمایم کہ ضرور است۔
زود جواب قلمی فرمایند، این جا قرض بہم نمی رسد۔ والا بہ قرص
می خریدیم۔

۱۵

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ عَلٰی فِرْخَلَقَہِ
مُحَمَّدٍ وَآلِہِ وَاصْحَابِہِ اَجْمَعِیْنَ۔ عرض مکررین غلامان جناب محمد شاد اللہ بموقف
عرض می رساند۔ احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجیہات حضرت
قبلہ گاہی ادام اللہ تعالیٰ برکاتہ، وصحتہ، و سلامتہ ذات اقدس مقدس
مدام مطلقہ۔ نوازش نامہ عالی بدست میان محمود مع مشفقہ خاص
بنام رحم خان خانزادہ شرف ورود فرمود۔ ارشاد شدہ بود کہ ہر واحد
از مردم پانی پت لبریز شکایت شمای آید۔ خداوند نعمت! میان عبدی اللیل
و محمد شعیب ارشاد از غلام عناد و عداوت دارند۔ برائے نافوشی ایشان
توصیرے نمی باید، و ہر غلام در نظر شان تمام گناہ است۔ و دیگر میان

سیف اللہ پیر شاہ عصمت اللہ از درہ سال از حضور قاضی مرحوم ناخوشی
دارند۔ حضرت میدانند کہ در مہم تقصیر غلام نیست۔ شیخ سیف اللہ اکبر
قضیہ را شیوہ دارند و ہر گاہ عرفی خلاف مرضی ایشان گفتہ شود کہو
سراسر حق باشد ناخوشی می شوند و قاضی اگر متدین باشد گفتن
کلمۃ الحق ناچار است و من لم یحکم بما انزل اللہ فاولئک ہم الکافرون
سوائے این چہار کس بفضل الہی مردم پانی پت از غلام شاگردان کے
شکایت ندارد۔ و قتیکہ جناب عالی بہ پانی پت تشریف خواہند فرمود انظار
صدق این امر خواہد کرد۔ اتفاقاً درین ایام محمد شعیب بہ تقریب شادی
بہ شاہجہان آباد رفتہ بود و قدرت اللہ پسر محمد شعیب مکر بہ شاہجہان آباد
رفتہ و شیخ سیف اللہ مدتی درین ایام بہ شاہجہان آباد ماندہ اغلب
کہ زبانی این بزرگان شکایت بہ سمع مبارک رسیدہ باشد۔ اگر این چنین
است پس قول اینہا در حق غلام پذیرانہ شود۔ و اگر سوائے این مردم
کسے دیگر نالش در حضور نماید از نامش ارشاد شود کہ دفع نالش کردہ
منفرد یا عذر مسموع معذور دارد و قطع نظر از تفصیل مجمل آنست
کہ اگر بابت امر دنیوی شکایت کند بنا بر آئندہ العبد و ما فی یدہ ملک
المولی چون جان و مال غلام مملوک حضرت است ارشاد فرماید غلام
اورا راضی سازد و از حق خود ہم درگذرد۔ و اگر در حکم شریعت کسے از
غلام ناخوشی شود دلیل ضعف ایمانی او است و غلام ناچار۔ قال اللہ
تعالی فلا ورثک لا یؤمنون حتی یحکونک فیما شجر بینہم ثم لا یجدوا فی
انفسہم فرجاً بما قضیت ویسلموا تسلیماً۔ و آئندہ ارشاد شدہ کہ بخاطر
داشتن لیمان لیمان دیگر را ناخوش نباید کرد خداوند من! غلام در مقدمہ
شرعی بیچ کس را دخل نمی دہد و بر بیچ کس اعتماد ندارد۔ ہمان مردم مخالفان
کسے کہ با غلام دوستی دارد عیبش اورا محل طعن می سازند۔

عبد الجلیل ونظام الدین داماد سیف اللہ بہ عداوت غلام حبیب
کس را جمع کردہ در شکر افضل خان برائے فریاد ہر تاری بر پا کردہ ،
محمد نجیب از طرف غلام بہ شکر رفتہ ، رقعہ قاصی حضرت رحمہ خان

مکتوبات محمد احسان احمدی بنام حضرت منظر

[مقامات منظری میں محمد احسان احمدی کا ذکر یوں آیا ہے :
" از قدماء اہل ہند و اہل خلفائے حضرت اینان از اولاد
حضرت حافظ محمد حسن در نسب بشیخ عبدالحق رحمۃ اللہ علیہ
می رسند... " مقامات میں ان کے بارے میں یہ بھی ہے کہ
حرارت شوق و گرمی طبعی باطنی کے سبب سے ان کو موسم سرما میں
روٹی کے بارے کی ضرورت نہیں ہوتی تھی۔ شاہ درانی کے
ہنگامہ عمارت گری میں اپنے کوچے کے دروازے پر بہت تمام
بیٹھے پہرہ دیتے رہے بعض الہی رات تک ہرگز کوئی وہاں
نہ آیا۔ ملا رحیم داد (رحم داد) کے شکر کو جب شکست ہوئی
اور ملا رحیم داد نے شہادت پائی جس کے بعد کفار کا غلبہ ہوا تو
یہ اس موقع پر شکر ہی میں تھے۔

ان کے نام مرزا صاحب کے تین مکتوبات طبعات
میں ہیں، یعنی مکتوب مکمل، مکمل، مکمل۔ "مکتوبات مرزا منظر"

رتبہ عبد الرزاق قرظی میں حضرت نظریہ کے دو مکتوبات (عنا ۶)
 (عنا ۷) میں جو قاضی شاد اللہ پانی پتی کے نام ہیں، ضمناً ان کا
 بھی ذکر آیا ہے۔ مکتوب عنا ۶ میں جو غا ببادہلی سے لکھا گیا ہے،
 ان کے نام معلوم ہے، دوسرے مکتوب (عنا ۷) میں یہ اطلاق ہے
 کہ محمد احسان احمدی ایک ہفتے ہوا کہ رحیم داد کے شکر کرنا چاہتا ہے
 بیان محمد احسان احمدی کے پانچ مکتوبات درج ہوئے
 ہیں جو سب سے حضرت نظریہ کے نام ہیں۔ پہلا مکتوب
 (مکتوب عنا ۱۶) ۲ شعبان کو لکھا گیا ہے، اس میں فریاد کی
 ہے کہ نواب صاحب (جناب الرولم) بیان رسوں کے مقابل
 جنگ کے میدان میں خیمہ زن ہیں اور حافظہ جو (حافظہ بنت
 خان) کی لاف سے امداد اور ملا حسن کنگ کے لیے پیچھے
 رہے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ یہ نواب جنگ پانی پت کے
 زمانے کا ہے۔ دوسرا مکتوب (مکتوب عنا ۱۷) جو قبل
 کا یعنی ۱۱ رجب کا ہے، اس میں شاہ درانی کے لاف اور
 پہنچے کا ذکر ہے اور یہ بیان ظاہر کیا گیا ہے کہ شاہ کون
 اور مرہٹے جالوں سے صلح کر لیں گے پھر شاہ اور رسوں کے
 مابین جنگ ہوگی۔ یہ تقریباً وہی صورت ہے جو پانی پت کی
 شہری جنگ میں پیشہ آئی۔ تیسرا مکتوب (مکتوب عنا ۱۸)
 ۲۳ رجب کا ہے اور اس میں بھی شاہ ددانی کے آگے
 بڑھنے کی افواہ کا ذکر ہے۔ چوتھے اور پانچویں مکتوب
 (عنا ۱۹، ۲۰) میں شاہ کاکولی ذکر میں ہے اور ان کے
 متعلق پیش کیا جاسکتا ہے یہ اسی زمانے کے ہیں، البتہ
 پانچویں مکتوب میں نواب ارشاد خان کا ذکر ہے اس لیے

یہ مکتوب نواب ارشاد خان کے سزا و فوات سے قبل کا ہے۔
اب عمدا صان احمدی کے مکتوبات ذیل میں درج کیے
جاتے ہیں۔ [

۱۶

خداوند خدا یگانہ مدظلہ العالی۔ محمد احسان احمدی بعد از گزار
مراتبت بزدگی بجا آورده معروضی دارد۔ تا تحریر بست و نهم شهر ربیع الثانی
احوال غلام مع جمیع عنده مان بعافیت است۔ و از اندرون مزاج بی بلہا
وقبله بعافیت است۔ باقی حقیقت از عرضی شیخ صاحب یہ اطلاع قاصد
داده شدہ۔ و انغ رای عالی خواهد شد و غلام مصطفیٰ خان مع عیال و اطفال
و خلیفہ جملہ بعافیت اند۔ و صاحبزادہ مع میان میرن بخوشی رخصت شدہ اند
ہمراہ قافلہ شاہ مدار روانہ خواهد شد و غلام نیز چہارم حصہ بہل از ہمین قافلہ
پھری کرایہ کردہ است۔ روانہ فرخ آباد خواهد شد۔ ناچار اتفاق ملاقات خواهد
شد کہ پھری از راہ میان دو آب خواهد رفت۔ و از فرخ آباد محمد سرور
پھری سے خیر فرستادہ بود کہ در سر انجام رفتن بہ فرخ آید و در جناب عالی عرض
کورش گفتہ بود۔

و عرضی غلام عسکری خان و غلام حسن مصحوب قاصد
شعبورائے تاکر (ٹھاکر) کہ ہمراہ موسوی خان است ارسال داشتہ
ام، بنظر عالی گذاشتہ باشد۔
از اندرون ہمہ ہا بزدگی و کورش بجای آرند۔

ع

خداوند نعمت مظلله العالی سلامت - غلام محمد احسان احمدی بعد از
تبلیغ مراسم عبودیت عروض می دارد - تا آخر ربیع چهاردهم شهر رجب غلام مع
جمع متعلقین غلامان عاقبت دارد - غلام حسن مع نورالدین حسین که
در بسوی ملاقی شده بودند بتاریخ یازدهم شهر حال بخیریت رسیدند - نوید
قدوم حضرت بطرف شاهجهان آباد رسانیدند - حضرت سلامت از روی
..... ساهوکاران ^{دو} پنج خراج ^ک شاه درانی به لاهور رسید اگر رو بستر کنند
و آنحضرت مع متعلقان تشریف به شهر سنجل فرمایند متعلقان غلام
را مع بی بی عظاما یک بهل کرایه نموده همراه بی بی صاحبه و قبله روانه نمایند
و بالفعل مبلغ بست ^{عشتم} روپیه بنام محمد مراد ارسال داشته ده روپیه بالجملة آن
برای خرج آینه که تفصیل آن در خط خانگی نوشته شده و ده روپیه امانت
نزد محمد مراد باشد که برای کرایه بهل و غیره بکار خواهد آمد و اگر اراده سنجل
نباشد جایکه حضرت بی بی صاحبه و قبله خواهد ماند - آنجا این کفیزه خواهد ماند
و ده روپیه که امانت است روز غره رمضان در خانه بنده محمد مراد
رساند و بدستور این ده روپیه قسمت کند -

از قرعه شاه درانی و غیره چنان معلوم می شود که شاه از سکه صلح
کند و مرسته از جات صلح نماید و بامر هسته و شاه جنگ شود و بجلد از هر
کدام ... می نویسم امروز دیده بودم و بنام حضرت صاحب ماهوار
نالو روز دیده متعاقب می نویسم - از اندرون مانی صاحبه و لولو و
بی بی دینا و بی بی محله بزرگی می رساند - غلام عسکری خان و غلام حسن
و غلام امام و محمد بزرگی می رساند -

خداوند نعمت مد ظلم العالی - محمد احسان احمدی بعد از ادای
لوازم بندگی معروض می دارد - الحمد لله علی ذالک تا تحریر ۲۳ رجب المرجب
بیمه وجوه عاقبت دارد - چند روز است که عرضی مفصل ارسال داشته شد
معرفت ساهوکار بنظر عالی خواهد گذشت و الحال از زبانی غلام امام که
حامل عرضی است مشروحاً واضح خواهد شد -

حضرت سلامت! افواه شاه درانی در اینجا نیز است - غلام ہندوی
مبلغ بست روپیہ بنام محمد مراد بردگان سرپتو و ہر بھین ساهوکاران کہ
در کٹرہ محمد یار خان می باشد کرده است، از انجملہ دہ روپیہ برائے خرچ
خانہ و دہ روپیہ امانت پیش محمد مراد مانند - اگر آنحضرت متعلقان
(را) بطرف سجنل روانہ فرمایند متعلقان غلام را نیز گادی کرایہ
کرده روانہ فرمایند و سابق بتاریخ دوازدهم شہر جمادی الثانی ہندوی
کرده بودم، الحال کہ آدم محمد سرور خان آمد انظار کرده کہ دہم رجب بیچ نہ
رسیدہ - میان محمد مراد کہ برای وصول کردن ہندوی مبلغ بست روپیہ
بخانہ ساهوکار روند - نقصان ہفت روپیہ زیادہ ہم کرده بلکہ وصول نمودہ
بخانہ بندہ بدیدہ و اگر آن ہفت روپیہ وصول نہ شود، این دہ روپیہ
ہم بخانہ بدہند و حساب تقسیم سابق نوشتہ شدہ الحال علیحدہ نوشتہ
کہ موافق آن بعمل آرند - زیادہ مدارب -

محمد سرور خان بعد نیاز بندگی می رسانند - بجناب عصمت مآب
حضرت والدہ صاحبہ و قبلہ عرض کورنش قبول باد و نظر شفقت برکنز
خود بطور سابق می فرمودہ باشند - مشفق میان پیر علی سلام نیاز قبول
نمایند - و بر مضمون کلی عرضی مع محمد مراد صاحب عمل فرمایند -

غلام محمد احسان احمدی بعد از اداے لازمہ عبودیت معروض
ی دارد، تا تاریخ دویم شعبان المعظم مع جمیع غلامان عاقبت دارد۔

سه روز است که بروز جمعہ سلج رجب نواب بہ سمت مرہتہ داخل
نیمہ شدہ اند۔ ہمراہ برادرزادہ احمد خان و ملا محسن از طرف حافظ

جیو برای کومک روانہ می شوند عن قریب در روسہ روز از پنجہم کوچیدہ
داخل لشکر خواهند شد۔ غلام ہم ارادہ دارد۔ بتکلیف محمد سرور خان

چنانچہ امروز برای ملاقات نواب رفتہ بودم، از احوال

خیر مال آنجناب گفتی می فرمودند کہ درین روز ہا کجا تشریف دارند۔

گفتم کہ در شہر شاہجان آباد و متعلقان غلام کلی از پرستاران است۔

در ظل آنجناب حق تعالی محفوظ خواهد داشت۔ و آنچه قرء معلوم شدہ بود

علیحدہ نوشتہ ارسال داشته است بنظر الوز خواهد گذشت، زیادہ

بجز بندگی چہ عرض آرد۔

غلام عسکری خان و غلام حسن و محمدی عرض بندگی می رسانند۔

از اندرون نام بہ نام کورنشات می رسانند۔ بجناب بی بی صاحبہ و قبلہ

کورنشات قبول باد۔ مشفق میان پیر علی صاحب سلام نیاز برسد۔

محمد احسان احمدی بعد از گزارش لوازم بندگی معروض می دارد، احوال

ما غلامان بفضل الہی و از توجہ آنجناب تا تحریر شانزدہم شہر جمادی الثانی

بعاقبت است۔ الحمد للہ علی ذلک۔

و حقیقت اینجاست میان غلام حسن مفضل معروفی خواهد پذیر داشت
 هر یک در آرزوی حصول سعادت قدم برمی می باشد، حق تعالی به حصول
 انجامد.

نواب تا حال اراده کویج نه کرده اند. بعد از فراغت
 حاصل کند، ایشان شامل حال شوند. آنجناب چون بر دپلی تشریف
 فرما خواهند شد؛ غلام را از طرف متعلقان نهایت دل جمعی خواهد شد. او
 سجانہ بر سر با جمیع غلامان سلامت دارد. زیاده بجز بندگی چه
 عرض نماید.

بخدمت عالی نواب ارشاد خان بهادر بندگی و بخدمت جمیع صاحبان
 سلام و بندگی - محمد سرور بندگی می رساند -

مکتوبات نواب ارشاد خان بنام حضرت مظہرؒ

[اعتقاد الدولہ نواب ارشاد خان ابن امین الدولہ

نواب امین الدین خان بہادر سمبلی۔ ان کا حال تقابلاً

مظہری میں حضرت مظہرؒ کے خلفاء کے ذیل میں لکھا

ہے۔ یہ حضرت مظہرؒ کے مخصوص احباب میں سے تھے۔

ماثر الامرا جلد اول میں ان کے والد کا ذکر آیا ہے

کلمات طہیات کے کئی مکتوبات میں حضرت مظہرؒ

نے نواب ارشاد خان کا ذکر کیا ہے اور محرم عبدالرزاق

قرلٹی کے مجموعہ "مکاتیب یرزا مظہر" میں

حضرت مظہرؒ کے سین ایسے مکتوبات ہیں جن میں

نواب ارشاد خان کا ذکر آیا ہے، یعنی مکتوب ۲۹

۳، اور ۴۶۔ مکتوب ۲۹ میں ہے کہ "نواب ارشاد

خان بخیر اند، دیہات ایٹان مستخلص شد بمصادره

سالانہ معرر گردید"۔ پھر مکتوب ۳ میں ہے کہ "نواب

ارشاد خان معادتیاع بخیر اند" مکتوب ۴۶ میں ہے

نواب ارشاد خان کا ذکر آتا ہے اس میں حضرت مظہرؒ

نے قاضی شاد اللہ پانی پتی کو نواب ارشاد خان کے انتقال

کی خبر نام لیے بجز لوں دی ہے "بخطوط صاحبان مشعر

بہ جردل گزار آن دوست دل نواز رسید و آنچه بہ

دل رسانید نصیب کس بمباد"

نواب ارشاد خان کے لکھے ہوئے نو مکتوبات بنام

حضرت مظہرؒ، یہاں پیش کیے جا رہے ہیں۔ اگرچہ ان مکتوبات میں مکتوب نگار نے بھراحت اپنا نام نہیں لکھا ہے لیکن مکتوبات کے مطالب سے صاف ظاہر ہے کہ یہ نواب ارشاد خان ہی کے ہیں۔ اس کے علاوہ ہر مکتوب کے شروع میں حضرت مظہرؒ کو حضرت پروردگار قبلہ ارشاد مدظلہ العالی ہی لکھا ہے۔ قبلہ ارشاد کی ترکیب سے اس امر کی تائید مزید ہو جاتی ہے کہ مکتوب نگار نواب ارشاد خان ہی ہیں۔ ان کے کئی مکتوبات میں بچپن المولہ کا ذکر تسلسل کے ساتھ ہے۔ پھر ایک مکتوب میں قرضداروں کے قصص کی طرف اور ایک اور مکتوب میں کاغذ قرض و مدافل و مخارج کا ذکر ہے۔ غالباً اسی قصص سے مگر خلاصی کی جو حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک مکتوب (ع ۲۹، مجموعہ بمبئی) میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی لکھی تھی کہ "دیباچہ ایٹان مستخلص شد، صادرہ سالانہ مقررہ ردیدت" [

۲۱

حضرت پروردگار قبلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ بعد عرض قدم بوس
..... عرض می دارد۔

زرفتن توں از خویش بے نصیبم
سز تو لودی و من در وطن غریبم
ہر چیز بے ادبی بود و لیکن از اینجا کہ حال غلام است بعرض رسانیدم امید کہ معاف فرمایند۔ تا امروز کہ دوازدهم رجب است بعنایت الہی غلام با جمیع اطفال و توابع اندرون و بیرون بخیریت است و احوال معیشت بدستور، ہنوز بیچ فیصلہ نہ کردہ اند۔ ہر گاہ کاغذ قرض و مدافل و مخارج لائحہ فرمایند، حواس گم می کنند۔ بارے اگر توجہ دلی عالی ہست صورتی خواہد گرفت لیکن بشرطیکہ خرج غلام

از جابے دیگر بشود و گرنه معیشت من هم درین (جای) باشد و ادا ای قرض ^{شکل}
 هم بشود، دشوار بنظری آید و بنیوی صوبه دار تا حال پیش امان بر نه گشته معلوم
 نیست که چه خاطر آمده است هر گاه می آید و آنچه می آورد معروض خواهد نمود،
 امیدوارم که تنقیح مقدمات مفصل دریافته ارشاد شود چه از برآمدن از خانه
 و چه از موافقت نجیب الدوله و چه از رفع دل شکنی و افلاس تا موافق
 آن دل نهاد شده بر آن عمل نمایم مانند غلام در خانه متعذر معلوم شد.....
 امام الدین احمد خان صاحب قد عبوس بعرض می رسانند مع اطفال -
 شب بعد میری خبر شد ازین جهت از ارسال عرض موعصر مانند - دیگر همه یا
 چه از بیرون و چه از اندرون صغیر و کبیر قد عبوس و کورنش بجای آرند علاوه
 ازین خبر کویح دوندے خان (تاج سعید هم است بطرف کمات (گھاٹ)
 سهوان، باید دید - بخدمت اندرون آداب فرزندان قبول باد - میان
 پیر علی و شیخ رحمت اللہ و اخوند نسیم سلام خوانند -

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - بعد عرض آرزوی ...
 التماس می نماید تحریر عرضی شب بستم است غلام با توابع و اطفال
 و اندرون بعافیت ست بتاریخ هفتد هم پیر سید احمد عنایت نامه مع قلم های
 واسطی رسانید از نوید صحت و سلامت عالی و همواری مزاج حضرت والده ..
 ایشان سجدهات شکر بجا آورده ، و قلها را موافق ارشاد تقیم نموده
 دو قلم خود گرفته انتظار حکمی کشیدم که پارچه کاغذ خورد مطلق بر آید حالا
 قصد بسوی می کنم - بعد از آمدن بسوی سعی در بهم رسانیدن رسیدن خود
 هم کرده ، ندای کریم میر آرد - قیلہ من ! ازین واضح تر ارشاد شود ازین

ارشاد فرمایند که دو بندے خان شریعہ نہ رساند و توجہ فرمایند کہ اسباب
 مساعدت کند؛ هنوز قضیہ قرضداران بدستور است، آنچه انفصال خواهد
 شد، بعضی خواہد رسانید، انامل دوشالہ برای غلام و یک شالہ خیمہ ارشدخان
 از نجیب آباد فرستادہ و برای فرود آمدہ کرد کہ خواہم فرستاد و نوشتہ بود کہ
 صرف آمدن یاد خواہند داشت۔ ازین معلوم شد کہ انامل نہ گفتہ بود، در دل خود
 دارد۔ روز سوم است کہ غلام محمد را پیش لالہ فرستادہ ام۔ اگر قلیلی ہم
 می آرد تکیہ بر تو کل کردہ این مرتبہ باز حرکت می کنم کوچ دو بندے خان بہار
 ہم در پیش است۔ چیرا تم کہ اگر این بشود چکنم، آن طرف بروم یا ہمراہ ایشان
 بروم (بروم؟) درین برچہ صلح افتاد مولوی صاحب۔۔۔۔۔ بعضی می رسانند
 موافق ارشاد در خدمت ایشان می روم، متعلقان ایشان۔۔۔۔۔ قلعہ
 بہ بیالیس آمد از مکان افتادہ تا چہر شمالی پنجاب و چند گز طول شد و
 عرض آن از دیوار قلعہ تا راہ شانزدہ گزی شود۔۔۔۔۔ تعلق بہ رو سیلہ
 دارد، او ہنوز نمی فروشد۔ بعد ازین گویم و شنویم۔ اگر حکم شود خط آن
 نویساندہ شود بنام ہر کہ ارشاد شود، بنویسانم۔ بعد آن طرح عمارت خواہد
 شد۔ امام الدین احمد خان صاحب مع اولاد و ارشدخان و غالب بچگان و غلام
 زادہ ہا مع مادران خود و ہمیشہ با کورنش می رسانند، والدہ ظفر علی بلاگردان
 می شود، بموجب عرض او نوشتہ ام رضاء و قاسم و منظور و محمد و شاہ محمد
 و عزیزیم کورنش بعضی می رسانند۔ میرزا محمد کورنش می رسانند۔ میان شاہانند
 بدستور، کاغذ دیگر حاضر شود، امیدوارم کہ معاف فرمایند۔ بعد مغرب حلقہ
 می کنم۔ اطفال می آیند۔ برش عنایت شدہ ارشدخان و خان صاحب
 امام الدین احمد خان بیرون۔ اگر دیگر بدست آیندہ این طرف بنلام عنایت
 شود کہ دوائی عالیہ است و آن صاحبان از دیگر جایہا کار خودی کنند و غلام
 عندالاحتیاج ہمین را بکار می برد۔ در خدمت اندرون آداب فرزند

برسد - میان پیر علی و شیخ رحمت الله و اخوند نسیم سلام خوانند -

۲۳

۳

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - آرزوی قدمبوس
زیاده از معروض است - حق تعالی زود میر آرد - و احوال اینجا آنچه
هست بر یک طور است - هرگز از هیچ طرفی گشود کار - بنظر نمی آید
بر نوشتن بتفصیل مکرر کردن اوقات اقدم است و بر ضمیر منیر مویلا
است، احتیاج عرض هم نیست -

در بسوی اتفاق رفتن شده بود، با میر کلو صاحب و محب الله
خان صاحب (پسر دنده خان) احوال خود گفته بودم و برای روزگار
اطفال بخانه نجیب الدوله بهادر نیز گفته بودم که مرا اینها همیشه خفنی
کنند و اکثر قصد برخاسته رفتن ^{اطرائی} کنند و عهده برای خرج اینها ندارم
اگر اجازت دهید، رفته شکر روزگار اینها کرده بیایم و معرفت انامل
هم ظاهر کردم - هر دو صاحب بتایید بسیار گفته که بی اجازت و استمراج
خان صاحب بهادر هرگز مناسب نیست - باید که مرضی ایشان دریافته
باید حرکت کرد و روز خود را هرگز از ایشان نباید گفت - و غلام محمد
را نزد لاله اجاگل فرستاده بودم که آنچه گفته بود بر آن قائم است یا از
تلون مزاجی بود و بیروز غلام محمد آمد و ظاهر نمود که انامل گفته است که به
شاهجهان آباد رفته بصلاح حضرت صاحب این امر خواهم کرد یعنی طلب
داشتن غلام و آنچه نقد وعده کرده بود، هیچ نداد، بوعده گذرانید - بنا بر ^{اطلا}
معروض داشته شد - قبل ازین هم مکرر عرائض ارسال نموده ام بنظر گذشته

جامه بران ناست ضمیر منیر در دست - اظهار احتیاج خود آنجا و جادت است
(حافظ)

تا این روز که شازده محمد ماه است این غلام بعنایت الی و توبه عالی با جمیع توابع بعاقبت است -

باشد - قدرے حنا و خضاب خوب برائے غلام مرحمت شود - زیادہ ہرچہ
 بزیلیم الم دوری از قدوم امت و بس - خدای کریم سبب سازد کہ بعینہ
 عمر از خدمت جدا نشوم - در خدمت اندرون آداب فرزندانه قبول باد -
 میان پیر علی و شیخ جیو و ملا نسیم سلام خوانند - میان شاہ نور و غیرہ کورنش
 می رسانند - ارشد خان جیو و امام الدین خان صاحب و غالب علی خان و
 محمد علی و ظفر علی و دیگر برادران و ہمیشہ یار ایشان و مادران ایشان
 و دیگر ہمہ ہا کورنش و قدمبوس می رسانند - بہ غلام مصطفی خان صاحب
 سلام برسد -

۲۲

۴۵

حضرت پیر و مرشد قبلاً ارشاد مدظلہ العالی - عنایت نامہ کہ بدست غلام
 مرحمت شدہ عرض جواب آن در حضور نتوانست نمود - لیکن مطالعہ آن با
 افزونی تشویش گشت - دی شب وقت فراغ نشستی خواست عرض نماید
 کہ ہمہ تشویشا برون شد، الا اندک عنایت و مہربانی لیکن خلوت
 نبود نتوانست عرض کرد - صبح این عنایت نامہ عنایت شد - قبلہ بن
 چون غور فرمایند کہ سوائے ذات عالی بیچ کس نیست کہ بہ درد دل غلام
 رسد و غم خواری نماید و ہر کہ ہست از زن و مرد و صغیر و کبیر ہمہ راضی
 خود مقدم است و باغراض خود ہرچہ مناسب می دانند می گویند - ہر گاہ اجراء
 مطلب آنہا می شود - بخوش دلی حاضر و غائب پیش می آیند و اگر اندک
 قصورے واقع می شود، ناخوش می شوند و زبان بہ غیبت درازی کنند
 و انواع گلہ می نمایند - مگر بہ شاہجہان آباد عرض احوال خود نوشتہ
 و بر بہان تشریف بردن پانی پت و اکبر آباد موقوف فرمودہ در عین بارش

تشریف آوردند و حالا این چنین ارشادی شود - این نیست مگر زبونی
ایام و سستی طالع هر چند این حرف هم بارها عرض کرده ام مضمون متبدل است
لیکن چون فی الواقع چنین باز عرض کردم، حالا حیرانم که چه کنم و از پهلوی اینها
بمن چه خواهد رسید - خداے کریم عاقبت بخیر کند - حالا چنین گمان می برم
که راه عرض احوال مسدود شود، هر چه می خواستم بگویم، فراموش کردم
دوبار خواستم روبرو عرض نمایم جرأت نیافتم -

۲۵

۵

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - بعد عرض قدمبوس
معروض می دارد - از حضور رخصت شده دو گهری شب رفته در چند
مزل کرد - صبح روز یکشنبه دو گهری روز باقی مانده در آلوله رسید
همان روز، شش گهری روز مانده، برات سوار شده بود - ازین جهت
بروز صبح آن باز نجیب الدوله مع پسر سوار شده رفت، هر چند سعی کردم ملاقات
نشد - تا نصف شب کربسته انتظار کشیدم، فائده نبرد - دیروز صبح
اول وقت نماز سحر گرفته سوار شده رفتم، در حواس باختگی ملاقات کردم
و رخصت گرفتم لیکن با روندے خان بهادر که بعد انتظار دولت ملاقات
شد - آنروز قصد مصمم بود که روانه شوم لیکن یک مانع پیش آمد که عرض
آن روبرو خواهم نمود - ازین جهت آنروز توقف کردم - فردا پنجشنبه
روانه خواهم شد - روز جمعه شرف اندوز قدمبوس خواهم شد - و تفصیل
این احوالات روبرو گذارش خواهم نمود - کاغذ دیگر بدست نیامد -
ازین سبب بر این عرض نمود - ولی نذر هم در آلوله هست، کورنش
معروض داشته - ظفر علی و میان محمد فاروق کورنش و قدمبوس

معروضی دارد - یار علی خان صاحب و شیخ محمد کورنشی رسانند -

۲۶

حضرت پیروم شد قبله ارشاد مدظله العالی - بعد عرض قدمبوس معروضی می دارد که تا تحریر عرضی که چهاردهم شعبان است غلام با همه توابع بخیر و عافیت است - درین روزها بسبب رفتن بسوی از ابراز عرض معصر مانده بتایخ بست و هفتم رجب همه هارفته بودیم ، بتاریخ نهم این ماه آمدیم چون آدم نواب موسوی خان صاحب زود روانه می شد ، لهذا عرضی اجمالی مرسول ساخته متصل ^{احوال} همه چیزها بدست آدم خانگی در دوسه روز انشاء الله تعالی معروض خواهیم داشت همه خورد و بزرگ درونی و بیرونی کورنشی رسانند - در خدمت محل آداب فرزندان قبول باد - میان پیر علی و شیخ رحمت الله جیو و اخوند نسیم جیو سلام خوانند - به غلام مصطفی خان صاحب سلام برسد -

۲۷

حضرت پیروم شد قبله ارشاد مدظله العالی - آرزوی قدمبوس زیاده از آنست که بعرض رسانم موقوف داشته مدعا بعرضی رسانم - تا این وقت که شب نهم ماه مبارک است غلام با همه اطفال و برادران و توابع اندرون و بیرون بعنایت الی بخیریت است و شب و روز در یاد اقدس می گذرانند - مگر عرض ارسال داشته دیر است که بجواب آن سرفرازی نه شده ازین خیل اضطراب دارد ، امیدوار است که جواب جمیع مطالب سابق مرحمت شود زمین که در قلعه پیا لشی شده است ، خط آن بنام هر که ارسال شود بنویسانم

بدون امر در توقف است. میان عظیم الدین جیو هم تاکید دارند و احوال و سوال
 نواب نجیب الدوله و انامل هم معروض داشته ام. و درینجا بامیر کلونم
 به اجمال آنچه گفت و شنفت بیان آمده بود؛ نیز عرض کرده ام -
 جواب همه امیدوارم که مرحمت شود. و احوال ضیق معیشت زیاده از
 آنست که خود بدولت گذاشته تشریف فرموده اند. ویرانم که چه کنم،
 نه پای گریز دارم و نه طاقت استقامت. خدای کریم ترحم فرماید. والد
 میان ظفر علی پاشا پوش می خواهد و بی بی زیبا یک صندوقچه فرمایش کرده است
 که حضرت مرا فرموده بود که چیزی فرمایش خواهی کرد. بنا برین عرض
 رسانیده و از احوال شاه که تا کجا رسیده و با سکهان چه کرده نیز
 ارشاد شود. و این غلام را از تشریف فرمودن قدوم میمنت لزوم که کلفت
 گدای عقیدت کیشان است بشارت فرمایند که عین مراد است تا که جلوه
 خواهد شد، تشریف داشتن عالی در نجایست پناه غلام است -
 درین امر هر قدر که مبالغه بعرض رسانم هم گنجایش دارد. بے حضور عالی
 بیکس می مانم. زیاده ازین نمی توانم معروض داشت. بخدمت
 اندرون آداب فرزندان قبول باد. میان پیر علی و شیخ جیو و اخوند
 نسیم سلام خوانند. میان عظیم الدین جیو قد میوس می رسانند اطفال
 مع والد و همشیره کورنش و قد میوس بعرض می رسانند. امام الدین
 احمد خان صاحب مع اولاد خصوصاً امین محمد خان و شاه نذر و غیره
 آداب بجای آرند. هو مکر معروض آنکه قبل ازین عرصه دو سال
 ارشاد شده بود اگر باین حالت که می گذرد دو ماه به غلام دشوار است
 بجه نوع زندگی خواهد شد. منظور و قاسم و رضا و مجبو و شاه محمد
 و غیره تسلیات بجای آرند. شیرا و جوا قد میوس می رسانند.

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مدظلہ العالی - بعد عرض قدمیوس
 کہ اہم آرزویا است معروض باد کہ شہر بست و یکم است تا تحریر عرضی
 بختایت الہی با ہمہ خورد و بزرگ غلام بعافیت است و صحت جسمانی
 دارد مکرر عرض ارسال داشته بنظر مبارک گذشتہ - دیر است کہ
 از عنایت نامہ عالی سرفراز نہ شدہ موجب تردد خاطر غلام است لیکن
 وجہ این شاید کہ ہمین خواهد بود کہ این طرف درین روز ہا آئینہ بحضور
 نہ رسیدہ باشد آدم خانگی را غلام ہم نہ فرستادہ کہ جواب ہی آورد
 بسبب تنگی فرج کہ تا حال ہم زسیدہ و مردمان ہم در کار و بار تغافلما می نمایند
 لیکن انشاء اللہ تعالی در دوسہ روز بہر طور آدم خانگی روانہ خواہم کرد کہ
 جوابها بیارد تا تشفی دل شود ، احوال اینجا بدستور است بل زیادہ بر
 روز در ترقی و فیاض برضاء اللہ تعالی - غلام محمد از نزد لالہ انامل آوند
 زبانی انامل می گفتند راست و دروغ ہر دورا خداے عالم الغیب
 داند کہ با نجیب الدولہ مذکور غلام کردہ بود کہ فلانی کسی معتبر خود فرستادہ
 است و حضرت ہم برای او فرمودہ بودند ، در جواب گفتہ کہ بل حضرت
 فرمودہ اند ، لیکن بی ملاقات حضرت فلانی را نمی توانم طلب نمود -
 بہ شاہجہان آباد کہ می روم بخدمت حضرت خواہم رفت - ہر چه خواہند
 فرمود مرا فوق آن مقرر کردہ خواہم طلب داشت و زبانی لالہ مذکور است
 کہ این ہم بہ نواب گفتہ بود کہ تعلقات ایشان در ملک دوندے قان
 بہادر است در آمدن اینجا خلیے با آن نرسد - در جواب نواب فرمود
 کہ ازین خیریت است ، ہر چه کیسے را برای طلب خواہم فرستاد کہ از دوندے
 خان گفتہ خواهد آورد صدق این مقال را حق تعالی عالم است ینا

بر اطلاع معروضی داشته زیاده بجز عرض قدیموس چه معروض نماید. اطفال
 و والده ایشان و خواهران ایشان و دیگر همه خورد و کلان کورنش
 و قدیموس معروض می دارد. در خدمت محل آداب فرزندان قبول
 می باد. میان پیر علی جیو و شیخ رحمت الله جیو و اخوند نسیم سلام خوانند.
 غلام که در بسوی رفته بود نزد کورمولوی صاحب به بسوی تشریف آرند
 بر چند غلام قبول نه کرده که گفت که حرکت ایشان معلوم مگر اینکه حضرت
 تشریف فرمایند در رکاب حضرت اگر حرکت کنند می تواند شد. بنا
 به یار علی خان خط نوشته در حصول ارسال داشته نموده ایم، امیدوارم
 که اگر کسی به پانی پت برود بدست باید فرستاد. چه بود؟ بسیار یاد
 می کند و کورنش می رساند.

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - بعد عرض قدیموس
 معروضی دارد. کلاً با گذار روز سه شنبه پرا بداون رسید و عنایت
 نامه رسانید. بوسیدیم و بر مرد مک دیدیم بنام، پیچیدیم 'تعبیر
 سوخته کردم. الحمد لله به توجیه عالی با همه توابع بل با همه قافل در دولت
 رسیده، فردا الشکلا الله تعالی بر کنکا (گنگا) رسیده می شود تا رسید
 غلام اطلاع آمدن برش بر احوال نه شود، و الا استدعا خواهد کرد
 شکر الهی که مزاج مردم محل آرمیده است و خط غلام مصطفی خان ما
 به غلام نه رسیده. محب الله خان صاحب تسلیم معروض می دارند.
 محمد خان صاحب و خلیفه جیو و محمد شاکر و نانک چند کورنش و قدیموس
 بر عرض می رسانند. از احوال مسطور اطلاع باید فرمود. میان نظر علی

بسیار محبت الله خان صاحب (ببر و نذع خان) آمده بود ایشان استعدای این دارند که یکدیگر چه مولوی صاحب

مع دیگران دعا خوانند۔ پوالدہ ایشان از غلام آنچه مناسب باشد
بر فرمایند۔

مکتوبات ظفر علی بنام حضرت منظر

[ظفر علی، نواب ارشادخان کے صاحبزادے تھے۔ ان سے
حضرت منظر کو بڑی محبت تھی اور اولاد کی طرح ان کا خیال
رکھتے تھے۔ متعدد مکتوبات سے اس کا اظہار ہوتا ہے۔ کلمات طبیبانہ
کے مکاتیب ۳، ۳۱ اور ۳۲ میں حضرت منظر نے ظفر علی کا
ذکر یوں کیا ہے :-

(۱) مکتوب عن ۳ بنام مولوی ثناء اللہ سنجلی: "واچیز در بیان بر خوردار
ظفر علی خان نوشته اند و واقعی است، از اخلاق و مناقب و اخلاص
و دیگر اہبت ہر چہ می باید و دلی فراہد او ہمہ دارد۔۔۔۔۔" (کلمات طبیبانہ ص ۴۲)
(۲) مکتوب عن ۳ بنام مولوی ثناء اللہ سنجلی: "اچیز از تدبیرات
و آدمیت بر خوردار ظفر علی خان او صلہ اللہ تعالیٰ الی مایتمناہ نوشته
اند بجا است، ہنوز قدر او نشاخصہ اند۔ او جو ہر پارہ ایست کہ
قیمت ندارد و فقیر بے سبب گرفتار او نیستم۔ فو بہای او را
شناختہ ام۔۔۔" (ایضاً ص ۴۳)

(۳) مکتوب عن ۴ بنام شاہ ابو الفتح: "باعت تحریر آنکہ ظفر علی
خان سلمہ رہے خلف نواب اعتضاد الدولہ ارشادخان بہادر بنیرہ
نواب امین الدولہ مخفراست، از اولاد امجاد حضرت شیخ الاسلام

عبداللہ الفاری رضی اللہ تعالیٰ عنہ و تربیت ظاہری و باطنی از فقیر
 یافتہ نسخہ سراپای او صورت و معنی بہ صحت رسیده، مرفوق و موہ
 حافظ رحمت خان صاحب کہ در بسوی در مجلس کتخدائی صبیہ دوزخے خان
 در باب رفاقت و روزگار این خان بر خود ار داده بودند قصہ بہت
 کردہ بنا برین بخدمت تصریح می دہم کہ بحق دلتی ہای قدیم و الثغالی
 کہ بر فقیر مبذول است شفق کہ لائق بزرگیہای آن مہربان باشد
 در حق این جگر گوشہ کہ مرا عزیزتر از جان است بذل فرمایند۔۔۔
 (ایضاً ص ۹۱)

کلمات طیبات میں مرزا صاحب کا ایک مکتوب ظفر علی کے نام میں ہے۔ اس
 سے بھی اُن کے تعلق خاطر کا اظہار ہوتا ہے۔ وہ لکھتے ہیں۔ "جان میں سلامت
 باقی، درین مدت مفارقت در رقم شمار سید و عزیز جان گردید و روح
 تازہ در تن ناتوان دمید۔۔۔ ہر صبح بعد نماز توجہ بہ فقیر فرمائید
 بے نام تو جی دہم، از کسے توجہ دیگرید و اطاعت و امرین واجب دانید"
 (ایضاً ص ۸۸، ۹۱۔ مکتوب علی)

محمد عبد الرزاق قریشی کے مرتب کردہ "مکاتیب میرزا مظہر" میں بھی
 متعدد مکتوبات میں ظفر علی کا ذکر آیا ہے۔
 اب ذیل میں ظفر علی کے تین مکتوبات (نام حضرت مظہر) درج
 کیے جاتے ہیں۔ [

۳۰

معرض می دارد کہ بعد حضرت بندگان عالی متعالی سے قطعہ عرض
 مرہ بعد آخری ارسال داشتہ بہ جواب یکے ہم سرفراز نہ شد۔ ہر چند نوازش نام
 کرامت مکرر ورود فرمود سرافتخار بہ فلک رسانید، لیکن بہ جواب عرض سرفراز

نه شد. مقدمه معلوم بابت نواب موسوی خان که در یاد دہی آن ناچار است
 بوضی رساند و از تشریف بردن نواب صاحب و قبلہ پیش نواب نجیب الدولہ
 بہادر آچی کہ مخطور ضمیر منیر اقدس خواهد بود، یقین غلام شد کہ محال و غیر ممکن
 است، امیدوار عفو تو صیر است۔ یک در مال شمال غلام را ضرور در کار است۔
 اگر پیدا شود بہتر، و الا کر بند شمال برنگ زمردی یا نوس یا زرد یا از ہر قسم
 کہ باشد مرحمت گردد۔ زیادہ بجز آرزوی قد بوس چہ معروضی دارد۔ والدہ صاحبہ
 کورنش بجای آرند۔ برادر صاحب و دیگر برادران و ہمیشیر با ودالی و دوا
 و بوبوسنبل و دیگر ہمہ غلامها کورنش بجای آرند۔ میان منظور و میان
 مداری آداب تسلیمات بجای آرند۔

عوض

ظفر علی

در خدمت مولوی صاحب قبلہ یک مرتبہ روز حاضری شوم۔ میان پیر علی صاحب
 و اخوند نسیم و میان مراد سلام خوانند۔ این خط کہ بنام میان اکرم است،
 میان پیر علی صاحب واقف اند، امیدوار است کہ حضرت تعقد فرمودہ بہ اوشان
 خواهد رسانید و جواب ہم بہ تعقد حضرت طلب فرمودہ مرحمت خواهند فرمود کہ
 این بے چارہا بسیار مضطرب اند بلکہ مشہور است کہ آنہ عزیز، اذوقے
 کہ محمد شاکر اینجا حاضر بود باوشان گفتہ اند کہ من عرض نوشتہ می آرم، شما
 انتظار خواہید کشید۔ ایشان بے اطلاع ہمان وقت رفتند، لہذا عرض
 نوشتہ ماند، حالا کہ میان انور رسیدند، بدست ایشان ارسال نمود، بنظر
 مبارک خواہد گذشت۔

۳۱

معروضی دارد تا آخر عرفی کہ نهم ماہ رمضان مبارک است۔ احوال

لے نوس = قومی قزح

ایضا مقرون بجد است و صحت و سلامتی ذات عالی از درگاه او سبحانه
 سوال - از ارسال عرایض متواتر و سرفرازانه شدن به جواب یکے، ازان
 آنچه بر دل غلام میگذرد، چه عرض نماید، خصوص نواب صاحب راحت
 فلق پیدا شده است - از افضال عالی امیدوار است که اگر تقصیر سرزد
 شده باشد، معاف شود - هر چند که بدانت غلامان سرایا جرم امری
 صادر نه شده، لیکن به مقتضای وجود مادیت معروض نمود - سابق از
 برای کربند یا رومال شال التماس نموده بود، اکنون که موسم درگذشت
 خیر الشاء اللہ تعالی سال آئینه عنایت خواهد شد - روزیکه به شاهجهان آباد
 تشریف فرموده بودند همان جامه و همان پاجامه و همان جفت پاپوش که
 عنایت شده بود تا حال دارم، الحال هیچ نمانده - چنانچه بخانه شریف
 ام - علاوه، عید بر سر آمده، واحوال فتوح بندگان عالی نیز هویدا
 اگر از جائے بدست آید، درین روزها مرحت شود که تا بکار آید - زیاده
 بجز آرزوی قدمبوس چه معروض دارد -

اندرون قدمبوس بخدمت بیان پیر علی صاحب عرض نیاز - میان
 مراد و اخون نسیم سلام خوانند - عرض
 ظفر علی

حضرت قبله و کعبه مدظله العالی - معروض می دارد که آنچه از مهاجر
 قدوم میمنت لزوم میگذرد، شاهد آن ضمیر نور عالی خواهد بود، بعرض رسانیدن
 یغراز فضولی کنی داند - او سبحانه، بکرم امتنان تمیم خویش با سرع ترین
 راه و کلیه کلمات طیبات مکتوبه ۱۲ - حضرت مظهر ظفر علی کو کلمه "بهر حال با همه
 بد معالکی با فیر..... مناسب حال غیر یغراز و عفو و دعا بیج نیست"

ادقات سعادت ملازمت میرا آرد کہ درین مہاجرت اٹھے کہ بر غلام می گذرد
 یارای بیان نیست، زیادہ حداد بنذیر، و احوال والدہ صاحبہ نیز بر
 ہمیں طور است، برادران و ہم شیرہ ہا آداب کورنشات بجای آرنڈ، برادر
 صاحب، دای و ددا و دیگر ہمہ کینز ہا خصوص بوبو سنبل عرض تسلیمات
 بجای آرنڈ۔ کاکا منظور و میان مداری و دیگر ہمہ غلامان اینجا کورنشات
 بجای آرنڈ۔

مولوی سناء اللہ صاحب از توجہ حضور بجا فیت اندو بر غلام بسیار
 مہربانی می فرمایند۔ بخدمت بیان پیر علی صاحب عرض سلام قبول باد۔ اندرون
 کورنش قبول باد۔ میان مراد و دیگر صاحبان حضور سلام خوانند۔

عفی
 غلام ظفر علی

مکتوبات غلام مسکری خان بنام حضرت مظہر

[غلام مسکری خان نے خود اپنے مکتوب میں محمد احسان احمدی کو اپنا بھائی
 لکھا ہے۔ علاوہ ازیں، حضرت مظہر کے ایک مکتوب بنام غلام مسکری خان

(مجموعہ ریتہ فلیق، ج ۱، ص ۲۱۷) میں ہے کہ: "آپ کے بھائی غلام حسن

احوال اللہ کے ساتھ جس آدمیت سے پیش آئے ہیں، اسے فرار کرنے کیلئے

الحفاظ نہیں ہیں" اور غلام حسن کو مقامات نظری میں محمد احسان احمدی

کے بھائیوں میں سے بتایا گیا ہے یعنی غلام مسکری خان میں محمد احسان

احمدی کے بھائی تھے لیکن شاید حقیقی بھائی نہیں تھے کیونکہ حضرت مظہر

نے مولوی سناء اللہ سنبھلی

ہی کے مکتوب (۷۲) مجرمہ رتبہ محترم ضلیق انجم، ص ۱۹۲) میں محمد احسان احمدی کے نام ہے یہ آتا ہے کہ "آپ کے اہل خانہ کا حال بتانا آپ کو پتہ چلے گا کہ آپ اور اعزہ واقربا کے حالات سے بے خبر ہونا گناہ ہے، غلام مسکری خان کی والدہ وغیرہ فاقہ کشی کی وجہ سے قرع آباد جانے کا ارادہ رکھتی ہیں۔"

غلام مسکری نواب عماد الملک کی سرکار سے وابستہ تھے یا کچھ عرصہ وابستہ رہے تھے۔ کلمات طبیات میں رزا صاحب کے ساتھ حکومتی غلام مسکری خان کے نام سے نواب عماد الملک کی سرکار سے تعلق ظاہر ہے۔

یاد ذیل میں تین مکتوبات الیے درج کیے جاتے ہیں جن میں اگرچہ مکتوب نگار کا نام ملاحظاً موجود نہیں، لیکن ہمارے خیال میں ان کے لکھنے والے غلام مسکری ہیں جیسا کہ ان مکتوبات میں مذکورہ افراد کے رشتوں سے ظاہر ہوتا ہے واللہ اعلم بالصواب]

۳۳

حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی۔ بعد عرض عرض کورنش کہ شیوہ غلامان راسخ الاعتقاد است بعض اقدس می رسانند، احوال خود را مفصل مکر بہ عرض رسانیدہ، از نظر مبارک گذشتہ باشد تا حال کیفیت معلوم در ترقی است بلکہ سوامی بر اہر روزیکہ قضیہ تازہ بریامی شود تفصیل ان موجب شغلی مزاج مبارک فائزہ بر ہمین قدر اکتفا نموده شد۔ بعض مکروہات تازہ زبانی بھائی محمد احسان صاحب قبلہ بعض خواہد رسید، تا حال مشط جوابم امیدوار فضل و کرم کہ از انجناب صرف نظر نمی رسد ہمین قسم نمی گذرد۔ آنچه

امید تری و غیره درین سرکار داشتیم از ہمہ جزو نوازش با حرف ہمین دعاء
 او دعاء او سبحانہ تعالیٰ جل شانہ است دعاء وارد کہ چندے تا زندگی با برو
 بسر برد و این ہمہ توقعات ہم از آنجناب است، زیادہ حدادت
 حضرت والدہ صاحبہ و بی بی مجیدن ^{و حجت} محرم خانہ و دہا (؟) و محرمی
 و امینہ و حکمت اللہ عرض کورنش می رسانند۔

جناب اندرون محل نام بنام عرض قدیوسی می رسانند۔ بہ عالی
 خدمت میان پیر علی صاحب و دیگر صاحبان سلام و بندگان قبول باد۔

۳۳

حضرت قبلہ و کعبہ دو جهان مدظلہ العالی۔ بعد عرض قدیوسی بعض
 اقدس می رسانند، احوال غلامان آنچه بیان غلام حسن بعض رسانیدہ باشند
 تا حال بہ ہمان صورت است، کدام مقدمہ تازہ در پیش نیست کہ معروض
 دارد۔ جناب عالی از سہ ماہ تخواد گویا ماہ بہ ماہ دادہ اند، ازین جهت آنچه
 قرض قدیم است بہت و آئینہ را خوب می گذرد، اگر ہمین شکل قائم باشد
 شاید از ہمہ بلا مخلصی شود، آمد و رفت غلام بدستور است مگر غلام امام
 معطل در خانہ نشسته است، دیگر ہمہ خورد و کلان عرض کورنش
 رسانند قبول باد۔ جناب اندرون محل عرض کورنش از ہمہ با قبول باد۔
 امروز کہ یازدہم رجب است میان غلام حسن رسیدند۔

لے حجت = دفتر غلام حسن برادر غلام مسکری خان حضرت نظر کہ نام بکتور میں غلام حسن
 نے اپنی ان صاحب زادی کو "نور چشمی حجت" کہا ہے۔ لے برادر خورد غلام مسکری خان

حضرت سلامت۔ بعد عرض قدمبوس کہ شیوہ غلامان است برف
 اقدس می رساند۔ عنایت نامہ ہا مکرو در جواب عرضی غلام ورود فرمود باعث
 افتخار کونین گردید، حزب البحر از مدت یک سال از میان محمد احسان صاحب
 و قبلہ اجازت گرفته، ہر دو وقت می خوانند و دیگر ہر چہ ارشاد شدہ است
 بہ عمل آرد۔ درین ولا کہ محمد انور رسید و عنایت نامہ رسانید، بسر و چشم نہاد
 لیکن احوال غلام بدستور است، یعنی آمد و رفت دربار شاہ بالکل موقوف
 است۔ بچرای جناب در سواری گاھے میری آید و در فائزہ دیگر، بیچ کس
 اند و رفت تدارم، قدرے مردم کہ ہمراہ غلام باقی ماندہ بود، آنرا ہم از
 چند روز گویا جواب شدہ است و سوای گذران مشار الیہ چندان دشوار
 نہ بود کہ گرانی نمی گذرد لیکن ہر چند بہ سماجت گفتہ شد تا مدت چند روز
 سوای نوکری جناب عالی قبول نہ کرد و زیادہ از یک روز نماند و وقت
 مراجعت از من پورا تقدیر جلدی فرمود کہ اگر شہرات فردی معروض داشت
 فوت شد (انشاء اللہ تعالیٰ) نواب صاحب نواب ارشاد خان بہادر اول اینکہ
 ارادہ میان غلام حسن متصور است و اگر بر تقدیر اتفاق نشد کیفیت مفصل
 معروض داشتہ خواہد شد، زیادہ حدادب۔
 از ہمہ داشتہ ہاے اینجانب نام پیام عرض کورنش قبول باد۔
 خواجہ قلندر خان و خواجہ سکندر خان و خواجہ محمود خان عرض کورنش می
 رساند۔ از غلام امام عرض کورنش و قدمبوس قبول باد۔

۱۔ یہ مکتوب غلام مسکری خان کا تحریر کردہ ہوگا کیونکہ "میان محمد احسان"
 اور "میان غلام حسن" کے ذکر کے علاوہ، اس میں حزب البحر کا بھی ذکر ہے۔ حضرت منظر
 کے مکتوب ۶۸ (جلدات طبقات) میں غلام مسکری خان کو لکھا گیا ہے کہ "وظیفہ کفریہ البحر
 ہمہ برادران می خوانندہ باشند۔"

مکتوبات مولوی ثناء اللہ سنبھلی بنام حضرت منظر

(مولوی ثناء اللہ سنبھلی "حضرت منظر" کے خاص خلفاء میں سے تھے اور علم حدیث و قرآن میں شاہ ولی اللہ دہلوی کے شاگرد تھے۔ سنبھلی میں درس و تدریس کے شغل کے ساتھ طریقہ مجددیہ کی تعلیم میں بھی منہمک رہتے تھے۔ انتقال ۱۲۱۱ھ سے قبل ہو چکا تھا کیونکہ مقامات نظری میں جو ۱۲۱۱ھ کی تصنیف ہے انہیں "رحمۃ اللہ علیہ" لکھا گیا ہے۔

معمولات نظریہ (تصنیف ۱۲۰۵ھ) میں حضرت منظر کے ایک مکتوب بنام مولوی ثناء اللہ سنبھلی سے اقتباس درج کیا گیا ہے جس میں مولوی ثناء اللہ سنبھلی کے حالات پر بھی روشنی پڑتی ہے اسی کا کچھ حصہ یہاں پیش کیا جا رہا ہے حضرت منظر، لکھتے ہیں "شما در اینجا (سنبھلی) جائے فقیر گرم سادہ یک در آن ضلع عالمی حمیدہ و درویشے صاحب نسبت نیست، بخاطر جمع بکار خود سامعی و مرگرم باید بود و قشوریش را باطن خود راہ نباید داد و اوقات در ایصال منافع دینی ظاہر او باطناً معروف دارند کہ او سجانہ، شمارا دولتی دادہ است شکر ہمین است (مکتوب ۲۸ ص ۱۱۱ طبعاً) مقامات نظری میں ان کے بارے میں شاہ غلام علی لکھتے ہیں "از اعظم خلفای حضرت ایشان اند علم ظاہر تحصیل نموده علم حدیث و قرآن از خدمت شاہ ولی اللہ محدث رحمۃ اللہ علیہ فرمورند، طریقہ از خواجہ موسیٰ خان خلیفہ حضرت شیخ رحمۃ اللہ علیہا گرفتہ، بذکر و مراقبہ مرا طلبت نمودند و باہر ایشان استفادہ کالات باطنی از حضرت ایشان نمودہ بہ نہایت مقامات سلوک

طریقہ رسیدن و تعلیم طریقہ مجاز گردیدہ در بلدہ سنجل بدر علوم
و ہدایت سلوک راہ پردازا خستہ بعلم و عمل و عبور و تقامت

مصرف، و با خلاق نیک و اوقات حسنہ معروف پورند ایشان

ی فرمودند از شغل درس حدیث و تفسیر نور و صفا بسیار حاصل شد

و نسبت اندیہ قوہ و ترقی میگردد۔ مقامات ہی میں یہ کہیں آتا

ہے کہ قافی محمدیہ طریقہ از ایشان گرفتہ؟

اب ذیل میں حضرت نظر فرمائیے کہ نام، مولوی ثناء اللہ سنجلی لکے

دو مکتوبات درج کیے جاتے ہیں [

۳۶

بجانب مقدس حضرت پیر دستگیر مدظلہم العالی می رساند۔ غلام با جمیع

و ایستہا بتوجہات آنقبلہ بعافیت است و سلامت ذات قاض البرکات

آن خداوند از جناب حق سبحانہ، مسؤل و مطلوب۔ ثانیاً آنکہ یاران طریق

ہر دو وقت حاضر می شوند و غلام ہم بخدمت ایشان حصول سعادات و

برکات می نماید۔ و میان ظفر علی خان و برادران ایشان ہر روز تشریف

می آکھند و شغل کتاب دارند۔ و لو اب صاحب و دیگر اعزہ اینجا گاہ بگاہ

مہربانی می فرمایند۔ قریب یک ماہ شدہ کہ بہ اطلاع فرعافیت اثر

آن قبلہ جمعیت دل عقیدت منزل حاصل نہ شدہ، حق سبحانہ آن خداوند

را بر مفارق ما غلامان سلامت دارد، آمین، زیادہ خدا دہ۔

ع

غلام ثناء اللہ

بجانب خدمت خدمہ محل مدظلہم العالی آداب بندگی معروضی دارد

خدمت میاں پیر علی صاحب بزدگی معروض باد - یاران طریق سلامت ^{السلام}
مطالعہ فرمایند - غلام زاد ہا و والدہ ایشان آداب قدیموں می رسانند -
بہ ملازمان حاضران حلقہ آداب غلامی بجای آرند - اخون روزی آداب
قدیموں می رسانند و در کار یومیہ ساعی می باشند - دیگر آنکہ بیان محمد
الورثہ روسہ شب نزد غلام مانندند و احوال مانند و بود غلام بہمہ وجوہ
خوب ملاحظہ نموده اند - معروض جناب مقدس خواہند نمود -

۳۷

بجناب عالی حضرت پیر دستگیر مدظلہم العالی می رسانند - غلام بنای ^{جمع}
لواحق محفوف، (با) جمعیت و عافیت است و سلامت ذات فالص
البرکات اَلْقَبْلَہُ از حق سبحانہ، مطلوب و مسؤل او سبحانہ، اَلْقَبْلَہُ
بر سر ما بندگان سلامت دارد، آمین - ثانیاً آنکہ غلام توجہ اَلْقَبْلَہُ
بہ شغل خدمت طریقہ عالیہ و کتاب مشغول است - و ہر دو وقت یاران ^{نقہ}
جمع می شوند و چند سبق تفسیر و حدیث ہم می شنوند و صاحبان اینخانہ ^{غلام}
اکثر مہربانی می فرمایند - چنانچہ درین ماہ مبارک امام الدین خان جیو دوبار
آمدہ بودند و نواب صاحب ^۱ و ارشد خان جیو و صاحب زاد ہاے نواب صاحب
بہ شب برای سماع قرآن شریف کہ بر خوردار محمدی خوانند تشریف می آرند -
و دیگر مردم بسیار جمع می شوند - چنانچہ تمام سائبان و دیوان فائزہ پیر
می شود - و کرم خان پیر موسی خان نزد غلام داخل طریق شدہ، و
ذکر لطائف خوب معلوم نموده - قدیموں می رسانند مگر بہ سبب ^{خوش}
خونے کہ از ہمیشہ زادہ او شدہ ازینجا قصد بر فاستن دارد و از سبب
احوال روزی روزینہ بہ توفیق بدست می آید - بتوجہ اَلْقَبْلَہُ حق سبحانہ
علہ برادر زادہ میر محمد حسین ^۲ نواب ارشاد خان

دریں برکت دید آئین - زیادہ حد ادب -

بعلی خدمت خدمہ محل مظالم العالی قدسوس می رسانند۔ یاران
طریقه سلام سنت الاسلام مطالعہ فرمایند۔ غلام زاد با و والدہ الشاہ
و جمیع غلامان اینجا قدسوس عرض می نمایند۔ کریم خان حاضر الوقت قدسوس
می رسانند۔ محمد عظیم حاضر الوقت قدسوس می رسانند۔

صاحبزادہ بیان اسد اللہ صاحب بندگی می رسانند و معروض می
دارد کہ والدہ میر مصاحب را خاطر جمع باید فرمود کہ از پنج ماہ بیج
تنخواہ نیافتہ ام، لہذا میان میر مصاحب را در بریلی گذاشتہ اندہ ام
ہمیں بار تنخواہ بدست می آید۔ میر مصاحب در شاہجہان آبادی رسید
و عریضہ کہ پیش ازین ارسال داشتہ ام، جواب آن عنایت باید فرمود
ارادہ دارم کہ بعد وصول نوازش نامہ پیش محب اللہ رفتہ شود۔
زیادہ بندگی -

مکتوبات میر محمد حسین بنام حضرت منظر

[میر محمد حسین سید حسنت خان بہادر شہسوار جنگ کے صاحبزادے
تھے جیسا کہ خود حضرت منظر کے مکتوب ۱۷۶ بنام عماد الملک
(کلمات فیہیات) میں مراحت موجود ہے۔ ان کے والد سید حسنت
خان سے بھی حضرت منظر کے مراسم تھے۔ چنانچہ کلمات فیہیات میں
حضرت منظر کا ایک مکتوب (۱۷۱) سید حسنت خان کے نام بھی
ہے، جس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ حضرت منظر سے کسی معاہدے میں
سفارش کے طالب تھے۔ حضرت منظر کے ایک اور مکتوب بنام

غلامِ عسکری خان سے بھی میر حسین کے والدین سے حضرت منظرؒ کے
 تعلق فاطمہ کا اظہار ہوتا ہے اور یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ ان کے
 والدین نے ایک زمانے میں فرخ آباد میں قیام اختیار کر لیا تھا۔
 حضرت منظرؒ لکھتے ہیں " (ترجمہ) حضرت محمد بن اپنے والدین کی زیارت
 کے لیے فرخ آباد جانے والے ہوں گے، ان (والدین) کے دم کو منیت
 سمجھنا چاہیے اور ان کی دل جوں میں کوئی فرو گدازت نہ ہو رہی ہے
 کہ فقیر کی رضا اسی میں ہے۔ وہ (والدین) کسی چیز کے محتاج نہیں ہیں
 (مجموعہ محرم خلیق، ج ۱ ص ۲۱۷)۔ مقامات نظری میں میر حسین کا ذکر
 کرتے ہوئے شاہ غلام علیؒ لکھتے ہیں " از سادات کبار و عمدہ اہل
 وزبہ اہلیاب حضرت ایقان اند۔ بہ کمالات ظاہر و باطن اراک
 بودند۔ طریقہ از آنحضرت گرفتہ با اتمای مقامات طریقہ فایز
 شد و اجازت تعلیم طریقہ یافتہ۔۔۔ (حضرت منظرؒ) در بارہ ایقان
 فرمودند کہ میر حسین از اولیاد خدا کبر و جانان صیر است ... "

(ص ۸۹)۔

حضرت منظرؒ کے مکتوب بنام عماد الملک شہ بھی معلوم ہوتا ہے
 میر حسین نے نواب عماد الملک کی سرکار سے توسل اختیار کرنا چاہا
 تھا اور حضرت منظرؒ اس باب میں ساعی تھے۔

میر حسین کی وفات ۱۱۸۹ھ میں ہوئی۔ حضرت منظرؒ کے ایک
 مکتوب بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی (مجموعہ عبد الرزاق قریشی)
 میں ۱۲۷۷ھ قعدہ کو لکھا گیا میر حسین کی وفات کا ذکر یوں
 آیا ہے " و سائے میر محمد بن خان صاحب مرحوم صمدی شہ
 باشند کہ پیش ازین زشتہ ام " اسی مکتوب میں علامہ رحمہ اللہ

لے یہ مکتوب کمالات طبعیات میں ہے۔ و بطبع فتح الاخبار کول کے مطبعہ مجموعہ "رقعات
 کرامت سعادت شمس الدین حبیب اللہ مرزا جانان منظر ختیبہ رضی اللہ عنہ" میں شامل تھا۔
 اس کا ترجمہ محرم خلیق، ج ۱ ص ۲۱۷ میں شامل کیا ہے۔

(ملاحم داد) کے پانی پت اور سونے پت وغیرہ میں مجدد الملوک کی طرف سے
 مورخ ہو کر جانے کا ذکر بھی ہے اور یہ ۱۱۸۹ھ کا واقعہ ہے اس لیے
 میر بین کا سال وفات بھی یہی ہے۔ اس مکتوب (مورخہ ۲۷ ذی قعدہ)
 سے قبل کا ایک مکتوب بھی اسی مجموعے میں شامل ہے جو ہمارے سوال
 (صفحہ سوال) کا ہے اور اس میں ہے کہ "احوال میر محمد بین سلمہ ربیع
 پہنچ معلوم عنیت" نیز درمیان عرصے کے دو مکتوبات بھی ہیں یعنی ایک
 ۲۷ شوال کا دوسرے پر تاریخ نہیں، دونوں میں میر بین کا ذکر ہی
 نہیں۔ اس لیے میر بین کی وفات غالباً ذی قعدہ ہی میں ہوئی۔
 کلمات طبیات میں میر بین کے نام حضرت نظر نے کا حرف ایک
 مکتوب ہے جس میں یر مسلمان کی وفات کی خبر پر تاثرات کا اظہار اور
 کلمات تعزیت ہیں۔ نیز اسی سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ بخشی سرداران
 خانقاہ کے صرفیوں کے فرقہ کے متکفل تھے۔
 میر بین کے بارے میں افواج ولایت (افواج درانی)
 سنال ہیں۔ پہلے مکتوب میں افواج ولایت (افواج درانی)
 کی دہلی کی طرف آمد آمد کے غلطہ کا ذکر ہے۔ دوسرے مکتوب میں
 سرداران روہیہ فیض اللہ خان، حافظ رحمت خان، اور جنیب خان
 کے متعلق اطلاعات ہیں۔ اور اپنے بھائی (میر بین) کے الہ آباد
 شکر شاہی میں جانے کی اطلاع دی گئی ہے۔ تیسرے مکتوب میں
 جنیب خان اور دوسرے سرداروں کے بارے میں اطلاع ہے البتہ
 چونکہ مکتوب میں کوئی تاریخی نوعیت کی اطلاع نہیں ہے۔
 حضرت نظر نے ایک مکتوب بنام یر مسلمان میں جو نواب ارغوان
 خان کے انتقال کے بعد لکھا گیا ہے مراد کی ہے کہ میر بین نے کچھ
 محنت کر کے اپنے کلمات کو کلمات بہت تک پہنچایا ہے اور نسبت

ارشاد کی حاصل کر لی ہے۔ کل اھن اجازت ارشاد اور فرقہ ہی
 دے دیا گیا ہے: (مکتوب ۲۶، مجلہ محرم محرم خلیق انجم)۔ اس
 اجازت نامے کے بعد ہی میر حسین نے اپنے مکتوبات میں دوسروں
 پر توجہ دینے کا ذکر کیا ہوگا۔ اس طرح یہ بات بھی ظاہر ہو جاتی
 ہے کہ احمد شاہ درانی کی جس آمد کا ذکر ہے وہ اس سال کے بعد کا
 واقعہ ہوگا۔ سید حسرت خان کا سالِ وفات معلوم ہونے کے تو
 کچھ اور تعیین ہو سکتی ہے۔

اب ذیل میں میر حسین کے وہ چار مکتوبات ملاحظہ ہوں
 جو حضرت مظلوم کے نام ہیں:

۳۸

بہ عرض مقدس قبلہ عالم و عالمیان ملجائے غلامان قیوم زمانی
 قطب ربانی پیر دستگیر جناب حضرت ایشان مدظلہ العالی می رساند
 کہ مکتوبین غلامان محمد حسین با جمیع عبید و اماء جناب عالی بہ ہمہ
 وجہ احوال معروون بہ شکر دارد۔ اوقات لیل و نہار را بہ طاعت
 تصور ذات مبارک می گذرانند۔ غیر ازین تردد سے مہتمم باشان نیست
 کہ مدتی مصحوب واردان این سمت بہ ورود مسعود صحیفہ شریفہ
 کہ حرز جان و تقویۃ الایمان است سرفراز نہ شدہ۔ غلغلہ آمد آمد افواج
 ولایت جہت سکنہ شہر دہلی قلب ضعیف غلام را مضطر ساختہ
 ہر چند برکات حضرت ایشان عاماً محیطاً ان صلح و ہمہ اہل زمانہ است اما
 امیدوار است کہ در باب حضرات والدین این غلام کہ از ان مزینان
 خصوصیت میزول باشد۔ قبل ازین بہ جہت زیارت والدین سخت

بے بیاب شده بود بلکه از مدّتی این حال دارد و هنوز هست. ایما علی
 راستی یافته که بعد برسات حرکت خواهد کرد، بجا است. می خواست که
 بے زاد و رفیق خود را به روج رساند که از اینجا نوشته نمی رسد
 که در آن بے مزگی و بے دماغی و استبراه و الم حضرت والده صاحب
 مرقوم نباشد. درین صورت هم غم و اندوه و نبوی و اخروی لاحق است
 بارها عرض معذوری بجا نموده، شاید آن خطوط نمی رسند یا مضمون
 عذر غلام قابل پذیرائی نیست از مواعظ تقدیری چه چاره. برای تلاش
 اسباب با مراعات وضع و عنوان هر چند دست و پا زده شد پیشرفت
 از جا بایک یقین به تیسر بود، به مجرد خطر و اراده انجام میدوی شد.
 و اکنون که به تصمیم عزم داشت، خبر شاه درانی نخل گردید.
 این همه رجوع اسباب و رفع داغ شقاوت از جبین غلام
 موقوف بر توجّات و دعای حضرت ایشان است که ظهور هر چیزی
 از واردات در حیات و نجات بعدیات متعلق بجناب حضرت است.
 غلامان و کنیزان هر یک آداب قدیوس بجای آرند. با یازده دوازده
 کس صبح و همی قدر شام بعد مغرب می نشیند و حلقه می دهد. بعضی
 ازینها یک وقت اند که کس صبح می آید و کس شام. قدیمان خود
 مدّتست که از حضور بشارت ولایات یافته اند و جدیدان که
 یکے ملا عبدالرحیم نام یک توبه در آنکه یافته و ملا عالم خان
 نام از برادری محمد خان جو یک توبه در دلی یافته روانه این
 ضلع گردیده طریق را پر بجد گرفته اند و مقر آثار و شکر گزاریم هستند
 و ملا نصیری از سرولی برای چندے مهاجرت نموده در مسجد غلام
 فروکش کرده بسیار سعادت منداست خدمت و محنت در طریقته می نماید
 صاحبزاده میان سنا مصوم صاحب بر تحصیل علم ظاهر و باطنی نیز مقید

اند۔ پر محمد شب در روز ہمیں جامی باشد۔ ازین ہم آثار محبت بسیار
ظہوری کند۔ و مردم پینیل (سینیل؟) نیز می آیند۔ بخدمت صاحبان
اتحاد مستفیدان حلقه تبرک خصوصیت میان میر صاحب و میان غلام
مصطفی خان صاحب که هر دو صاحبان فراموش کار برادرانند سلام
و اشتیاق می رسانند۔

۳۹

بعرض مبارک مقدس قبله عالم و عالمان قطب ربانی قیوم زمان
پیر دستگیر حضرت ایشان مدظلہ العالی میرسانند که کمترین غلامان مجربین
باجمع بندگان به تصدق عالی در گوشه از مکاره محفوظ و بدعای حصول
لغت عظام قدس مشغول است از فضل الهی به طفیل ذات
با برکات عالی راجی است که زود به برادر خود برسد۔ اخوی عزیز العتر
میان ولی نظر (ولی نذر) صاحب بتاریخ ششم از ورود خود که بجله
فتوحات غیبیه است سرور ساختند و بکلمات تفضل سمات ربانی
نواختند۔ او سبحانه، فضل نماید که سرداران از کار شادی فراغ یافته
به سمت خود با برگردند۔ از تائی (تایف) دل غلام می لرزد که سبب از
مقصود خود محروم ماند۔ فیض اللہ فان دی روز که هفتم بود داخل
شده و حافظ (حافظ رحمت خلق) به بریلی رسیده، امروز فرگرم
بود و فردا شاید او هم داخل شود و نجیب خان در پینیل (۶) افتاده
است، می گویند که تا پانزدهم تمام خواهد شد۔ چون سرداران
همه در اینجا جمع شده اند چندے بوردن میان ولی نظر جیو در همین جا
مناسب بود۔ هستند و تلاش روزگاری نمایند، قدمبوس التماس

که به پینیلی ہوگا جیو اخبار الصنادید میں درج شدہ، سکتے آسے تحریر
آتا ہے کہ سکتے زرد بر کل کھیر و بلبل زرد در پینیلی۔ بادشاہ شہزادہ سیدہ نام او محمد علی

می نمایند - به بنده خانه فوکش دارند لیز را نده عرض داشت ملا عمر نام ،
 از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب است پنج یا شش توبه از غلام گرفته
 بحصول قدمبوس فائز می شود - همه کسب از ان و غلامان آداب قدمبوس بجای آرند
 خانه ملا مهربان بسعی بسیار تلاش نموده فر گرفت ، از دو ماه بیمار بود ، لوبت
 به یاس رسیده بود ، اکنون به تصدق حضرت شفا یافته ، اما سخت نقاست
 دارد -

بعد محتر عرض داشت ، ملا عمر مذکور در حساب و کتاب بیع و شرا ،
 باز رگانی گرفتار و متوقف شده و برادر عزیز ولی نظر به بسوی باز برگشته
 بعد تلاش روزگار اگر دست داد فبها و ایا تانیا به آنکه معاودت
 می نماید - اخوی عبدا لجبار و ملا فیض الله عازم عتبه عالییه بودند به
 دست اینها عرض داشت ارسال حضور نموده ، برادر عزیز القدر میر
 مکهو صاحب دیر روز که جمعه و تاریخ دهم بود از کوره آمدند و بپای
 بهائی صاحب و قبله در تدبیر خرج و رخصت اند ، بر اء همین طرف
 اله آباد به لشکر بارشاهی رفته اند ، انشاء الله تعالی بعد حصول مقصود
 عن قریب تشریف می آرند -

۳۰

به عرض اقدس جناب قبله عالم و عالمان قطب ربانی قیوم زمان ،
 پر دستگیر حضرت ایشان مدظله العالی می رساند که کمترین غلامان
 محمد تبیین اوقات لیل و نهار در تصور ذات مبارک و انتظار قدم برکات
 لزوم ^{بجانی} حضور دارد - امروز که هیز دهم و روز شنبه است ، نجیب
 خان کوچ کرده و سرداران دیگر که منتظر بودند به اطراف خود های روند -

اوسبحانه، اما غلامان را هم به حصول مراد بنوازد۔ درین هنگامه نعمت ملاقات نواب صاحب زاد الله وولته و برکاته، عجب فوز عظیم بدست آمده لیکن سرور تلافی افعال قصور نموده، هر چند فقر و ایسامانی نگهبان شرم است۔ مولا عمر که از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب است و قریب بست وقت یا غلام شسته، از طریق اخلاص بسیار دارد۔ و ملا صالح محمد نام که از غلام طریق گزیده و زیاده از پنجاه توبه یافته و نسبت به ظاهر نمیده و هموار طبیعت است و مدعی کشف هم هست۔ بحصول قدمیوس فائز می شونند۔ و دیگر غلامان کورنش می نمایند۔ و خدمت نواب صاحب و خان صاحب و میان ظفر علی صاحب و میان محمد علی صاحب و دیگر صاحبان از غلامان سلامها عرض است۔

۲۱

بعرض مقدس قبله عالم و عالمیان جناب پیر دستگیر حضرت ایشان مدظله العالی میرساند که مکرمین غلامان محمد بنی به تصدق حضرت ایشان مع دیگر بندگان حضرت به همه وجوه عافیت دارو۔ بر طبق ارشاد عالی که زبانی برادر زاده میان محمد النور سامعه افزون گشته، بظاہر توقف عزم سعادت حضور نموده و بدل و جان صدقه محوره بهتر که مشغول است و شب و روز در انتظار طلوع گوکب اقبال است۔ انشاء الله تعالی از غره ماه آینده مشغول به شمار ایام و ساعات خواهد بود۔ و امیدوار است که یک دو روز قبل باین بشارت سرافرازی یابد۔ درین دلا الفانی خدمت میان عبدالحفیظ صاحب تشریف آوردند

غلام مجلیٰ عرقی حال خود را غنیمت دانستہ تحریر نموده روانہ حضور پر نور
 ساخت ظاہراً ایشان از ہفتہ وارد بودند۔ چون بجزد رسیدن بخانہ
 صوفی صاحب مزاج ایشان را کسل گرفتہ و غلام را خرم نہ کردند۔
 ازین سبب ہنگام معاودت ملاقات سرسری فرمودند۔ ورنہ غلام
 خود آتجا حاضر می شد۔ و از لشکر نہ برادر عزیز القدر میر مکھو صاحب
 مراجعت نموده اندونہ ہنوز تہرہ رسیدہ۔ حال ملا مہربان
 معلوم نہی کہ عازم اجہانے (اوجھیلیانی) بود، چون از
 مدنتے بے رخصت دہے اطلاع رفتہ۔ خاطر غلام متفکر است
 غالب کہ در حضور عالی رسیدہ باشند۔ از اندرون ہمہ کنیزان
 و از بیرون ملا عبد الجلیل و غیرہ غلامان آداب قدمبوس بجا
 می آرند۔ بخدمت خان صاحب و لو اب صاحب و دیگر برادران
 سلاما و اشتیا قہا پیرساند۔

مکتوبات میر علی اصغر عرف میر مکھو بنام حضرت منظر

[یہ میر حسین کے اقربا میں سے تھے۔ مقامات نظری میں
 ان کے بارے میں آتا ہے کہ "از اقربای میر محمد حسین خان
 زبدہ خلفای حضرت ایشان اندو بوجاہت عا و علا
 باطن و آداب کاملہ در صرف طریقہ از آنحضرت گرفتہ کہ
 کارسلوک باطن قریب بہ انہا رسانیدہ بہ احوال تقا
 طریقہ فایز شدند از بس اظہار کہ ذکر اللہ بدم رسانیدہ

بالعکاس واردات عالیہ حضرت ابن نیر وقتی فرس
 داشتند۔۔۔۔۔ ایشان بجمع فیوض الہی و نظرا لوارا گاہی
 بودند، اجازت ہدایت طریق باطن یافتہ، طالبان را
 تلقین ذکر و مراقبہ می نمودند در مرشد آباد ایشان را بر
 بسیارے پیدا شدہ، مجمع از ارباب قلوب العقاد
 یافت، در طلب قوت حلال بستہ، تجارت می نمودند
 اما شغل ظاہر ایشان را از تیراوقات بوظایف
 عبادات باز نمی داشت۔۔۔۔۔ بدتے است کہ ازین
 جهان رخت سفر بر بستند۔

حضرت نظری نے میر محمد حسین کے نام جو مکتوب ان کے
 والد کی قربت کے سلسلے میں اولہ سے لکھا ہے اس مکتوب
 کلمات نبیات اس میں یہ بھی ہے کہ میر نکو کمالات نبوت
 کے مقام تک پہنچ گئے ہیں اور یہ بھی ظاہر ہے کہ میر نکو بھی
 مرہین کے والد اور مقلدین کے ساتھ اولہ ہی میں
 معین تھے۔

میر نکو نے اس میں لکھا ہے کہ جو مکتوبات حضرت نظری
 کے نام ہیں۔ پہلے نظایں انہوں نے مرہین کو "بہاوی"
 صاحب و قبلہ لکھا ہے جس سے ظاہر ہے کہ مرہین
 مرہین سے مرہین کم تھے اور رشتے کے بہاوی تھے۔ اسی
 مکتوب میں محمد احسان احمدی اور غلام مسکری خان
 کے فرخ آباد میں قیام کا ذکر بھی ہے۔ یہ مکتوب "عابد"
 اولہ سے لکھا گیا ہے، علی ہذا دوسرا مکتوب (یعنی
 مکتوب بھی اس دوسرے مکتوب میں، جو جمادی الاخر

کی کسی تاریخ کا ہے ، حضرت نظریہ کے تشریف لانے کی توقع کا
 اظہار ہے موصوفے مکتوب میں (غائباً اولاً سے) جنیب الدولہ
 کے کوچ کر جانے اور اگلے دن حافظ احمد خان کے کوچ
 کرنے کی اطلاع ہے۔

میر محمد حسین نے ایک مکتوب میں مر لکھو کر برادر عزیز
 لکھا ہے اور مر لکھو نے ایک مکتوب میں میر عا شوری کو برادر
 عزیز القدر لکھا ہے [

۴۲

جناب اشرف حضرت قبلہ دین و دنیا پیر دستگیر دوسرا
 آرام اللہ ظلل افضالہ۔ تقدیم مراسم عبودیت و تمنا ہائے قدس میں
 کترین غلامان علی اصغری رساند و بروز کہ روز جمعہ و رات
 شہر حال بود مکینہ ہر اہ بدرقہ فضل الہی و توجہ آنجناب محفوظ
 از جان و مال و آبرو بخانہ رسید و ایجا لوید سوم برکت لزوم
 باین قصہ بعد انقضائے ایام شادی عبیہ سعد اللہ خان
 متور۔۔۔۔۔ دریا فہ شکر ایزدی بجا آورد و الا عارم
 طوف آستانہ عالی می شد۔ بھالی صاحب و قبلہ میر محمد معین
 خان صاحب و قادر باز خان صاحب و نصرت اللہ خان بیہ
 ایشان و برادر عزیز القدر میر عا شوری بعد تمنا ہائے قدس
 آبخ معروض داشتہ اند از تمنا ہائے دعا سے حسن فائز
 و حفظ آبرو بحضور عرض خواہد رسانند۔ و ایض میان محمد

Marfat.com

۹۷
احسان صاحب و غلام عسکری خان جیو و میان غلام حسین خان صاحب که از فرخ آباد بدست آمده بود در سل گشته به نظر مبارک خواهد گذشت. کلو کرکه همراه غلام آمده سخت آرزو مند دولت قدسوس است. بعرض عبودیت مفتخر است، زیاده حد ادب.

۲۳

۲
بجناب فیض مآب قبله کونین حضرت پیر و مرشد برحق ادام الله تلاله العالی علی المتفارق جمیع الموالی کترین بندگان علی اصغر بعد عرض تکفای ملازم می رساند که بامید حصول شرف ملازمت بندگان انجناب روز را پیش می آید امروز که روز شنبه و هژدهم شهر حال است نجیب الدوله بهادر کوچیده رفت. فردا خیر کوچ ^{بفضل} با فطر رحمت خان نیز شهرت دارد. انشاء الله تعالی البته خواهد شد. او سبحانه / شرف دولت قدسوس را نصیب سازد. و ازین که ایام ماه آخر شده بیم آن پیدا شده است که ایانا مانع پیدا شود و انجناب موافق قرارداد عازم مراجعت شوند. لهذا عرض می دارد که اجازت دعای عزب البحر بطور سیعی مرحمت شود که بعضی عقد با از سالها افتاده اند، و بعضی الحال بیش آمده. توضیح آن موجب طول عبارت دانسته نموده است.

بالفعل سدّ رمق که می رسد از شش ماه بند است. و بتوقع آن
 قریب پنجاه روپیه قرض گرفته بود، الحال فریک ماهه شنیده می شود
 درین صورت تشویش و خوف چیزها را در این گیر که در شهر بیگانه و باین
 عنوان این قسم بدنامی سبب خفت است. او سبحانه به یمن عنایت
 آنجناب ابرو نگه دارد و از تشویش برساند، در همین امر بیشتر مانع
 سعادت حضور گشته است. زیاد بجز تمنای قدمبوس چه عرض نماید.

ملکوت شیخ محمد مراد بنام حضرت منظر

[مقامات زطری می این کا ذکر لویں آیات - شیخ محمد مراد از
 قدامت اصحاب حضرت ایشان اند - طریقہ از آنحضرت گرفته
 تاسی و بیخ سال ہر روز یکبار در طبقہ ذکر حاضر شدہ اند و بہ یمن
 محبت مبارک بمقامات مصلوہ طریقہ رسیدہ و نجات بلذ حاصل
 نمودند و بجناب فیض مآب خصوصیت ہم رسانیدہ کہ دیگرے از
 اصحاب در ان شریک نیست - معاملات دولت خانہ بایشان
 تعلق داشت - حضرت ایشان می فرمودند کہ در اصحاب ما در
 رفعت نسبت کسی بایشان مساوات ندارد، کمالات کہ در
 ذات ایشان جمع است بسبب پیشہ تجارت طالبے ایشان
 رجوع نمی کند زیرا کہ شیخ را علم و عقل سلیم و کشف صریح با و جبران
 سمیع و شرف نسب و تجمل ظاہر و دولت فقر و قناعت و زکار است

شیخ محمد مراد مقامات نظری کی تالیف (۱۲۱۱ھ) کے وقت حیات

تھی۔

ان کے نام کلمات طیبات اور محترم عبد الرزاق ولایتی کے
مجموع میں حضرت مظهر کے مکتوبات موجود ہیں [

۴۴

عرفی فدوی خاک پای محمد مراد بعد از اشتیاق لوازم
بجا آورده معروضی دارد۔ عنایت نامہ گرامی بموعہ خیر و عافیت ذات شریف
یک تھان سوی و پارچہ نثر (۱۲۱۱ھ) و کتاب حصن حصین بدست محمد رفیع
ارسال فرموده بودند خوش وقتی و قری ہزاراں ہزار حاصل گشت۔
بموجب ارشاد عالی رقعہ شریف بہ شیخ رحمت اللہ جیو صاحب و تھان سوی
اندرون محل رسانیدند، بسیار پسند آمدند، خوش وقت شدند۔ الجلال
لغایت بست چہارم این ماہ مردم اندرون محل بمع توابعان
اللہ با خیر و عافیت ہستند۔ چنانچہ میان پیر علی جیو صاحب بمع توابعان
محل خود با خیریت اند و شیخ رحمت اللہ با مردمان محل خود با خیریت اند
میان غلام مصطفیٰ جیو صاحب بمع توابعان خود بخیریت اند۔ چنانچہ شیخ
حبیب اللہ جیو مرزا جاکنہ بطرف فرخ آباد رفتہ اند۔ بیان محمد میر
جیو صاحب قدمبوسی عرض کردند۔ میر بادی جیو قدمبوسی عرض کردند۔
لالہ جیون علی از فرخ نگر نیامدہ اند، لالہ صاحب قدمبوسی عرض کردند۔
لالہ شادی رام قدمبوسی عرض کردند۔ چنانچہ اندرون محل ماء الجبن
شروع کردہ بودند، چیز سے حرکت نزلہ کرد، موقوف شدہ بود۔

تخیل غازی آباد ضلع میرٹھ

الحال شروع کرده است و الحال طبیعت خوب است. خاطر شریف جمع فرمایند و از طرفی از جمیع صاحبان حلقه
سلام بزرگی و نیاز بخدمت ثواب صاحب، طفر علی صاحب، رحم فان سلام برسد.

مکتوبات محمد خان (برادر محمد نامدار خان) بنام حضرت مظفر

۴۵ کونین، کعبه

قدوة السالکین، زبدة العارفين، قبله الشائین، حضرت صاحب دام بلالہ و افضالہ
بعض بزرگان عالی مقامی رساند که ورود کرامت نمود پروانه سعادت نشانه موجب بر فرازی کونین در بلندی
نشائین گشته سرفتمار با وج افلا فائز ساخت از مطالعه اش دیده دل روشن گردید گویا خوش را بمنزله باری برده
بجای آمدنی الواقع و ارشاد فیض بنیاد گردیده عین گواه شد فاما عذرهای غلام در مقصود از سعادت قدس
است. لاچاره... حالا اراده معمم داشت از سر قدم ساخته دریافت سعادت قدس فاما جناب
..... بعضی حق جل و علا بجانہ، اخوان صاحب محمد نامدار خان بر دو اوزه سال که امید توالد نمود قولی کمال
مگردید و هنوز از شادی رسوم..... بیزار غم نگریده. اگر شادی گذاشته بجهت رسیدن کعبه برادرانه می گردد.
لاچاره در دل عقیدت منزل قرار داده است که اگر چیزی از آن خدای تعالی به نور قدم این صلح را مشرف
می دارد تا بعد فراغ رسوم شادی و کرامت معمم بروز غره رجب المرجب است تا هزار کار را گذاشته بجهت
سعادت قدس سرفتمار خواهد انداخته خادم بجز ذات بابرکات دیگر طلبا و ماواے خویش نمی پذیرد
امید و ارفض و کرم..... دلی فرایاد ضمیر منیر که..... از ان است خواهند داشت.....
فلاح دارین این غلام معتمر بتوجهات کربانه..... الی ظلمک ممدود باد بجمہ الزن والصاد
بخدمت صاحب مراد ان خداگان ملا نسیم و ملا قائم خان و جمیع صاحبان حلقه و تمامی خادمان
جناب آداب بزرگی فدوی خادمان مقصد خدمت میر با ز خان کورنشاهی رساند. محمد ہاشم انور
را کورنشاهی رساند از مقابلہ الالوار خادم کسینہ محمد کورنشاهی رساند.

۴۶

بعضی خادمان جناب قدسی جناب، حضرت صاحب مدظلہ و افضالہ.

از نزول اخبار تشریف شریف بندگان عالی مقامی خادمان جناب فیض مآب در بلکہ سنبلیہ
چندان مبارکی و فرنی روداد کہ قلم دوزبان از تحریر آن عاجز و قاصر خواستہ بودم کہ از سر قدم نموده
حصول سعادت سردی سازد و خاک قدم پاک را کہ تو تیاے دیدہ چشم خود نماید قانا چہ
دری روز ہا بسبب قرض امور کہ ذکر آن بموجب قیاس ناقص خود خیلے نامناسبی پذیرا شد۔ از ان
صاحب محمد نادر خان و اخوان صاحب میر باز خان جو بمیان آندہ چنانچہ حضرت والدہ ماجدہ فدوی
نیز بہ ہمراہی صاحبی میر باز خان قصبہ سرولی را گذاشتہ مسکن موضع ہرد اسپور
بہر عہدہ بیخ شش کردہ ہے از قصبہ مذکور واقع است اختیار نمودہ چونکہ اشیائے السب را از جائے
بجائے بردن این را یک چیزے تدبیرے می بالیست از حصول سعادت دیدار فائز الانوار مروی
دست داد۔ لکن دل و جان در قدم خادمان جناب امیدوار است مکررین خادمان
را..... بدعای دلی و توبہ باطنی فرا یاد دل فیض منزل کہ نمونہ کس لطف الہی است خواہند داشت
در ہر دو جان بجز ذات بابرکات ہیچ ملجائے دعاوائے قریشی نمی پذیرد و شرم و اکبروئے دو جهان تعلق بہ
فرازش شریف..... الہی فیض بخشی و فیض رسانی دائما باد۔ فدوی میر باز خان و مرزا محمد علی
فدوی قائم خان و امیدوار دیدار قدم محمد خان کورنشہای رسانند۔

مکتوب غلام حسن بنام حضرت منظر

[غلام حسن، بھائی تھے محمد احسان احمدی کے، جیسا کہ
مقامات منظری میں مذکور ہے (ص ۸۴)۔ شیخ
محمد احسان احمدی کے دوسرے دو بھائیوں کے نام یہ ہیں۔
غلام عسکری خان جو نواب عماد الملک کے سوسل تھے
اور محمدی جن کا ذکر "مکاتیب میرزا منظر" مرتبہ عبدالرزاق
قریشی (ص ۸۴) میں ایک جگہ لپوں آیا ہے: "جواب ان

بدست میان محمدی برادر غلام عسکری خاں فرستادہ ام
 گویا تینوں بھائی مرزا صاحب سے تعلق خاطر رکھتے تھے
 محمد احسان احمدی کے ان مکتوبات بنام حضرت مظہرؒ سے
 بھی جو مجموعہ ہذا میں شامل ہیں یہی ظاہر ہے۔ ان مکتوبات
 میں محمد احسان احمدی نے تینوں بھائیوں غلام عسکری
 غلام حسن، اور محمدی کی طرف سے حضرت مظہرؒ کو
 سلام لکھا ہے۔

غلام حسن کے حسن اخلاق اور آدمیت کی تریف
 خود حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک مکتوب بنام غلام عسکری
 خاں (مجموعہ رتبہ محرم خلیق انجم دس ۲۱۷) میں یوں کی
 ہے:

"آپ کے بھائی غلام حسن، الحمد للہ (خزند قافی
 شفاء اللہ بانی پی) کے ساتھ جس آدمیت سے پیش
 آئے ہیں اسے تحریر کرنے کے لیے الفاظ نہیں ہیں۔
 کیوں نہ ہو بزرگ زادے ہیں اور بزرگی حاصل کی ہے"

غلام حسن کا ایک مکتوب حضرت مظہرؒ کے نام، مجموعہ ہذا میں
 شامل ہے جس میں مرہٹوں کے شکر کے بارے میں لکھا ہے
 کہ کروٹی کی طرف جو یہاں سے بارہ منزل کی مسافت پر ہے
 مرہٹے پیش گئے ہیں [

۴۷

آداب کورنشائت ہزار عجز و نیاز بجا آوردہ بعض اقدس

اعلیٰ می رساند - احقر تا تحریر کہ سوم شعبان است مع وابستہ بہمہ
 وجوہ بعافیت است و آرزوی دریافت دولت سعادت پای لیس
 آنقدر بحال این خاک را مستولی است کہ لمحہ قرار و آرام ندارد کہ
 درین ضلع مع عیال اقامت داشتم ، امید آن بود ہر گاہ عزاء کردم
 بحضور پرنور بسعادت قدمبوسی مشرف خواہم شد - در میولا غزہ
 شہر حال کوچ بندگان عالی بسمت شکر مرہتہ مقرر شد - چنانچہ
 ہر روز غزہ داخل خیمہ شدند - چند مقام حوالی شہر منورہ و کوچ بلوچ
 روانہ خواہد شد - مستمع گشتہ کہ مرہتہ بطرف کرولے کہ دوازده
 منزل ازین حدود - مسافت دارد مشتر است و معاملات آنجا
 در پیش دارد - درین صورت باید دید مراجعت کے اتفاق آفت
 از بعد مسافت سخت مشوش گشتہ خداوند باز کے حصول سعادت
 قدمبوسی میر آید - و بجا یصاحب و قبلہ در شکر ہستند -
 ازین جہت عرضی ننوشتہ اند - کورنش معروض باد و جمیع مردم خانہ
 عرض کورنش و قدمبوسی معروض می دارند و نور چشمی تحین و محبت اللہ
 کورنش و بندگی بعرض می رسانند - بجناب اندرون محل عرض کورنش
 و بخدمت میان پیر علی صاحب عرض بندگی قبول باد - عرض
 غلام حسن

مکتوب نعیم اللہ بنام حضرت مظہر

[نعیم اللہ نام کے دو حضرات ہیں کا ذکر حضرت مظہر]

کے مکتوبات میں ملتا ہے ، ایک تو صاحب معمولات مطہریہ
 مولوی نعیم اللہ بھراچی ، ان کا ذکر مقامات مطہریہ میں
 بھی ہے اور کلمات طیبات کے بعض مکتوبات میں بھی۔
 اسی نام کے دوسرے شخص "سید نعیم اللہ" ہیں
 جن کا ذکر محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات
 ۱۸، ۲۲، ۱۰۱، ۱۰۲ میں ہے۔ مکتوب ۱۸ میں جو مرزا صاحب
 نے دہلی سے قاضی صاحب کے نام لکھا ہے، یہ ہے کہ
 "سید نعیم اللہ قرآن در تراویح می خوانند و وہ
 دوازده کس، ہمہ از یاران طلقہ، در جماعت حاضر
 می شوند۔" مکتوب ۲۲ میں قاضی صاحب کو تاکید کی گئی
 ہے کہ "میر سید نعیم اللہ" کا احوال دریافت کر کے لکھیں
 مکتوب کے اچھوتے دہلی سے لکھا ہے یہ ہے کہ "افسوس و
 ہزار افسوس! رقعہ از گلا و کھٹی رسیدہ کہ سید نعیم اللہ
 صاحب مشرف سر بلاک، توقع حیات نامندہ۔"
 اس مکتوب کے بعد حضرت مطہریہ کے کسی اور مکتوب میں
 سید نعیم اللہ کا ذکر نہیں۔ وہ انتقال کر گئے ہوں گے
 مقامات مطہریہ میں پھان کے بارے میں صراحت ہے کہ
 "در حین حیات حضرت ایشان ازین تہان رحلت
 نمودند۔" ذیل میں جن "نعیم اللہ" کا مکتوب دیا جا رہا ہے
 وہ غالباً یہی سید نعیم اللہ ہیں، نہ کہ نعیم اللہ بھراچی۔ اور
 چونکہ مکتوب میں نواب ارشاد خاں کو سلام بھی لکھا گیا ہے
 اس لیے مکتوب نواب ارشاد خاں کی وفات سے قبل کا ہے۔

۴۸

بجناب فیض مآب حضرت صاحب و قبلہ دو جہانی و کعبہ مرادات باو دانی
 مد ظلم العالی از غلام نعیم اللہ بعد از عرض نیاز معروض باد۔ پور و دعنا
 نامہ فیض شامہ کہ مشتمل بر طلب این احقر و خرید دو حقہ عطا شدہ
 متفق و مباحی گردید۔ حضرت سلامت! بتلاش تمام ہمیں دو حقہ
 ہم رسید و ازین بہتر موجود نبود۔ اگر خوش و پسند بندگان عالی
 باشد فبہا والا بدست آدم بغیر واپس فرمایند و احقر بسبب
 رعنے مسہل کہ بموجب تجویز حکیم باہل خانہ ضرور بود۔ از سعادت
 خدمت خدمت متصرف ماندہ بروز چار شنبہ انشاء اللہ تعالیٰ شرف امروز
 خدمت فیض موہبت کہ آرزوی قدمبوس بدرجہ کمال است خواهد شد۔
 زیادہ حد ادب۔

خدمت شریف نواب ارشاد خان صاحب و ارشد خان صاحب سلام
 قبول باد و بجمع عتبہ یوسان آنہ محفل فیض منزل سلام نیاز قبول باد۔
 از حضرت محمد مرصاحب و مولوی صالح خان مع اولاد خود قدمبوسی می رسانند
 و از محمد عوض و غلام رسول و غلام حسین و محمد منیر و حفیظ الدین و نجابت
 علی و محمد معین و منور علی و میان شجاعت علی و میان عنایت غوث و میان
 یاول تسیما ت قدمبوس مطالعہ شریف باد۔ و بی بی رچی (؟) مع صبیہ
 بندگی می رسانند۔ از اہل خانہ غلام بندگی معروض باد۔

مکتوبات شاہ علی بنام حضرت منظر

[یہ حضرت منظر کی اہلیہ کے عزیزوں میں تھے اور وہ انہیں بہت عزیز رکھتی تھیں۔ حضرت منظر نے اپنے مکتوبات میں ان کا نام کہیں پیر علی، کہیں شاہ علی اور کہیں کہیں مرزا شاہ علی لکھا ہے "مکتوبات میرزا منظر" میں حضرت منظر کا ایک مکتوب (مکتوب ۱۲۱) شاہ علی کے نام ہے جو یوں شروع ہوتا ہے "حامداً ومصلياً از فقیر جان جانان، بر فور دارین مرزا شاہ علی عافاه الرحمن در یابند کہ فقیر تادم جمادی الثانی در پالی بیت بعافیت است و خط شمار سید و مطالب معلوم گردید۔ بدانند کہ فقیر را باشما شفقتی کہ بود تغیر نیافتہ"۔ اسی مجموعے کے مکتوب ۱۱۱ میں ہے کہ "در مقدمہ اصلاح فیما بین مردم محل و میان پیر علی تحریر نمودن بے فائدہ است کہ اینها ہر دو مغلوب طبیعت و مزاج خودند۔ حرف کسے درینہا تا اثر ندارد"۔ مکتوب ۱۱۲ میں ہے کہ "امروز پیر علی از بد سلوکیہاے مادر خود ترک معاملات کردہ جدا شد، قلیلے برائے مصارف او بر ذمہ فقیر افتاد"۔ مکتوب ۱۱۳ میں ہے کہ "وہ کہ پیر علی کردہ، یعنی نکاح دویم، شنیدہ باشند۔ چلویم چہ قدر ذلت و اذیت عاید شدہ"۔ ایک اور مکتوب میں شاہ علی کی طرف سے یوں بے اطمینانی

ظاہر کی ہے۔ " از خط بر خوردار مولوی احمد اللہ معلوم شدہ
 بود کہ پیر علی در اصلاح می کوشد۔ بر حرکات او اعتماد نسبت
 خدا از و دور دارد۔ آنچه در دل بود شمارا آگاہ کردم۔
 شما ہم بفہمید کہ معقول است یا نہ " (مکتوب ۵۱)۔

کلمات طبیات کے بعض مکتوبات سے بھی شاہ علی اور
 حضرت منظرؒ کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے نیز ایک مکتوب
 حضرت منظرؒ کا شاہ علی کے نام بھی ہے۔ مکتوب ۳۱ میں
 شاہ علی کی گھر پلو پریشانی کا ذکر ہے کہ دو بیویوں اور تین
 بچوں کے باوجود گھر میں ایک بھی نوکر نہیں۔ مکتوب ۷۵
 میں قاضی صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کی قسمت میں دنیا نہیں
 ہے حالانکہ لاگو ہاتھ پر مارتا ہے۔ مکتوب ۷۸ میں قاضی
 صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کے مشورے سے جو مناسب ہو کرنا
 کیونکہ وہ ان کا (اہلیہ حضرت منظرؒ کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود
 فقیر کا طرف دار ہے اور ان کا مزاج دان بھی ہے۔ اسی مکتوب
 میں یہ بھی ہے کہ پیر علی شور سودا سے موروثی رکھتا ہے اس کا
 خیال رکھنا ضروری ہے۔۔۔ دعا کرو ان سزاویوں کا مزاج
 ٹھیک ہو جائے (دیکھئے) "مرزا نظر جانان کے خطوط" مرتبہ خلیق الخلیق

ص ۱۳، ۱۹۸، ۲۰۲)

۵۱، ۵۰، ۴۹

ذیل شاہ علی کے تین مکتوبات کے نام حضرت منظرؒ

درج کیے جا رہے ہیں۔ ان میں آخری دو (۵۱، ۵۰) میں

شاہ علی کے نام کی صراحت موجود ہے۔ پہلے مکتوب (۵۱) میں
 مکتوب نگار نے اپنے نام کی صراحت نہیں کی ہے مگر قیاساً
 یہ بھی شاہ علی ہی کا معلوم ہوتا ہے۔

بجز عرض حضرت صاحب و قبلہ مدظلہ سر نیاز بعثتہ ارادت نپاہ
 بسجدہ عقیدت ذات رسوخیتہ بجا آورده ملتئم می سازد
 کہ بفضل الہی و عین توجہات عالی احوال این حوالی مقرون شکر ایزد
 متعالی است و از کار تمنای آرزوی پابوس مع استدعای صحت مزاج و بواج
 ورد اوقات دارد و داستان بی پایان آرزو مندی را مختصر ساخته
 نوک ملک عرض ہمدعا می آرد کہ سابق عرایض مندرجہ کوالف مصحوب پیون
 چو بیدار رسول داشته بمنظر اقدس گذشتہ باشد و مزاج مبارکہ اندر
 بخوبی اصلاح یافته و تداوی علاج موقوف شدہ - و بعض عرایض مثل
 غلام مرتضی خان وغیرہ از لفافہ سالی فرو مانده بودند الحال ملغوف
 ارسال داشته - دیگر ہمہ وجوہ خیریت است، خاطر عاظر جمع باد -
 و بموجب ارقام عالی انشاء اللہ تعالی امید قویست کہ نسبت بہ
 این ماہ یا غرہ ماہ آئینہ کہ رجب است تشریح بیت سرورازی
 فرماے مہجوران این مکان خواهد شد -

۵۰

حضرت قبلہ و کعبہ پروردگار شد جهان مدظلہ العالی از غلام خانہ پرورد
 شاہ علی بعد عرض ادائے نیاز و بندگی و عبودیت معروض می دارد -
 بفضل الہی و توجہات حضرت قبلہ پشت پناہی جناب حضرت والدہ محترمہ
 مدظلہا مجوز طلب مردم خانہ غلام شدہ اند - چنانچہ امروز زبور کے

عنايت فرموده اند و غلام را رخصت ساخته اند که زودتر بهمين
زور در محل آرد، بنا بر عرض معروض داشته، هر چه ارشاد شود بعمل
آرد - زياده حد ادب -

۵۱

بعز عرض عالی متعالی مدظله العالی - غلام فقیر شاه علی بعد
ادای تسلیات و کورنشات می رساند که همه وجوه تحصیل عافیت
این جای است و همواره مستدعی حالات آنجا را خواهان و بدل نیاز
می خواهد بنوازش پرسش حال غلام متضمن خط اندرون بر رقم دعا مغفرت
گشت او سبحانه تعالی آن ذات پر سنده حالات ما را بر مفارق
مایان سلامت با کرامت دارد و از دولت پاهای بوس عالی تمنا می نموده
باشد - و فرمایش را معروض ساختن در بندگی خیلے بی ادبی است
لیکن بطریق اظهار ضرورت بندگان را گذارش ضرورت چنانچه سابق
در مقدمه تلمیس با معروض داشته بنظر گذشته باشد - آنرا امید
دارد که همراه رکاب خواهند آورد لیکن سواء آن موازی دو آثار بیره
قسم اول خالصاً جهت غلام بی مشارکت غیر از دوکان سنبل تیار
فرموده نیز همراه آوند، عین غلام پرور است - و مکرراً این معروض داشته
اغلب است که پس و پیش بلا حفظ اقدس آمده باشد - زیاده حد ادب -

مکتوبات اہلیہ حضرت منظر بنام حضرت منظر

۵۲

بعض بندگان عالی متعالی - مردم اندرون محل

بعد ادا سے بندگی و نیاز می رساند بفضل الہی و توجہ عالی حصول
خیریت اینجالیست و پیوستہ سلامتی و صحت ذات فالص البرکات
مستدعی می باشد نوازش نامحبات سے کثرت سرافرازی یافته -
چون بنوید قدم قدس لزوم قطع مراسلات و هنگام مسرت ملازمت
سعادت آیات مقصود است و بجز از عرض بندگی گزارش ندارد -
بنا بر لفظ بندگی و عالی خدمت متضمن عرفیہ شیخ صاحب التماس می سا
و بران قرار اکتفا می نماید و از عنایا تیکہ این مرتبہ در حق خود از
جناب عالی نوازش می یابد سجدهات شکر توجہات بجای آورد - باقی
بہم وجوہ بخیریت است و استعمال ماء الجبن تا امروز کہ ہفد ہم این
ماہ باشد جاری است، و اشارہ آن سہل مسہل لعل آمدہ بنا بر
عرض مروض داشتہ زیادہ حدادب -

مکتوبات محمد حسن خان خانزادہ بنام حضرت منظر

[محمد حسن خان خانزادہ کے دو مکتوبات حضرت منظر]

کے نام ہیں جن میں مکتوب نگار خود کو محمد حسن خان زاراد
 لکھا ہے مگر وہ محمد حسن خان زارادہ ہو گا کیونکہ حضرت
 مظہر نے اپنے ایک مکتوب میں اکتیس خان زارادہ ہی
 لکھا ہے۔

محمد حسن خان زارادہ کے پہلے مکتوب (مکتوب ۵۳)
 مجموعہ ہذا میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے متعلق حضرت
 مظہر کو جو لکھا گیا ہے وہ خود حضرت کے ایک سفارشی
 مکتوب بنام محمد حسن خان زارادہ کے جواب میں ہے۔ اور اس
 سفارشی مکتوب کے بارے میں خود حضرت مظہر نے قاضی
 ثناء اللہ پانی پتی کو اطلاع دی ہے: "فیقر موافق نوشتہ شما
 کہ سابق رسیدہ بود بہ محمد حسن خان زارادہ کہ از یاران
 و مرد طالب علم و صالح است نوشتہ بودم کہ اگر از مردم
 پانی پت کے در لشکر نواب نجیب الدولہ انظار شکایت
 مولوی صاحب نماید، باید کہ اورا دخل نہ ہند و حرفوا
 نشوند و ازین معنی نواب رانیز آگاہ سازند"
 اب وہ جواب دیکھیں جو محمد حسن خان زارادہ
 نے (مکتوب ۵۳ مجموعہ ہذا) لکھا ہے، وہ لکھتے ہیں:
 "چوں در مقدمہ قاضی ثناء اللہ ارخا گفتہ
 اند باباں ہنوز حاسدان رخنہ نیافتہ اند۔ اس مکتوب
 کا زمانہ تحریر غالباً ۱۱۷۸ھ ہے کیونکہ اس قضیے
 کا ذکر قاضی صاحب کے ایک مکتوب میں بھی ہے جس سے
 زمانہ تحریر ۱۱۷۸ھ ظاہر ہوتا ہے۔

معاذ اللہ میرزا مظہر "ربیعہ عبدالرزاق قریشی میں

بھی حضرت مظہرؒ کا ایک مکتوب محمد حسن خان جیو کے
 نام ہے اور اس میں قاضی صاحب کی سفارش کی گئی ہے
 بلکہ جو مکتوب ذیل میں دیا جا رہا ہے وہ حضرت مظہرؒ
 کے اسی مکتوب (مکتوب علیٰ صفحہ ۱۱۱ مکتوب
 میرزا مظہرؒ) کے جواب میں ہوگا۔ حضرت مظہرؒ لکھتے
 ہیں "باعث تحریر آئنت کہ مولوی شاد اللہ صاحب ار
 درت شکر نواب بیامیند درہر کاری کہ فرمایند امثال
 امرایشان را سعادت دانستہ سعی واجب دانند کہ
 آئیہ ایشان خواہند گفت حق خواهد بود بے شبہ، اگرچہ
 بظاہر مخالف رای دیگران باشند۔ نیز اسی مجموعہ مکتوبات
 میں حضرت مظہرؒ کا ایک مکتوب (۱۵۱، ص ۲۰۹)
 "مولوی لغمت صاحب و خان برخوردار محمد حسن خان جیو"
 کے نام ہے۔ اور اس میں حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک
 اخلاص مند چودھری ایزد بخش چودھری پالی پت
 کی سفارش کی ہے [

۵۳

محب خاص خاندان نبوی علیہ السلام، مربی اقطاب مرادات
 الوری حضرت دستگیر جیو انار اللہ برہانہ، علم الہدی مالک
 ازحہ السلاک، کشف الدجی امید گاہ بیکسان ہموارہ سایہ
 لطف و مرحمت بر سر مریدان تابان باشد ازینصوب تراب الاقدام
 آنجناب عالی مکان مقصرا لخدمت محمد حسن خانہ زاد بعد از تحفہ تحیات

و آداب مستمندانہ کہ شیوہ فرویان است چون درین ولا در سعید
 زمانہ خط شریف ورود یافتہ الحمد للہ والمنة للہ از باعث فوازش نامہ
 مشک جنت النعیم یافتہ و نافعہ مختمہ یافتہ چنانچہ گفتہ اند
 نیچے کزدیار شاہ آید میجا بر سر بیمار آید
 چون در مقدمہ قاضی ثناء اللہ ارشاد گفتہ اند بآن ہنوز حاسدان رخنہ
 نیافتہ اند۔ امید کہ از توجہ آن عالی شان جاہ و جلال رخنہ درہ....
 خواہد یافت فی الحال سہ نفر از پانی پت آمدہ اند۔ چیزے از دہن صادر
 شدہ است۔ و این فقیر مولوی صدر صدور فتح خان راہم آگاہانیدہ
 ہے کہ ایشا نرا امداد سازند۔ انشاء اللہ تعالیٰ رخنہ خواہد
 یافت۔ خاطر شریف جمع دارند۔ زیادہ سلام۔
 از فتح خان میان صاحب جیو بندگی رسد۔
 بخدمت اخوندزادہ محمد نسیم و اخون امان اللہ جیو سلام
 بصد شوق برسد۔ از حاجی احمد نیز بندگی برسد۔

۵۴

ہو الغنی
 ہادی رہنما کشف الدجی عصیان کہ زنگ بر آئینہ دل بیشتر
 نشیند

ہر گنہ زنگ است بر آئینہ دل (ب)
 دل شود زین زنگا خوار و خجل
 چون صیقل مری بردل بہند آب از درہ سیم بیشتر گردد۔ از جانب
 تراب الاقدام مقصر الخدمت محمد حسن خانہ زاد، بعد از تحفہ....
 و کورنشات.... کہ شیوہ قدویا لست مشہود رای مہرا بجلای

لہ کذا فی الاصل۔ قافیے کی رعایت سے شہادہ کی جگہ یازہوگا۔

اس درخواست پر کہ اگر بہ کے از سرداران لشکر یا از
 رفقای افضل الدولہ رقعہ سفارش غلام نوشتن مناسبت
 باشد مرحمت گردد (مکتوب ۱۱۱ مجموعہ ہذا) جواباً قاضی صاحب
 کو اپنے ایک مکتوب (مکتوب ۱۱۱ مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق
 قریشی) میں انہی دو حضرات، محمد حسن خان فائزادہ
 اور رحیم خان فائزادہ کو سفارشی خطوط لکھنے کی
 اطلاع دی ہے۔ محمد حسن خان کے دو مکتوبات اسی
 مجموعے میں شامل ہیں اور بیشتر اچکے ہیں۔ ان کا اسلوب
 اس مکتوب سے جدا ہے جو ذیل میں درج کیا جا رہا ہے۔
 اس لیے قیاساً یہ رحیم خان فائزادہ ہی کا مکتوب ہے
 قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے مکتوب ۱۱۱ (مجموعہ ہذا)
 میں حضرت مظہرؒ کو یہ اطلاع دی گئی ہے کہ "نوازش
 نامہ عالی بدست بیان محمود مع شفقہ خاص بنام
 رحم خان فائزادہ شرف فرمود"۔ وہ یہی رحیم خان
 ہوں گے اور مکتوب ذیل انہوں نے حضرت مظہرؒ کے
 اسی مذکورہ بالا شفقہ خاص کے جواب میں ارسال کیا
 ہوگا۔ حضرت مظہرؒ ثناء اللہ کو اس سے ثناء اللہ
 لکھا کرتے تھے۔ مکتوب ذیل میں بھی حضرت مظہرؒ کی
 تقلید میں "ثناء اللہ" ہی لکھا گیا ہے [

۵۵

صاحب وقبہ خداوند خدائیکان دام ظلہ بعد عرض نیاز کہ

شیوہ کثرین عبودیت کی شان است، معروض رائے خورشید
ضیائے می دارند کہ احوال بندہ تا زمان تحریر عرصہ نیاز کہ لبست و ششم
شہر شعبان المعظم است بتوجہ و تفضل آنجناب فیین ماب مستلزم
ہزاران شکر است و ہموارہ خاطر عقیدت کی شان منتظر ورود مفاہیست
سرت آیات می باشد۔ رجاء کہ ہمیشہ حصول سعادت استان بوسی
بارسال عنایت نامہ جات مفتخر فرمودہ باشند و یقین کہ بدعای خیر از
گوشہ خاطر فراموش فرمایند کہ بتصدق دم عیسوی آنجناب ابقاے
حیات خود میدانم۔

بابت مقدمہ مولوی سناء اللہ صاحب کہ ارشاد شدہ بود
بالفعل آیات عالیات جناب نواب صاحب و قبلہ رونق افزاے
صحت روہنگ است۔ اگر اچھا نا بہ آن طرف متوجہ شوند، ہرگز نہ
مرضی مولوی صاحب باشد۔ انشاء اللہ تعالیٰ در سر انجام کار ایشان
بدل و جان خواهد کوشید۔ در باب رفاقت عزیزیکہ در برگہ پالی پت
استقامت دارد لہ ارشاد شدہ بود، یک بار ایشان پیش این
حقیر شریف آورده بودند۔ می خواستم کہ پروانہ نواب صاحب بنام
ہما کر سر (کذا) عامل برگہ منزلور مشتمل بر مسترد کنا بندن محمول
ایشان از زمینداران نوشتہ می دیانیدم۔ مرتبہ دیگر ہرگز پیش حقیر
تشریف نیاوردند و از یوسف خان بعد عرض بندگی معروض آنکہ این
حقیر شروع تلاوت قرآن مجید نمودہ، رجاء کہ دعائے بدستخط خاص
نوشتہ عنایت فرمایند کہ بہ برکت آن حفظ و فہم زیادہ شود۔

الح "عزیزے کہ در پالی پت استقامت دارد" سے مراد نعمت خان ہیں
جیسا کہ خود حضرت منظر کے مکتوب ۱۶ (مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق قریشی)
بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی اور مکتوب قاضی صاحب بنام حضرت منظر
(مجموعہ ہذا) سے ظاہر ہوتا ہے۔

[ان کے دو مکتوبات (بنام حضرت مظلّم) اس مجموعے میں شامل ہیں، ایک مکتوب میں اپنے حق میں دعائے خیر کی درخواست کی گئی ہے، دوسرے مکتوب میں حضرت مظلّم سے رخصت ہو کر ہفت شعبان کو لو اب صاحب کے لشکر میں پہنچنے اور ملاقات کرنے کی اطلاع دی گئی ہے۔

یہ عبدالعزیز خان غالباً وہی ہیں جن کو حضرت مظلّم نے اپنے ایک مکتوب (بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی) میں عزیز خان روہیلہ کے نام سے یاد کیا ہے۔ حضرت مظلّم لکھتے ہیں: "امروز میان محمد احسان صاحب کہ بہار از مقام کورٹ بونڈی آمدہ بودند، بنا چاری برائے تدبیر معاشی بادوکس از یاران طرفیہ حافظ محبوب علی و عزیز خان روہیلہ روانہ لشکر ملا رحیم داد شدہ اند" (مکاتیب مرزا مظلّم مرتبہ عبدالرزاق قریشی ص ۹۹) [

۵۶

خداوند خدا یگانہ فیاض زمان مرزا صاحب جان جانان جیو

مدظلّم

ازینصوب نیازمند عبدالعزیز خان بعد از سلام بندگی معروضی
رای فیض پیرائے میگردد اند احوال اینجائے بفضل الہی مستوجب شکر

و صحت و تندرستی ذات والا صفات شب و روز خوابان و بویان -
 سابق ازین بزرگی در خط ملائک عمر مهر و من داشته بود واضح رای
 مهرانجلای گردیده باشد لهذا معروض می دارد که این نیازمندم
 والا گرفته است - توقع از ذات شریف این است شب و روز
 نظر غور و پرداخت داشته دعای خیر در حق نیازمندی فرموده باشند
 که از تفضلات عالی چیزی مشکل صورت نه بند و جمعیت نیازمند
 گردد تا خدمت آن خداوند که در دل دارد نماید و بفضل عالی کامیاب
 گردد - زیاده -

۵۴

خداوند خدا یگان فیض بخش فیض رسان مرزا صاحب سلام
 ازین صوب نیازمند عبدالعزیزخان بعد از سلام بزرگی واضح رای
 شریف می گرداند الحمد لله والمه که احوال این باب بفضل قادر
 ذوالجلال مستوجب شکر و صحت و تندرستی و الا صفات از درگاه
 قادر برحق شب و روز مطلوب - از خدمت فیض مو هبت رخصت
 شده بخیریت تمام در شکر نظر اثر بتاریخ هفتم شعبان بروز پنجشنبه
 رسیده شرف ملازمت نواب صاحب حاصل کرده چنانچه نواب
 صاحب بسیار مهربانی فرمودند بنا ا اطلاع بقلم آمد -
 و حالا این نیازمند دامن دولت گرفته توقع از ذات شریف
 آنست که نیازمندی را از مریدان خود دانسته شب و روز در دعا خیر
 و ترقیات در حال بنده از درگاه قادر بے چونی خواسته باشد که
 بمطابق آن مقصود نیازمند حاصل شود و یقین که با شرف ملازمت از

منایت نامہ جات یاد و شادی کردہ باشند کہ تسلی از بردل تواند شد۔ زیادہ۔

مکتوب محمد کلیم بنام حضرت منظرؒ

[حضرت منظرؒ کے خلفاء میں محمد کلیم بنوعالی کا ذکر آتا ہے۔ صاحب معمولات منظریہ نے ان کا یہی نام لکھا ہے اور ان کے نام حضرت منظرؒ کے اس مکتوب سے اقتباس بھی نقل کیا ہے جو کلمات طیبات میں مکتوب پنجاب و سوم کے عنوان سے درج ہے۔ مگر مقامات منظری میں ان کا نام مولوی کلیم اللہ بنوعالی درج ہے اور ان کے بارے میں یہ ہے کہ "از خلفای جلیل القدر حضرت ایشان اندر طریقہ از خدمت مبارک گرفتہ سالہا فیوض باطنی حاصل نمودند و بہ نسبت کمالات رسیدہ و اجازت یافتہ بوطن خود رفتند۔" مقامات منظری میں ان کے حالات میں قاضی مرشد آباد کی ضیافت میں شرکت کا ذکر بھی ہے جس سے ان کے قیام مرشد آباد کا پتا چلتا ہے۔ کلمات طیبات میں حضرت منظرؒ کا جو مکتوب ان کے نام ہے (مکتوب ۵۳) اس میں حضرت میر مسلمان کے سفر حج کی اطلاع کے ساتھ یہ ہے کہ اگر وہ اس علاقے (بنغال) سے گزریں تو ملاقات کریں اور نواب قاسم علی خاں کو بھی یہ خط پڑھا دیں جس سے ظاہر ہے کہ محمد کلیم نواب قاسم

علی خان سے بلا واسطہ رسم ملاقات رکھتے ہوں گے۔ محترم
 خلیق انجم بھی محمد کلیم اور کلیم اللہ ایک ہی شخصیت کے
 دو نام خیال کر کے مکتوب کے عنوان میں محمد کلیم اور حاشیے
 میں مقامات کے حوالے سے کلیم اللہ لکھا ہے۔ اور یہی
 درست ہے۔ حضرت منظرؒ کے مکتوبات کا دورا محترم
 "کتابت میرزا منظر" ہے جسے محترم عبدالرزاق قریشی
 نے مرتب کیا ہے اور اس میں بھی کئی مکتوبات میں مولوی
 محمد کلیم کا ذکر ہے ایک مکتوب میں صرف مولوی کلیم صاحب
 اور ایک اور میں مولوی کلیم اللہ ہی ہے۔ یہ سب مکتوبات
 اس وقت کے لکھے ہوئے ہیں جب کہ حضرت منظرؒ
 دہلی سے باہر تھے حضرت نے دہلی کے دوسرے یاران
 کے ساتھ مولوی محمد کلیم کو بھی یاد کیا ہے۔ یعنی یہ
 مکتوبات اُس وقت کے ہیں جب مولوی محمد کلیم دہلی
 میں حضرت منظرؒ سے کتاب فیض کے لیے مقیم تھے،
 جبکہ کلمات طیبات میں حضرت منظرؒ کا وہ مکتوب جو
 مسلمان کے سفر حج کے سلسلے میں مولوی محمد کلیم کو
 لکھا گیا ہے اس وقت کا ہے جب کہ مولوی محمد کلیم اجازت
 ارشاد کے بعد دہلی سے اپنے وطن واپس جا چکے تھے۔
 ذیل میں محمد کلیم کا جو مکتوب درج کیا جا رہا ہے اس
 میں میر حسین کے حوالے سے ایک بات کہی گئی ہے یعنی یہ مکتوب ان کی وفات
 سے قبل کا ہے اور محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں حضرت منظرؒ
 کے مکتوبات میں (جو علامہ رحیم داد کے ہاتھوں سے شکت لکھانے کے ذریعے
 بنا پر ۲۷ ذی قعدہ ۱۱۸۹ھ کا ہوگا) میں میر حسین کا ذکر یوں آیا ہے

” و ساجده میر محمد معین خان صاحب مرحوم مصحوح شده
باشد که پیش ازین نوشته ام -“

۵۸

قبه دو جهان، کعبه جان و ایمان خدایگان مد ظلمک علینا الرحمن
از کترین محمد کلیم بعد قدمبوس لانهایه عرض آنکه احوال احقر
موجب شکر است خیریت بندگان جناب مطلوب دارد عنایت نامه که اصدار
یافته بود زبانی اطلاع یافته مفتخر گردید و با حقر نرسید این احقر
اراده مصمم دارد - انشاء الله بقدمبوس مشرف گردد - و زبانی
میر معین صاحب و قبله اصعارفت که این ضلع بقدم بندگان رشک جناب
خواهد گردید - توقع قوی است که در اینجا اگر ممکن شود بسعادت قدم
برسد - ظل فیض رسانی بمردود باد برب العباد - زیاده چه عرض
دارد بخدمات اعزه همراه رکاب، سلام نیاز برسد -

مکتوبات فتح خان بنام حضرت مظهر

۵۹

خداوند خدایگان فیاض زمان پرورشده صاحب مرزا جان جانان
جیومد ظله ازین صوب فدوی فتح خان بعد از ادای آداب تسلیمات
که شیوه فدویان است معروض می دارد، الحمد لله والمنة که احوال ما بخیر
است و صحت تندرستی ذات والاصفات شب و روز قرین حال از خدمت

فیض موبہت رخصت شدہ بخیریت درلشکر سیدہ و توقع از ذات عالی
آنست کہ شب و روز از دعا فریادی فرمودہ باشند کہ بمطابق آن
کامیاب گردد و ہموارہ از عنایت نامہ عالی سرفرازی فرمودہ باشند
کہ باعث پرورش است زیادہ چہ عرض نماید۔ مجمع صاحبان و برادران

سلام دعا برسد۔

مکر آنکہ شاہینشاہ درانی در دو آبہ قیام ورزیدہ و معاملات
..... مکانات می شود۔ ہماں وقت باین سمت تشریف می آرند۔

۶۰

بخش، بیاض

خداوند خدایگان فیض / زمان پرورد مرشد مرزا جان جانان
جیو مدظلہ از ینصوب کمر بن عقیدت گزین فتح خان بعد از آلا
تعلیمات کہ شیوہ عقیدت متدان است معروض راک فیض پرک
می گرداند۔ الحمد للہ کہ احوال ما بخیر است و صحت و تندرستی ذات
فائض البرکات از درگاہ مجیب الدعوات شب و روز مطلوب۔
درین ولا قاضی ثناء اللہ جیو از پالی نیت درلشکر آمدہ چنانچہ این
قدوی ہر روزہ با ایشان ملاقات می نماید۔ بنا بر اطلاع معروض
داشته شد و خبر شاہ از زبانی ملاں عمر و لعل خان واضح رای عالی
خواہد شد۔

بخدمت جمیع برادران و یاران خورد و کلان سلام دعا برسد۔

۱۰ میر محمد حسین نے جو ۱۱۸۵ھ میں خلیفہ ہوئے تھے، ایک مکتوب میں ملا عمر
کا ذکر کیا ہے کہ وہ مولوی عبدالرزاق صاحب کے ربید ہیں اور ان پر بھی میں نے توجہ
دی ہے۔ اور شاہ سے مراد شاہ درانی ہے۔

خداوند خدا یگانہ فیض بخش فیض رسان پیر و مرشد جو مدظلہ
 از بیضوب مکتوبین عقیدت گزین فتح خان آداب تسلیمات کہ شیوہ
 عقیدت ندان است مروض راے فیض پراے میگردد اند الحمد للہ کہ احوال ما
 بخیریت است و صحت و سلامتی ذات و الاصفات از درگاہ قادر برحق
 شب و روز مطلوب۔ از جناب فیض مآب رخصت شدہ بخیریت تام در
 لشکر رسیدہ و خط کہ بہ قاضی پانی پت مرحمت شدہ بود این عقیدت
 گزین بان سمت زینتہ و از راہ باز چون در لشکر رسیدہ می خواست کہ
 ازین جا رفتہ خط برساند لیکن بہ سبب آنچورد ارادہ ان طرف بھل
 نیامدہ و بطرف بریلی روانہ شدم۔ ازین سبب خط ان خداوند نعمت
 را بدست آدم دیگر پیش قاضی فرستادہ ام خواہد رسانید۔

و بہ ملا حسن خان کہ عنایت نامہ بود بمشارالید رسانیدہ
 و مردمان قصبہ پانی پت کہ از قاضی آنجا نارضا ہستند پیش نواب
 صاحب این خبر رسیدہ و بعد کیسے نیامدہ۔ و ملا حسن خان گفتہ است
 کہ مادریہمجا در لشکر حاضر ہستم کہ ہر گاہ کہ از قصبہ مذکور نالشی
 پیش نواب صاحب می آید ہر قدر مقدور ہماست در سعی قصور نخواہم
 کرد خاطر شریف جمع دارند و توقع کہ ہر گاہ نماز ادا فرمایند در حق
 غلام نظر توجہ بدارند و ہموارہ تا شرف ملازمت از عنایت نامہ ہر فراز
 می کردہ باشند۔ زبندہ حدادب۔ بخدمت جمیع یاران حاضر الوقت
 از فتح خان سلام دعا برسد۔ بخدمت ملا محمد نسیم سلام
 نیاز رساند۔

کہ محمد حسن خان خانزادہ۔ ان کے مکتوبات پیشی ترا چکے ہیں۔ حضرت و ظہر
 نے فتح خان کو بھی قاضی ثناء اللہ بانی پتی کے تعالیٰ میں سفارش کے لیے کہا ہوا۔
 اور ممکن ہے کہ یہ فتح خان خالصان ہوں جو روہیلہ سرداروں میں سے تھے۔

مکتوب والدہ عبدالرحیم بنام حضرت منظرؒ

[ملا عبدالرحیم کا ذکر مجموعہ ہذا کے مکتوب ۳۸ میں آتا ہے۔ یہ مکتوب میر حسین نے حضرت منظرؒ کے نام لکھا، وہ لکھتے ہیں: "ویدویان کہ یکے ملا عبدالرحیم نام یکے توہ در آنولہ یافتہ... بہر کیف یہ متعین کرنا مشکل ہے کہ شاہ جیو اور عبدالرحیم جن کا ذکر مکتوب میں ہے کون کون ہے]

۶۲

ہو المعزز

بجناب کرامت مآب قبلہ حاجات صوری و معنوی مدظلہ العالی۔
 برذات عالی صفات مہربن و ہویدا است کہ این ضعیفہ نہایت بیخ
 چہار کس اطفال دارد و شاہ جیو کہ شیوہ عمر و لغت اختیار کرده اند اگر (چہ)
 رزاق مطلق حق است لیکن اسباب ظاہر دنیا شرط است۔ خالق جل شائے
 ذات حضرت را برائے ما مردم دستگیر کونین خلق فرمودہ اندا لاچار
 محض شدہ، متصدع اوقات مزین است کہ دستگیری بظاہر اینقدر
 باید فرمود تا بہ اطفال نان و پستی لہ بہم رسد۔ یا شاہ جیو را تلقین
 باید فرمود کہ درین امر لابدی و ناگزیر حرکت نمایند۔ زیادہ بندگی و
 حذر ادب۔ عرض

والدہ عبدالرحیم

نہ پستی پشتو کا لفظ ہے، معنی پتلی دال۔

مکتوب حمزه خان بنام حضرت منظر

۱۳۳
 مرشد کامل باری آگاه دل، کعبه دین و دنیا سلامت
 از بنده غلامان فدوی حمزه خان بعد از سلام بزرگی و غلای
 بجا آورده بغیر منیر عالی می گردد که بجاری این حدود بحد شکر است تمامه
 وصحت و تندرستی آن ذات شریف دم بدم نیکو مطلوب - ثانیا آنکه عطف و
 عظامی در باب طلب اسپ که صادر شده بود شرف ورود یافت -
 صاحب من بموجب ارشاد اسپ مذکور مصحوب میر اسمعیل و سار علی خان
 بخدمت مرسل داشته یقین که بخدمت خواهد رسید سابق زبانی بعضی
 معلوم شده که آنصاحب داعیه فروختن اسپ می دارند - درین باعث
 فدوی در دل فهمد که بجای دیگر رفتن اسپ خوب نیست ، اگر خواه خواه
 آنصاحب (را) اراده فروختن است ، اگر نزد ما خواهد ماند از همه
 بهتر ، اگر مرضی آنصاحب داشتن اسپ نزد خود شد ، این از
 همه خوب شد که درین کار بماند و بنده بهر عنوان و ایله آنجناب است
 زیاده عرض بزرگی -

مکرر آنکه بخدمت میر صاحب جیو و میر ابوالعوالی جیو از طرف
 حاجی میر محمد خان و سید بان (کذا) و علی خان و حمزه خان میر افضل
 خان ، محمد یار خان ، عزیز الله خان و رحم خان و لال محمد و روس دوه (کذا)
 سلام بزرگی قبول فرمایند -

مکتوب غلام نبی بنام حضرت مظهرؒ

[مکتوب میرزا مظهرؒ مرتبہ عبدالرزاق قریشی کے کسی مکتوباً میں حضرت مظهرؒ نے غلام نبی کا ذکر کیا ہے جن سے معلوم ہوتا ہے کہ یہ بیانیہ بیت کے رہنے والے اور حضرت مظهرؒ کے ایک واقف "خایت اللہ خان جیو" کے بڑے صاحب زادے تھے۔ اور حضرت مظهرؒ کے مرید بھی تھے کہونکہ ان کو تیاران طریقہ میں سے ایک لڑکھ کر خود حضرت مظهرؒ نے متعارف فرمایا ہے (مکتوب ۵ مجموعہ محترم عبدالرزاق قریشی)۔ غلام نبی نے قاضی ساد اللہ بانی بی کے صاحب زادے دلیل اللہ کو فن تیراندازی سکھایا تھا (مکتوب ۱۱۸ مجموعہ قریشی) جس زمانے میں حضرت مظهرؒ نے سفر حج کا ارادہ کیا تھا، غلام نبی عظیم آباد کا قصد رکھتے تھے (۱۱۸۸ م) اور غلام نبی کا جو مکتوب ذیل میں درج کیا جا رہا ہے وہ اسی زمانے کا ہے۔ مگر غلام نبی یا تو عظیم آباد گئے ہی نہیں یا پھر جلد واپس آئے تھے کیونکہ حضرت مظهرؒ کے ایک مکتوب (مکتوب ۱۱۹ مجموعہ قریشی) بنام قاضی احمد اللہ میں جو صفر ۱۱۹۰ م کا معلوم ہوتا ہے کہ حضرت مظهرؒ نے بیان غلام نبی کو بھی سلام لکھا ہے۔ اب ذیل میں محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے سے حضرت مظهرؒ کے مکتوبات کے ۱۵۹ اقتباسات پیش

کہ اس میں دو سطروں اور سکوں کے مشترکہ خط کا ذکر ہے جو نواب ابوالعاصم خان پر کیا گیا تھا جبکہ نواب ابوالعاصم خان اپنے بھائی کا پسر تھا اور اولی لاف سے بیانیہ بت پرانہ مکتوب

کیے ہاتھ میں جن میں غلام نبی کا ذکر آیا ہے :

(۱) مکتوب ۷۵ : بنام قاضی ثناء اللہ

"خردا صبح غلام نبی جو نام عزیز از یارانِ طرلوہ

روانہ دہلی می شونند۔ زہتِ عمرِ نسبت ... ماں غلام نبی جو

را توجہ ببادہ باشند" (ص ۷)

(۲) مکتوب ۷۱ : بنام قاضی ثناء اللہ

"فقیر اللہ و غلام نبی بقصد عظیم آباد بہ دہلی می آئید

در حق اینہا سببِ ریش بہ برادران انجا باید نوشت" (ص ۸۷)

(۳) مکتوب ۷۳ : بنام قاضی ثناء اللہ

"و حمایت اللہ خان حیدر نگر ہمراہ غلام نبی لیسر کلان

الیشان روزی آمدہ بود، در شہر است و لیسر فورڈ ہم در عیال

حت" (ص ۱۰۶)

(۴) مکتوب ۱۱۸ : بنام قاضی ثناء اللہ

"و درین ایام دلیل اللہ را با سید غلام نبی علاوہ تلمذ

فن تیراندازی و موافقت مزاجی زیادہ از حد است لیس در تقدیبات

مرفوعہ سید نگر کہ ہم آشنای فقیر ہم آشنای ان بر فورڈ دار است

توجہ از اہم مہمات باید دانست و لیسر توجہ رعایت جانب

از واجبات فیال باید کرد کہ درین صورت فقیر مہنون خواہد شد"

(ص ۱۷۴)

(۵) مکتوب ۹۵ : بنام قاضی ثناء اللہ

"میر غلام نبی دعا" (ص ۱۰۱) اسی مکتوب

میں حمایت اللہ خان جو کوہلی دعا لکھی ہے۔

(۶) مکتوب ۱۹ : بنام مادر قاضی ثناء اللہ

"غلام نبی در لقا ثناء قاضی قرص جواب صاف داد" (ص ۱۹)

(۴) مکتوب نمبر ۱۲ : بنام قاضی احمد اللہ
 "حیات اللہ خان و..... بیان غلام نبی سلیم"
 (ص ۱۹۵)

لیکن اسی مجموعہ کے مکتوب نمبر ۶۱ سے یہاں ملتا ہے کہ
 حضرت نظرؒ کے تعلق کے لوگوں میں ایک "غلام نبی
 پسر شرمحمد" بھی تھے۔ ان کا ذکر مکتوب مذکور میں
 یوں آتا ہے :

"جواب آن را مفصل نوشتہ بدست غلام نبی
 پسر شرمحمد چهار پیشتر فرستادہ ام رسید باشد"
 (ص ۸۸)

پہر کیف اب وہ مکتوب ملاحظہ ہو جو غلام نبی
 نے حضرت نظرؒ کو لکھا ہے :

۶۲

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔
 اے عمدتو چہ گویمت کجولمکان..... (۵)
 ہم ز بیان مبتدی ہم ز نشان منہتی
 قبلہ دو جهان، کعبہ دین و ایمان، سلمہ الرحمن - زمین خد
 بہ لب ادب بوسیدہ بروض حضور فیض محموری رساند۔ الحمد للہ، اتا
 حین تحریر بفضل حی القیوم بدون قبلہ حقیقی نیم جان توہام، و
 سلامت ذات والا صفات مقصود از حیثیہ کہ غلام در عالم صورت
 مرخص شدہ کرام وقت بے تصور حضرت قبلہ نیست۔ بموجب

ارغاد ہمیشہ در مداومت و ورزش مراقبہ سعی بلیغ می نماید۔ اکثر گاہ دل را لذتے ازاں حاصل می آید و گاہے بصیحتے در باطن خود نمی بیند۔ و از فیض صحبت چه لذتہا است کہ نیافتہ۔ دل ہمیشہ می خواہد طوف کوی جانان کردن بے پرو بالے۔ واسے ناتوانی۔ ارادہ مصمم بود کہ اندکے ہم از سدر متق مایحتاج فراغت می شد، قدم از سر ساختہ، چندے جناب عالی گزرا میزدہ سلوک تمام کند۔ زہے سعادت آنکسان کہ در حضور پر نور اند۔ ہیہات، ہیہات، طلب دنیا مانع عقبی گردد..... تخم روزی در پراگندگی ریختہ اند۔ بے اختیار بہ سمت مشرق می باید رفت۔ بگاہ رجب کہ ارادہ مصمم بود موافق آن خورد صورت نہایت۔ در شہر حال اگر قسمت بآن صوب می کشد لاچار۔ دگر خیریت مدام است و بس

عرضے
غلام نبی

مکتوب جان عالم خان بنام حضرت مہر

۶۵

حضرت صاحب قدوة السالکین زبدة العارفين حضرت صاحب
دام اجلالہ و افضالہ۔

بجز عرض بندگان عالی متعالی می رساند۔ آرزوی دریافت قدوس
خادمان از اندازہ معروض خارج۔ اگر چه بنور قدوم در عالم ظاہر
مشرف اندوز گردیدہ، غامما در عالم باطن یکے از غلامان و خادمان
کہ یعنی عظیم آباد، جیہا کہ حضرت مہر کے مکتوب عطا (مجموعہ قرآنی) میں ہے۔

آن جناب آرزوی دارد که لطف و توجیه آن هادی مریدان حامی این
 غلام گردد، بدریافت سعادت قدوس مشرف می گردم. کل امر
 مرهون باوقاها بران شاکر، امیدوار توجیهاست چنانست از توجیه
 دلی که فلاح و صلاح کونین این غلام در ضمیر آن مفر است طرح
 انظار کریمانه خواهند داشت، از وجه غلامی که در انتخاب فیض مآب
 دارد، توجیه نیگو بر بجهای مبرهن و روشن

الهی ظلکم محدود

مکترین غلامان

جالعالم خان

مهر

نعت خان
جالعالم خان ولد

مکتوب امالی بیگم بنام حضرت مظهر

(بقلم سید علی احسن)

۶۶

حضرت قبله دو جهان سلامت - از مکترینه امالی بیگم
 بعد از عرض بزرگی معروض راے خاطر فیض پیراے واقع خاطر شریف
 یاد که بعضی الهی و از توجیه دعا علی خیر آن مرشد بر حق بحر و عافیت از النهار
 به عظیم آباد تاریخ چهارم شهر رجب المرجب رسیده از قبله های

و برادر عزیز ملاقات میسر آمده هزاران غری و انبساط روزاد - و هنوز
 از میر فریدالدین حسین ملاقات نشده ، از عظیم آباد دوسه منزل جاب
 تشریف دارند ، لیکن بیکار نشسته اند . و حضرت قبله گاهی و برادر عزیز
 نیز عدم روزگار معطل اند - از بیکاری این صاحبان البتہ بخاطر لال و
 اندوه می گذرد ، توقع آن دارد که از دعای غیر فراموش نه فرمایند - و اگر از
 راه شفقت و مہذہ نوازی گاہی از دو کلمہ غریبیت صحت مزاج ترفی
 یاد و سر فراز فرمایند ، عین نوازش و تقویت خواهد بود - زیادہ چه عرض
 نموده آید -

خدمت گرامی مشفقہ مکرمہ حضرت والدہ صاحبہ و برادر صاحب
 و ہمیشہ عزیز دلمن بکم سلمہ اللہ بندگی و سلام بعد نما قبول و موصول
 باد ، و از طرف رامیہ آداب بندگی نیز قبول باد -

از راقم الحروف اضعف العباد سید علی احسن ، و میر علی
 محسن بندگی و نیاز قبول فرمایند - اگر چه بصورت ظاہر کمالات سالی
 بہرہ اندوز نہ شدہ ، لیکن سعادت معنوی و ملاقات روحی کہ
 فیض و کمال عارفان است حاصل -

مصاحبت چه فروراست آشنائی را

هنوز بادین محو نکلت عربی ست

زیادہ بندگی بندگی - خط تلفوف بخدمت والدہ صاحبہ فرستاده شدہ
 البتہ توجہ فرمودہ خواهند رسانید -

مکتوبات محمد خان (ہمشیرزادہ دونڈے خان)

بنام حضرت مظہرؒ

[محمد خان، روہیلہ سردار دونڈے خان کے بھانجے تھے جو

بسرلی سے دہلی آکر حضرت مظہرؒ کی خدمت میں رہے تھے اور تربیت

ماصل کی تھی۔ حیات حافظ رحمت خانؒ میں انھیں حافظ

رحمت خان کا بھانجا بتایا گیا ہے، اور یہ بھی درست ہے کیونکہ

وہ نرے خان حافظ رحمت خان کے چچا زاد بھائی تھے اور محمد خان

کی والدہ حافظ رحمت خان کی چچا زاد بہن تھیں۔ حضرت مظہرؒ

کے میں مکتوبات بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی (غنا) ۱۱،

غنا ۱۳ مجموعہ رشید عبدالرزاق و کشتی میں محمد خان کا ذکر آیا ہے

مکتوب غنا میں ہے کہ دریں اثنا ہمشیرزادہ دونڈے خان،

محمد خان نام، جوانے از یاران طریقہ برائے کسب تقاضات

از بسولی رسید۔ چند روپیہ و سواری رکھ کر ہمراہ وارد۔ اجول

ای جا ملا خط نمودہ مکلف و محرک شد کہ قصد گنہگار باید کرد۔

..... مردم فاش ہم راضی بہ سوز شدند چنانچہ پس فردا کوچ است

یہ مکتوب وہی سے لکھا گیا ہے۔ مکتوب ۱۱ میں جو ای سلیہ کا

ہے، قاضی صاحب کی خریدی گئی ہے کہ مردم محل روز سہ شنبہ روز دہم

ماہ معہ بدرق حافظ الہی بہ ہمراہی برخوردار محمد خان ہمشیرزادہ

دونڈے خان کہ برائے کسب تقاضات آمدہ بود و مولوی نعمت

و میان مراد یار قدیم و میان پیر علی با چند روپیہ ہاتے بند و چھی

و سواری رکھو و چکلہ لہ اسباب روانہ سنجمل شدند

مکتوب غنا میں بھی محمد خان کا ذکر ہے مگر اس میں ہمشیرزادہ

دو روزے خان کی مراحت اسنی ہے اور اس لیے اس مکتوب کے
محمد خان سے مراد محمد خان برادرنا مدارخان بھی ہو سکتی ہے جن
کے مکتوبات پیشتر آچکے ہیں۔ اس مکتوب نمبر ۱۳ میں حضرت
نظر لکھتے ہیں کہ محمد خان حاملہ رقم از یاران طریقہ است
اگر طلب نماید تو جہی وادہ باشد و بنویسند کہ کوطنی رہے
واضح ہے کہ یہ مکتوب (نمبر ۱۳) ۱۱۹۰ م کا ہے کہ اس میں
نواب ابوالقاسم خان (م ۱۱۹۰ م) کے انتقال کی خبر ہے۔

بیان محمد خان کے دو مکتوبات پیش کیے جا رہے ہیں
ان میں پہلا حضرت نظر سے تعلق بیعت قائم ہونے سے قبل
کا معلوم ہوتا ہے اور ان میں یہ درخواست کی گئی ہے کہ حضرت اگر
بدایوں کی طرف تشریف لائیں تو عزیز خانہ راہ میں ہے ایک لغز
قائم فرمائیں۔ دوسرے مکتوب کے انداز تحریر سے صاف ظاہر ہے کہ
یہ تعلق بیعت قائم ہونے کے بعد کا ہے، بلکہ اس میں دہلی کے
یاران طریقہ کو سلام بھی ہے گویا یہ محمد خان کے دہلی سے حضرت
منظر کے زیر تربیت رہ کر لبولی واپس جانے کے بعد کا ہے۔
اب وہ مکتوبات ملاحظہ ہوں:

۶۷

جانجانا صاحب سلمہ اللہ الواہب۔
شاہ صاحب قبلہ مسٹر شان و کعبہ مستفیضان، حضرت شاہ صاحب
سلامت۔ مقصر الخدمت محمد خان بعد گزارش لوازم تسلیات و قدیموں
کہ سرمایہ سعادت دو جہانی است معروض عاشقہ نشینان محفل خلد مشاغل

می رساند. احقر اگر چه از سعادتِ قرب حضور دور است. لیکن در حفظ الذیاب
 آن خلاصه دودمان عالی موصول - امید که این مخلص غایبانه را از تبه خلیف
 فیض مآثر فراموش نفرماید. و اگر داعیه طبیعتِ گرامی بر سمت بدوون
 مصروف باشد چون غریب خانه در راه است توجبه مبذول فرموده برای
 یک روز به قدم کرامت لزوم کلمه احقر را منور سازند تا بمشاهده دیدار
 شریف و قدمبوس سامی سعادت اندوز گردد. - زیاده حد ادب دانست.

بجناب پیر و مرشد برحق، قبله و کعبه دین و آخرت معروض
 می دارد که از نواب صاحب قبله که در بسوی تشریف آورده بودند
 خبر صحت و سلامت ذات عالی استماع یافته بود هزار سجده شکر بدرگاه
 واپس حقیقی بجا آورده آنچه از تمنای شرف ملازمت و پیوری قدمبوس می گذرد
 ادبیانه تعالی دانا است. همواره مستدعی این دعا را است که بزود تراویقات
 این سعادت عیسر آید. زیاده حد ادب - بجناب عالی و والد صاحب عرض کونش
 میان پیر علی و محمد منیر جویو و میان محمد مراد و آخوند نسیم سلام خوانند. والد
 غلام و غلام زاده مع مادر خود تسلیات می رساند. ملائها آخون خان محمد
 قادر دادخان کونش می رسند. فقط محمد خان

ملکوتات ضیاء الدین حسین بنام حضرت منظر

۴۹

قبله نیازمندان و کعبه مستمندان دام افضاله سلامت -
 اضعف المملوین فقیر ضیاء الدین حسین بعد تقدیم مراسم بزرگی
 و نیاز معروضی دارد که الحمد لله احوال این مسکنت مآل بجز ایزد
 ذوالجلال سترون است و صحت و سلامتی جناب فیض مآب در همه حال
 مستدعیست از سبحانه و تعالی ظل عا لطفت عالی را بر مفارق مستر شادان
 و بیخ نیازمندان دیربهار سلامت دارد - قبله من ! آرزوی سعادت
 قدسوس آنچه بر دل نیاز منزل مستولی است شرح آن از حد احصاء بیرون
 است - روزی غنی گذرد که سواے این آرزوی دیگر خیال باشد
 اما موانع ... ازین سعادت محروم داشتم ، امیدوار است که
 عن قریب به تحصیل این سعادت ... میمنت لزوم بگذرانند و سبحانه
 تعالی علی ذلک قدیر و بالا جا به تدبیر - درین روزها ... خیر قدم
 میمنت لزوم به بلده پانی پت استماع یافته که عن قریب به تحصیل آرزوی
 نیازمندان این ضلع متوجه خواهند گردید - درین تنها روز و شب انتظار
 دارد - حق سبحانه و تعالی امیر آرد - قبله و کعبه من درین ایام از هجوم
 عوامل عوارض روحانی که غیر از جناب عالی از هیچ جانب به نظر نمی آید
 امید است گری دارد از وساوس و خطرات شیطان رجیم که بغتتاً
 مستولی قلبی شود و به لغو و لاجول همان آن مدافعت می نماید
 و بعد زمانے باز خطرات وارد قلب می شود ، و دفع می گردد ،
 و آن خطرات را نمی تواند معروض داشت - بعد مدافعت آن خیالات

در ہم و حزن آن قدر گرفتاری ماند که قریب ہلاک نوبت می رسد۔
 درین حالات غیر از دست گیری جناب عالی صلاحیت ممکن نیست۔
 امیدوار است کہ بمعالجه این مرض قلبی کہ از چند گاہ مستولی حالات
 است۔ بتوجہات عالی مسدود شود و درین بابت ہرچہ ارشاد بہ عمل
 آرد۔ زیادہ ازین حد ادب ظلم ممدود باد۔ نور چشم مولوی قلندر بخش
 آرزوے قدمبوسی دارد۔

۷۰

حامداً ومصلياً

قبلہ و کعبہ دو جهان مدظلہ العالی۔ بعد تقدیم مراسم عبودیت
 و نیاز بروض عالی متعالی می رساند۔ آرزوی ملازمت سراسر سعادت
 بحد مستولی است کہ شرح آن درین قطاس نمی گنجد حق سبحانہ و
 تعالیٰ باین دولت مشرف گرداند۔ ہنگامہ این اضلاع علی الخصوص
 آمد آمد شاہ ابدالی ازین سعادت مقصر داشت کہ از حالات
 اضطراب قلب نمی توانم معروض داشت و کفی باللہ شہیدا۔ امیدوار است
 کہ بحال این نیاز مند توجہ مبذول شود کہ ازین گرداب بلا برآمدہ باین
 سعادت غلطی مشرف گردد۔ مجلاً از حالات این غلام نور چشم میان
 قلندر بخش صاحب بروض عالی رسانیدہ باشد کہ از توجہ مروجہ نور چشم
 در سلک غلامان آنجناب منسلک گشتہ و چند روز مشمول توجہات

کہ جیسا کہ اس فقرے سے ظاہر ہے مکتوب نگار ضیاء الدین حسین
 مولوی قلندر بخش کے والد ماجد ہوں گے جو حضرت منظر کے ممتاز خلفاء
 میں سے تھے۔ اور تھانیر کے رہنے والے تھے۔

گشته در توجہ اول گریہ بسیار غالب ماند و بیاض نمودار شد و در دیگر
توجہات الوان مختلف بیاض و سواد و نزد قام و گل های زنگارنگ
نمودار شده و می شود و چند دفعه رویای عجایب و غرائب بمشاهده آمد
این همه را شکر یک نمی تواند کرد
گر بر تن من زبان گردد هر موی

یک شکر وے از هزار نتوانم کرد
الحال رویای الوان بدستور است - منصل احوال غلام را نور چشم
بعرض عالی رسانیده باشد - از فضل و کرم امیدوار است که تا حصول دولت
آستانه بوسی توجہ بحال غلام مبذول شود - و وقت حلقه غلام هم شریک توجہ
گردد - زیاده ازین معروض داشتن حد ادب نبیند - زیاده بندگی
و نیاز و عجز و انکسار -

۱۷

حامداً ومصلياً

قبله و کعبه نیازمندان مدظله -

آه من العشق و حالاتم
ما نظر العين الی غیرکم
احرق قلبی بحر اراته
اقسم باللہ و آیاتہ

بعد ادای مراسم نیاز و بندگی معروض می دارد -

آرزو دارم که خاک آن قدم تو تپای چشم سازم دم بدم
حالات خود را سابق بعرض رسانیده و نور چشم میان قلندر بخش منصل
گزارش کرده باشد - ازان جا آرزوی ملازمت سراسر سعادت از حد گذشته
وی گذرد - حق سبحانه و تعالی بزودی میسر آرد، که آمد آمد ابدالی

خیلی در تردد انداخته، عن قریب که بفضل سبحانه ازین تشویش و خمبی
 می گردد، خود را بحضور می رساند، امیدوار است که فدوی را از آن خود
 تصور فرموده شود، غائبانه مشرف باید داشت - دیگر شرح احوال
 موجب ملال است - زیاده چه گزارش رود - نعل عا طفت عالی مرام
 مستدام باد - آیین یارب العباد - زیاده بندگی و نیاز -

مکتوب منصب خان بنام حضرت مظهر

۷۲

قبله جاودان، کعبه مریدان حضرت پیر و مرشد حقیقی سلمه الله تعالی
 غلام فدویت نهاد منصب خان آداب تسلیمات و مراسم تعظیبات که
 شیوه غلامان خاک پاے بلکه آئین سگان آستان جناب فیض مآب
 است معرض می دارد از خدمت سراپا فیض و برکت مرخص شده در لشکر
 رسید و صبح آن از موجودات فراغت حاصل نمود - و موجودات برادری
 ملائ نامرتا حال نه شده - غلام که هر وقت و هر هنگام امیدوار توجهات و
 متوقع ادعیه ذاکیه بوده سود و بهبود دارین دران میداند - امیدوار است
 که تا حصول قدمبوس بدعای خیر یار فرما باید بود - زیاده معرض ندارد -
 از فدوی سراپا نیاز ملائ محب الله تسلیمات و قدمبوس قبول یار -
 بخدمت همه یاران از منصب خان سلام نیاز برسد -

مکتوب محمد وجیہ الدین بنام حضرت مظهرؒ

[وجیہ الدین نام کے ایک شخص کا ذکر حضرت مظهرؒ نے اپنے ایک مکتوب (ع ۱۳ مجموعہ عبدالرزاق قریشی) میں جو قاضی ثناء اللہ بانی پتی کے نام ہے، یوں کیا ہے: "گرام شخصہ بر شیخ وجیہ الدین صاحب عرف شیخ مٹھا کہ بجائے برادر و فرزند فقیر اند و نیز با شما برادری دارند، دعویٰ کردہ - یقین است کہ آنچه حق است بہ عمل خواہید آورد۔"]

۷۳

حضرت سلامت! آرزوی ادراک قدمبوس زیادہ ازانت کہ بہ تحریر در آید۔ از خدمت شریف مرخص شدہ، بہ مراد آباد رسیدہ، پھر ان ایام بہ اولہ رفقہ و الحال چند روز شدہ کہ باز بخانہ آمدہ ام۔ احوال حویلی سید اصالت محمد خان رو برو گذارش کردہ بودم و برائے حویلی دیگر متصل آن کہ بہ پرسیں مالک موقوف داشتہ بودم چون معلوم شد آن مکان خالی نمی شود۔ ویک حویلی دیگر خام متصل میر خیر علی بہست مالک آن در بریلی بہست، اجازت آن ولعین کرایہ موقوف براو است لیکن بے ملاحظہ و پسند نہ گفتہ شدہ اگر مرضی شریف باشد باو گفتہ شود۔ یک دالان خام و کھپرلی پیش دالان و صحن مناسب و دو حجرہ دارد و بیرون دروازہ احاطہ نوگیر دارد کہ قابل بود و باش است و اگر در اینجا صورت اقامت خواہد شد بتدریج زمین ہم میسر خواہد آمد کہ در ان مکانے ساختمہ شود۔ بہر حال تشریف فرمودن دریں شہر سعادتے است کہ خدا میر آورد

یک قدر سال داشته می رسد - پیش ازین زبانی شیخے متشیع شنیده
 بودم که کتاب جنکة العالیہ فی فضائل معاویہ تصنیف است
 از تصانیف شاه ولی اللہ صاحب - هر چند قائل معتبر بود لیکن فقیر با مرار
 تمام تکذیب و کذب و بعضی مقدمات کذب این خبر ذہن نشین
 وے کردم - طرفہ اتفاق است کہ در اولہ عزیزے پیش راے بہادر سنگ
 باز مذکور نموده فقیر بارے تکذیب وے مکرر - لیکن از بہادر جیو معلوم
 شد کہ کتاب مذکور دو مجلد ضخیم در شاہجان آباد پیش من بہ بیع آمدہ بود
 فقیر گویا کہ پیش ازین در وجود این کتاب شک داشتم - حالا کہ وجود
 آن محقق باشد، ظاہراً شیعی کہ قول "لذین یکتبون الکتاب بایدیم
 تم یقولون ہذا من عند اللہ لیستروا بہ ثمناً قلیلاً گویا بیان حال آنها
 است برائے عداوت ایشان این ہمہ درد سر بر خود کشیدہ باشد و
 فضائل شیخے کہ جمیع محدثین انکار حدیث وارده در باب وے کردہ اند
 و نسبت وضع و بطلان بآن کردہ، این چنین عالم محدث چه گونه خواهد
 نوشت، محض افتراء و بہتان است - بنا بر اطلاع گذارش نمود کہ
 آن مخدوم ہم و مولوی ثناء اللہ صاحب ہم از تصنیفات ایشان بہ تفصیل
 مطلع اند - از حقیقت حال اطلاع باید فرمود - و بہادر جیو از کتاب مذکور
 بعض فقرات نقل می کردند کہ از ان کذب صریح معلوم می شد - بعض کلماتی
 کہ مشوب بہ نواصب است و سید یوسف علی خان ساکن رواری
 (ریواری؟) ہم می گفتند کہ از دوسہ معتبر چنین شنیدہ ام - زیادہ
 چه عرض نماید -

از خانصاحب محمد علی خان جیو و بنده محمد وحید الدین بزرگ التماس

است -

مکتوب اسدخان بنام حضرت مظهر

۷۴

می رساند که تا تحریر این عرضی نهم رمضان المبارک است -
 فدوی مع متعلقان و توابع از توبه عالی متعالی به عاقبت است و خبر صحت
 و سلامتی ذات عالی مسؤل - از دیر رسیدن نوازش نامه که مشعر بر ^{نیت}
 مزاج اعتدال امتزاج طبیعت فدوی عقیدت سرشت بسیار متعلق است
 امیدوار است که بجواب آن سزاوار شود - زیاده چه عرض نماید - محمدی
 و دولت النساء مع والده ونانی و همشیرا اسم باسم کورنش می رسانند
 عرض

اسدخان

مکتوب برادر خواجه فتح الله بنام حضرت مظهر

۷۵

بعد بجا آوردن آداب قدمبوس بعضی می رساند امروز که تاریخ
 چهاردهم شهر ربیع الاول است مع برادر گرامی قدر خواجه فتح الله صاحب
 و نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب به توبه آن قبله قرین ^{شکر} حمد و
 است و خیریت مزاج مبارک لیل و نهار از جناب اوسیحانه مستدعی -
 احوال سراپا ملال خود را چه شرح دهد که بقلم راست نمی آید - آنچه از مکروها
 زمانه صدمات کشیده و می کشد - هوش و حواس مطلق نمانده که التماس

نماید. بعد مدت پنج سال نوازش نامه متضمن برین سافه، جا نگاه خواهد
 آیات که حق تعالی بیاورد بر تو نزول افروخته از مطالعہ آن حالتی
 بر دل طاری گشته که همه تاب و طاقت سلب گردید و عجب حیرانی لاحق
 شد که آسمان و زمین در نظر تیره می نماید. با وجودیکه صدوبات زمانه از
 چیدے لاحق است که یک دفعہ آسمان بر سر ریخته و مزہ زندگی پیچ نماید
 در حیدے ایام زندگی را چار و ناچار که درین بے اختیار است خیلے بیمزگی
 درین برد که درین اثنا این سانچہ ارقام شد. از دریافت آن
 بچہ ایام زندگی تلخ که خاک برین زلیستن خدا داند چه عرصہ کشد -
 صحت بجان کندن بسر خواهند شد. آن قبلہ گاہی درین مدت این علام
 را یاد نہ فرمودند، بر گاہ یاد فرمود این سانچہ ارقام شد. ارقام فرمودن
 این چه فائدہ داشت چرا که او شان تنها بودند، عیال و اطفال نہ داشتند
 که بزدہ ازین خبر رسیدن خبر گران آنہای شدیم - پس فائدہ شدے
 کہ پیش از مردن حالت مرگ معائنہ گردید - درین ایام پیری کہ روز
 بہ روز قوی ضعف افزونی دارد - علاوہ صدوبات زمانہ، همچو
 شکستہ آورده کہ پیچ باقی نہ مانده، حق تعالی بہ تصدق حضرات
 ایان سلامت برد - پس پارچہ کفنہ او شان بہ کدام شیخے باید
 داد، بزدہ چه خواهد کرد - و دوا شرفی کہ هستند بہ اطفال مرزا
 فتح اللہ کہ خیلے در حالت افلاس گرفتار اند و بزدہ طاقت ندارد کہ
 خبر گیر او نہا شود - او شان را بغزیند کہ مستحق اند و بکار او شان
 بیاید - عرض حواس تحریر نداشت کہ منصل عرض می گردد - از مزاج
 کل مردمان محل دیگر تردد لاحق شد - حق تعالی شفاے کامل
 عطا فرماید - نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب قدمبوس
 می نمایند -

مکتوب امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد بنام حضرت منظر

۷۶

بعرض قبلہ دو جہان، کعبہ جاودان سلمہ اللہ تعالیٰ می سازد
 فدوی خاک پای امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد بعد ادا سے آداب
 کورنش و بندگی معروض می دارد۔ غلام احوال کار خیر عاجزہ فتح محمد
 کہ از قدیم واجب الرعایت عالی بود در دار الخلافہ بجناب عالی
 مفصل معروض داشته بود۔ ارشاد شدہ بود کہ خاطر جمع دارد۔
 خداے تعالیٰ فضل خواہد کرد۔ چون غلامان سوائے ذات شریف
 درین وقت ملجا و پشت پناہی ندارد و احوال غلامان این
 است کہ بجهت نان و پارچہ محنت کلی دارد۔ بجز صبر و شکر علاجی
 ندارد۔ از فضل و کرم عالی امیدوار است کہ بحال فدائیت و بندگی
 فدویان نظر فرمودہ صرف عند اللہ دانستہ این قدر توبہ میزول باید
 فرمود کہ غلامان از کار عاجزہ فراغت حاصل گردد۔ بہ دعاگوی عالی
 مشغول باشد۔ واجب بود بعرض رسانند۔ زیادہ حد آداب۔
 فدوی پیر محمد انوار کورنش بجناب عالی می رسانند۔

عز منہ

غلامان قدیمی امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد

مکتوب افضل بنام حضرت مظهرؑ

۷۷

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على رسول محمد وآله
 واصحابه اجمعين - جناب اقدس مقدس بندگان عالی حضرت
 مرزا صاحب و قبله خداوند خدایگان احقر افضل بعد اے آداب
 نیاز مندی با وسلا مہا معروض می دارد کہ ضعف مزاج حضرت قبلہ گاہی
 بہ دستور و تشنہ لبی این مشتاق روز بروز در ترقی حقوق ایشان نہ بدرجہ
 بُیست کہ ازین طرف در چنین وقت چشم پوشی کردہ بہت اکتساب سعادت
 بعالی خدمت رسید صرف در بودن خدمت ایشان ہزاران سعادت ہا
 دارین مندرج است - لہذا در پی حصول سعادتے از سعادت دین
 محروم ماندہ - انشاء اللہ العزیز ہمیشہ اندک قوت بیاید و ضعف بر طرف
 شود - شرف اندوز عالی جناب می گردد - امید کہ غایت از توجہ مرحمت
 سامی ذخیرہ اندوز فیوضات کرد - باقی خیریت است - و مشتاقان سزہ
 قدوم میمنت لزوم اند - لاله لچمین سنگ بہ بندہ ربط قدیم در در
 در کار خود یگانہ روزگار است - بخدمت زانو نشینان است آنہ
 خود را خواهد رسانید - امید وارم کہ در حق مشارالیه توبہ می فرمودہ
 اگر درین لوح یکے بنویسند بہتر ، والا در پورب بہر کہ مناسب دانند
 بر اے نامیردہ قلمی فرمایند ، و بندہ را بنوازند - حضرت قبلہ گاہی
 قدمبوس و سلام و محمد صبر و برکت اللہ کور نشما و اندرون بخانہ

احقر و محمد منیر و بہولی آداب کنیزکانہ می رسانند، و میان غلام رسول
و غلام حسن نیز قدمبوس بعرض می رسانند۔

غالب است کہ نواب صاحب ہمراہ محب اللہ خان صاحب تشریف
برده باشند، و اگر در انجا باشند سلامہا مطالعہ فرمایند۔ بیارانِ حلقہ
نام بنام سلامہا مطالعہ باد، والسلام۔

بخدمت شریف مولوی سنا اللہ صاحب سلامہا مشتاقانہ

التماس است

مکتوب نادعلی پسر شیخ غلام محمد بنام حضرت مظہر

۷۸

بخدمت فیض درجت حضرت مرزا صاحب قبلہ دو جہانی مدظلہ العالی
می رسانند۔ فقیر نادعلی پسر شیخ غلام محمد سہپور آداب تلبیبات
قدویانہ و کورنشآت نیازندانہ بجا آورده معروض می دارد۔ غلام مرزا
خلف نیازمند ارادہ طالب علمی محاورد و آن نھر الزمان سبب اوقات
بہ تمام سرمایان است کہ در قصبہ سہپور کسے مدرس نیز میر
نیست۔ لاچار شدہ آن قبلہ حاجات را مری و مشفق دانستہ،
جناب عالی فرستادہ، یقین کہ مشرف خواهد شد۔ موقع ضرورت
فائز البرکات آنست کہ یک خط سفارش میر کلوجیو عنایت فرمایند
کہ میر کلوجیو جاگیر نموده در مدرسہ خود سکونت دہند و یا در بسولی
در مسجد خور دارند تا از توجہ سالی بندہ زادہ بمقصود خود برسد۔ زیادہ
چہ عرض نماید۔

۱۔ یہ سہیس پور ہوگا۔ اس نام کا قصبہ ضلع بکنور (درہیل گنڈ)
میں ہے۔

مکتوبات والد محمد رفیٰ خان بنام حضرت مرزا

۷۹

بخدمت حضرت مرزا جان جانان صاحب مدظلم و دام ارشاد ہم
عرض سلام بہ نیاز تمام قبول باد۔ تفصیل احوال ایجنارر خط سید شہت
خان صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ نوشتہ ام ملحوظ نظر مبارک خواہد شد۔
ازیں جہت مکرر بہ تحریر آن مصدر نگر دیدہ دام ظلاکم۔ از اندرون
بندگی می رساند۔

پر نورداران نام بنام خصوصاً محمد رفیٰ خان و والدہ اش
تلیہات و کورنشات و شکر نسخہ عاصفہ بجای آرند۔ عزیز دیگر
تلیہات معروض می دارد۔ از اندرون بہ اندرون دعا معلوم بار۔
میان کامو صاحب سلام مطالعہ نمایند۔ برادران در پینہ ملاقی شدہ
بودند۔ ایشان بسیار یاد می آمدند۔
نصف محرم روانہ شد۔

۸۰

غریب نواز سلامت۔ نوازش نامہ فیض شخون مریمہ
میان غلام مصطفیٰ مرحمت فرمودہ بودند رسید و موجب افتخار
و مبارکات گردید۔ درین ولا میان روح الامین جو سمت وطن خود

والد میر محمد مین۔ کلمات طیبات میں ان کے نام حضرت نظر کا مکتوب ۵۹ ہے
نیز اسی مجری کے مکتوب ۶۳ میں بھی ان کا نام آتا ہے۔ اور مکتوب میں ان کے انتقال پر
توڑنی کلمات ہیں۔

رفته اند. ازین سبب عرض موقوف نموده ارسال نکرده ، زبانی میان
 غلام مصطفیٰ جو اذاب کورنش بعد نیاز بجای آوردند و میان مراغی
 مع والده و همشیره خود کورنش و تسلیات بجای آرند.

مکتوب همشیره خواجه بادشاه نقشبندی

بنام حضرت مظهر

۸۱

حضرت پیر حقیقی و مرشد تحقیقی بدظله العالی حضرت مرزا صاحب
 جو از طرف همشیره خواجه بادشاه نقشبندی بعد از عرض کورنش
 و بندگی فراوان معروض آنکه درین روزها معلوم گردیده که حضرت
 تشریف شریف را طرف سنبل فرموده اند خاطر متفکر گردید
 حق سبحانه و تعالیٰ از کرم فضل خود بزودترین اوقات باز
 بشهر حضرت را بیارد که نصرت ما مردم بیکسان از طمانیت ذات
 آن حضرت بالکل است. کیفیت این جانب بجناب عالی روشن
 است، خصوصاً درین روزها تنگی و عسرت نهایت ملحق شده. امید
 بر اخلاق کریمانه و مربیانه نموده بر خوردار میرز بهاء الدین را بخدمت
 ارسال داشته. امید که توجه فرموده مبلغ عمر این جانب از سرکار
 نواب ارشاد خان وصول گنانه حواله بر خوردار میرزا کور فرمایند.
 درین باب غور فرمودن ممیزیت بیکسان است و مشکور عند اللہ
 عند الرسول گردیدن است. بجز بندگی چه عرض نماید.

ہندو دوستوں اور معتقدوں کے مکتوبات

حضرت منظرؒ کے نام

[حضرت منظرؒ کے نام ان کے ہندو دوستوں اور معتقدوں کے گیارہ مکتوبات یہاں پیش کیے جا رہے ہیں۔ پنورام جیون، اور بساؤن رائے بیدار کے والہ کا لکھا ہوا ایک ایک مکتوب ہے۔ چھترمل اور نانک چند کے دو دو اور مری دھر کے تین مکتوبات ہیں، اور ایک مکتوب کے لکھنے والے کا نام نامعلوم ہے مگر اس کے مندرجہ سے اس قدر ضرور معلوم ہوتا ہے کہ لکھنے والا حضرت منظرؒ کا کوئی ہندو دوست اور عقیدت مند ہے۔ اور یہ مکتوب نامعلوم الاسم مکتوبات میں پہلا ہے، یعنی اس مجموعے کا مکتوب ۹۲۔

ان مکتوبات سے ظاہر ہے کہ لکھنے والے حضرت منظرؒ سے عقیدت و اخلاص کا ایک تعلق رکھتے تھے۔ پنورام نے تو بھراحت خود کو حضرت منظرؒ کا جانسیار اور تربیت و پرورش یافتہ لکھ کر عقیدت ظاہر کی ہے۔ مری دھر کے مکتوبات سے بھی قلبی تعلق ظاہر ہے اور بڑی توقع کے ساتھ حضرت منظرؒ سے امداد کی درخواست بھی کی گئی ہے۔

حضرت منظر پریشان حالوں کی مدد کے معاملے میں
 سب کے کام اُتے تھے۔ جھڑیل کے ایک خط میں
 جو ڈاسنہ (ضلع میرٹھ) سے لکھا گیا ہے کمال اظہار عقیدت
 ہے، دوسرے خط میں شاہ درآنی کی آمد آمد کی خبر کی
 تصدیق و تفصیل چاہی گئی ہے۔ مری دھر کے ایک
 خط میں شاہ درآنی کے سر ہند میں داخل ہونے
 کی خبر ہے۔ یہ دونوں مکتوبات ۱۷۷۸ء کے معلوم
 ہوتے ہیں جبکہ شاہ درآنی نے اپنے بلوچ حلیف
 امیر ناصر کے ساتھ لکھنؤ پر پیش قدمی کی تھی اور شاہ
 سر ہند میں داخل ہوا تھا۔

ایک مکتوب میں بسا و ن راے بیدار (یا
 بسا و ن لال بیدار) کا ذکر لیا آتا ہے "بر خوردار
 بسا و ن در امر وہہ لباعفیت است"۔ بسا و ن راے
 بیدار حضرت منظر کے شاگرد تھے۔ سفینہ خوشگلو
 میں ان کے بارے میں ہے کہ "بسا و ن راے بیدار
 تخلص، شاگرد مرزا جانان منظر صاحب است
 تربیت و تخلص از جناب مرزا یافتہ، خیلے صاحب
 طبع رسا است۔ چندے بہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہ
 دیوان صوبہ رفتہ و الحال باز بہ دار الخلافہ مرا
 کردہ" (ص ۳۱۰)۔

مکتوب چنورام بنام حضرت منظر

۸۲

قبلہ خدایگان کعبہ دو جهان سلمہ الرحمان کترین عقیدت الیاء
 چنورام بعد ادا سے آداب بزرگی و پرستندگی بجا آورده معروف
 رائے فیض پرانے میگرداند از استماع نوید تشریف آوردن آن
 خدایگان در جهان آباد خاکسار را چندان نشاط و انبساط حاصل گردیده
 کہ در تحریر و تقریر نمی آید۔ لیکن حیث صدحیف کہ آن حضرت قدر قدرت
 از سرفراز نامہ آگاہ فرمودہ سرفراز و تمنا نہ فرمودند۔ این قدر
 بے توجہی برہمچو من جان سپاران نباید فرمود۔ آخر خود تربیت و
 پرورش یافته آن چمنستان ملک چمنان ہستند گر کہ دور ہستند۔
 آئینہ از تفضلات کریمانہ امیدوار است کہ گاہ گاہ از سرفرازنا
 سرفرازی فرمودہ باشند۔ زیادہ بزرگی چہ جرات نماید۔

مکتوب جیون بنام حضرت منظر

۸۳

حضرت صاحب خداوند نعمت سلامت
 از کترین خانزادان جیون بعد ادا سے آداب بزرگی و
 پرستندگی معروف حاشیہ بوسان بساط فیض مناظ میگرداند۔

غلام مع الخیر در بھکر رسید و از جدائی خدمت فیض درجت حالتی
وارد بوده کہ بر خدائے علیم یا بر آن قبلہ روشن خواہد بود۔ امیدوار
کہ در حال این کثیر الاحتمال بر توجہ ظاہری و باطنی فرمودہ ازین
مخمسہ نجات بخشند و از جواب عرضی سر بلندی فرمودہ باشند۔
زیادہ حد ادب ندید۔

عرضہ

غلام عقیدت پیوند جیون

مکتوب والد لبساون را سے بنام حضرت مظهر

۸۴

بعلی خدمت حضرت مرزا صاحب خرائگان فیض رسان نیاز
بعد ادا سے مراتب نیاز مند ہیا و آرزو سے ملاقات ہا معروضی دارد کہ
مکرمت نامہ ورود کرامت فرمود، خاطر مشتاق را سرور بے اندازہ
و فرحت بے شمار حصول نمود۔ حق سبحانہ جل شانہ، باین خوبہا کے
ذاتی و صفاتی سلامت دارد۔ ورود شریف درین مملکت باعث
ترقیات طالبان خدا و موجب انبساط دوستان با صفا است۔
الحمد لله والطفہ کہ عذر مسموع شد، و معذوری ثابت۔ دل بندہ
بملازمت سامی تیا کہا دارد و پیام یاد فرما باشند۔ بر خورد لبساون
در امر وہہ بعافیت است، امیدوار دعا است۔ و متعلقان اینجا
بخیریت اند۔ بخدمت نواب ارشاد خان صاحب سلام فرما ینذوالسلام۔

۸۵ مکتوب سے میں بھی جیون مل کا نام آ رہا ہے۔ اس مکتوب میں بھیجے گئے حضرت مظهر
کہا ہے کہ "از احوال خرو عافیت لالہ جیون مل اطلاع بخشند" واضح ہے کہ حضرت مظهر نے
حلقہ تعارف میں ایک سید جیون کا بھی ذکر آتا ہے جو طبقہ عالیہ سے تعلق رکھتے تھے (مکتوب ۸۴)

ملکو بابت چترمل بنام حضرت منظر

حضرت پیر و مرشد سلامت - خاک را سراپا انکار چترمل
 کہ بے نصیب از حصول سعادت ملازمت حضرت است آداب
 عقیدت و ارادت بجا آورده برض عالی متعالی می رساند - چند روز
 است کہ از سرفراز نامہ با وجود ترسیل عرائض نیاز متواتر یاد آورده
 مرحب کم طالعی خود دانست حق تعالی سایہ بلند پایہ آن حضرت
 را بر مفارق مانعان محدود و مخلص دارار - قبلہ من! ہر چند خواہم
 کہ بجناب عالی مستفید شدہ حصول ملازمت سراسر سعادت نماید
 لکن گذاشتہ آمدن کار اینجا را برخلاف بہائے صاحبان صلاح
 وقت ندانستہ، لاچار بتوقف پرداختہ و یک ماہ دیگر ہم فراغت فر
 (میسر) نمی آید - انشاء اللہ تعالی دوچار روز باقی مانده ماہ رمضان المبارک
 غلام بجناب عالی شرف اندوز خدمت می گردد - قبلہ من! از اخبار
 مختلف خبر آمد آمد شاہ درانی بہ ضلع آن طرف سپہرند بسیار شنیدہ
 می شود - آنچه احوال آن حدود بجناب عالی دریافت بود کہ بہ غلام اطلاع
 باید فرمود - زیادہ حد ادب ندید -

از احوال خیر و عافیت لالہ بیون مل اطلاع بخشند -

غلام چترمل

حضرت پیر و مرشد سلامت - فدوی چترمل آداب تسلیمات

بجا آورده بعرض عالی می رسانند. سابق ازین دو دفعه عرضی به جناب عالی ارسال یافته، از نظر مبارک گذشته باشد. لیکن از تشریف بردن بآن سمت عنایت نامه معتمنین خوشی مزاج مبارک صادر نه شده، خیل طبیعت منتظر و نگران است. و فدوی از یک ماه از کمرز یاده، در داسنه (والله اعلم) استقامت دارد. اگر بجواب عریضه سرفراز شود، نوازش نامه بخدمت حضرت شاه کمال صاحب در داسنه شرف نفاذ می شده باشد. و فدوی را در هر حال غلام خود تصور کرده، از گوشه خاطر مبارک فراموش نباید فرمود. زیاده حد ادب ندید. واجب بود بعرض رسانید.

عرضه
غلام چهتر مل

مکتوبات نانک چند بنام حضرت مظهر

۸۷

حضرت صاحب خدائگان، قبله عالم و عالمیان سلامت بعد تقدیم لوازم نیاز که طریقه نیاز مندی و عبودیت است مشهور ضمیر منیر که آئینه جهان نما است می گرداند. والا نامه سالی از روی عنایت عمیم نامزد خیر خواه، اصدار شده بود، شرف صدور ارزانی فرمود. از فضل و کرم عمیم گرامی خیر باد خداوند تعالی آن خدائگان را دیرگاه کرم فرمائی نیاز مندان دارد. در مقدمه مولوی ثناء اللہ جیو که مع علایق در آنجا آمده اند سمت تحریر

یافته بود سعادت اطلاع گشت - بر طبق ارقام شریف خط محمد روشن
 در مقدمه دادن یومیه بلا قصور و ماه به ماه بنام گماشتگان
 مشارالیه لویانده بخدمت ابلاغ داشته می رسند - مسطور
 خلیفه فیض الله در خدمت سامی حاضر اند - مبلغ در ماهیه بر لوی
 از مشارالیه گرفته صار وصول کرده مارن روپیه های دو او شان
 باید کرد که خلیفه معزز الله زود بایصال رسانیده خواهد داد - زیاده
 از فضل و کرم گرامی که بحال این احقر ^{مبتدول است} بایراد عنایت نامجات
 سامی که ذریعۀ سعادت و مفاخرت است معزز و ممتاز می شده باشند
 زیاده چه بر طرازد - ظلام محدود بار آمین بر ب العباد - فدوی نانک چند
 تلیمات می رساند -

۸۸

فدوی نانک چند ابرض می رساند - غلام تراب الاقدام
 خلیفه فیض الله سر به سجود نهاده تلیمات غلامی معتکفان حضور
 فیض گنجوری رساند و انشاء الله العزیز فردا پس فردا قدمبوس خواهد
 شد و محمد خان و محمد ساگر نیز کورنشات غلامانه ابرض می رساند
 بوعده معدوده می رسند - و غلام محمد برمی نیز تلیمات میرساند
 و بخدمت نواب صاحب مهربان ^{صلوات الله علیه} الدوله بهادر تلیمات
 برسد و یاران طریقۀ که سعادت مند اند سلام بعد شوق مطالب
 باشند - زیاده -

۸۹

حضرت شاہ صاحب و قبلہ فیاض زمان سلامت -
 بندہ مرلی دھر بعد اداے آداب تسلیمات و کورنشآت کہ طر لقیہ
 نیازمندان عقیدت کیش است معروض راے بیضا ضیاء میگردد اند
 تا امروز کہ روز دوشنبہ نہم رمضان است بندہ بخیریت مع متعلقان
 در سرائے ہندوان استقامت دارد، و در بارہ قدم فیض لزوم
 مستجل او سبحانہ تعالیٰ سبب سازد کہ نوع دولت قدمبوسی
 حاصل گردد و تکلیفات کہ از عدم روزگار آنچه می گذرد قابل تحریر
 نمائند و علاوہ آن آنچه شبانہ روز از تفکر ہا بر حال است -
 چہ عرض نماید - حالت جان کنذلی است مگر از فضل او امید است
 کہ شاید باین تن مردہ باز ہم جانے تازہ بخشند والا ماندن ابرو
 بہ نوع بہ نظر نمی آید -

ما سیم پرگناہ، تو دریائے حقیقی جانیکہ فضل تست چہ باشد گناہ ما
 قبلہ من! علاوہ این ہمہ تفکر خبرے رسیدہ کہ شاہ درانی داخل سرہند
 شدند، از استماع این جان در قالب نمائند - یقین است کہ
 بآن خداوند خبرے معتبر خواهد بود - امیدوار است کہ بہ غلام منصل
 اطلاع باید بخشید کہ چگونه است - اگر ہمچنین باشد مردمان را
 از اینجا برداشتہ جائے دیگر برہرہ شود - زیادہ بجز بندگی نیاز چہ عرض
 نماید - میان پیر علی صاحب ہندگی مطالعہ نمایند - ہمہ (بھیّا) حکومت راے
 برادر رام پرشاد کورنش می رسانند امید قبول - عرضے
 غلام مرلی دھر

دستگیر در ماندگان و اس سرمایه بیکسان سلامت

کترین غلامان حلقه بگوشش مرلی دهر بعد آرزوی قدمبوسی معروض
می دارد که عرصه شش ماه است از شکر بادشاه رشته نوکری
غلام گسسته باز در بندر این بخانه خود رسیده و درین عرصه
آنچه شرط تالاش است درینجا کرده شد لیکن پیچ به ظهور نیامد ناچار
بخانه خود نشسته و نظر بر فضل او تعالی داشته - قبله من!
حالا حالت تباہی به نظری آید که نزدیک رسیده است و بر سبب
ظاهر برگزینی بیم که آبرو بماند - خدا را مدد و دستگیری کنید - و
حالا اسباب یک روپیه بخانه مانده و دخل یک حبه نانی ،
و خرچ روز مره می آید - درین باب آنچه ازین تفکری گذرد ، بجز
ذات او سبحانه تعالی کس نمی داند - قبله من! غلام را بجز ذات
عالی کسے تکیه و پناہ نیست - ناچار شده بعالی خدمت باز معروض
داشته که این وقت دستگیری است والا حالا آبرو غلام مفت
از دست می رود ، و غلام به ارشاد عالی به عالی خدمت می رسد -
اگر آنجا یک روپیه روز را هم روزگار غلام بشود ، غلام را یاد فرمائید
که در خدمت برسد ، و از براس خدا عندالله نظر توجہ در حق غلام
مبذول داشته که ازین تکلیفات رهایی یابم - قبله من! غلام در
حالت نزع احوال خود بعالی خدمت گزارش نموده است نوع
بمزاج عالی گرانی نگذرد و باز برگز باین بے حجابانه معروض خواهد
داشت و دیگر تا حالت تحریر همه وجوه غیرتها است - زیاده حداد

نزدید - در خدمت والده صاحبہ و قبلہ کرنش می رساند -
 امیرواراست که عنایت در جواب عریضہ نیاز بدست
 دارنده عریضہ نیاز مرحمت باید فرمود که بعلام برسد -
 عریضہ

فدوی فری دهر

۹۱

قبلہ حاجات، کعبہ مرادات، فیاض زمان دستگیر در ماندگان
 کترین غلامان حلقه بگوش در کید هر بعد آرزوی قدمبوسی که حد و
 نهایت ندارد ملکشوف را ضیا ضیای می گرداند - امروز که روز جمعہ
 تاریخ سیوم جمادی الثانی است، غلام در التوجیہ کہ از خرجه شش
 گروه است بخیریت رسیده است، و در یاد قدمبوسی آن ذات
 فائض البرکات مشغول - اگر چه این دولت و نعمت در ظاہر باین غلام
 میسر نیست - لیکن روز و شب در دہیان این چشمان را بران قدمها
 می سایید و شکر با بجای آورد و ہمین آرزو است کہ روزے او سبحانہ
 اعلیٰ این دولت و نعمت زود نصیب کند کہ ازین کسش مکش زمانہ توقع
 زندگی ہم از دست رفتہ، بارے بہر حال شکر است

راضی رضای دوست می باید بود + در هر چه رفتی اوست می باید بود

امید از ذات فائض البرکات آن دارم کہ قلم سفور بر گناہم کشیده ہموارد
 توجہ دلی در حق غلام مبذولی شده باشد کہ درین صورت توقع بہبودی
 در جهان است - و قبلہ لمن! بنزدہ حال سخت ناچار شدہ از خانہ
 برآہ است، اسب سوارس کہ بود قرض خواہان گرفتند - ناچار بہ ہر صورت

۱۳۳۴

که شد از خانه برآمده ام و اراده شکر و اب بحسب الدوله بهادر دارم
 اوسبحانه تعالی فضل فرمایید و دستگیری کنید که آب و بماند ،
 و الا نه یا قسمت - و عنایت نامی که بدست برادر شام لعل
 مرحمت فرموده بودند ورود فرمود معزز و منور صافست به
 عنایت نامه را چون بر کشادم + گنج بردیده که بر سر نهادم
 اوسبحانه تعالی ان ذات فیاض زمان را باین نوار شهاب دیرگاه بر
 سر ما غلامان سلامت با کرامت نگاه دارد که همین آرزوست - زیاده
 نیاز و بندگی - در خدمت والده صاحبه منظمه مکرمه کورنش نیاز قبول باد
 در خدمت میان پیر علی صاحب بندگی عرض
 کمترین غلامان مرلی دهر

مکتوبات نامعلوم بنام حضرت منظرؒ

۹۲

حضرت صاحب و قبلہ خدائگان کعبہ دو جہان سلمہ الرحمن بعد ادائے آداب بندگی و پرستندگی معروض رائے عالی گردانیدہ می آید۔ نوازش نامہ نمود مع چند عدد سیپاری و سرہای سنبھل کہ از راہ خانہ زاد پروری عنایت شدہ بود، بوسیله یقینت سمر و عور مباح کہ در رسم سمن صدرا کس (کذا) پیدای کند شرف ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ آداب تسلیمات این عنایات بے عنایات بجناب فیض مآب باریابان حضور کرم ظہور می رساند قبول افتد۔ خداوند من! درین مدت سوائے ذات و الا صفات ہمہ عالم دنیا را سیر نمودم و آنکہ حقیقت رائے باریار می گوید کہ بخدمت این خانہ زاد حاضر شوم، درین جا آمدہ، چہ خواهد کرد۔ امیدوار فضل و کرم آنست کہ بوجہ مشارالیه را ازین ارادہ خام بازدارند۔ اگر از ارشاد آن حضرت صاحب قدر قدرت نامبرہ بازمی ایستد، از ادائے شکر این بر نخواهد آمد۔ اما چنان نشود کہ ہنگامہ برپا گردد۔ چنانچہ کہ حضرت صاحب دو ماہ این مرد کہ را باز

داشتند، همان قسم باید داشت لاله صا حمر لاله امرنا تو ازین و
 هستند و نادان (نالان) اند و نام عمل (کذا) را می دانند، از نامبره
 هیچ مذاکره نکنند - زیاده حد ادب ندید -

۹۳

میرزا صاحب مهربان قدردان سلامت - مدتها گذشت
 که دل برای استماع خیر خیریت نگرانها دارد. هر چند سدهای راه
 عذر خواه است لیکن دل مشتاق عذر پذیر نمی باشد. او سبحانه
 تعالی ذات سامی را سلامت با کرامت دارد که جهان آباد نما نمود
 است - از نور الهدی و نور العلی و نور المصطفی آداب نیاز
 قبول فرمایند هر کدام متاهل و صاحب اولاد است - نور الهدی که
 فیض نظر شریف در یافته، در مراتب علوم نقلی و عقلی و در تفاوت
 و تفاوت بالغ ببلوغ الرجال است و گوشه چشمی سوسه دل هم دارد
 نور العلی شرح تحریر و حاشیه قدیم مع لوازم و مصالح بود - نور الهدی
 با استعداد بمرافقت جماعه از طلبه می خوانند - نور المصطفی ابغایت
 خام ماند، از شرح ملا شرح و قایم ترقی نمی کند - دعا فرمایند که او
 سبحانه، تعالی همه را جامع مراتب ظاهری و باطنی کند. اگر کسی از
 اصحاب که فقیر را دیده باشد و زمانه فرصتی او را داده باشد
 سلام او را رسانند -
 و از اهل بیت به اهل بیت سلام رسانند و بر توضیح احوال
 اطلاع بخشند -
 زیاده از شوق چه نگارند و السلام

۹۴

صاحب مهربان میرزا جانجانان جیو اعوانی الاعز الداعی الی الخیر
 خلاصۃ الارواح نیر المشکوٰۃ والزجاجة والمصابیح، شمس الحق والذی
 نور اللہ فی الاولین والاخرین سلامت، بعد تھانے دریافت سعادت
 قدموس و بندگی مکشوف ضمیر الوری گرداند۔ احوال بفضلم مقرون
 شکر و سلامتی ذات والا مطلوب، از روزیکہ ازینجا تشریف
 بردہ اند، دل بے اختیار مشتاق است۔ ایزد تقدس و تعالیٰ فضل
 خود فرماید۔ اگرچہ دل فدوی بندہ بحصول دولت صحت بزرگان
 ہی خواہد لیکن علاقہ دنیا نمی گذرد۔ اگر بخاطر می گذرد کہ دامن از دنیا
 برافشانند۔ درین مقدم صلاح می آید ہرچہ اقتضاء فرمایند۔ اگر ما خود
 عند اللہ نشود، ارادہ است ہرچہ ارشاد شود، از دوست نشان بار
 عارف خان۔ خونذ جیو و صاحبان دیگر ہمراہ صاحبی آمدہ
 اسم آن فراموش شدہ، بخدمت آن سلام نیاز موصول باد۔ زیادہ بندگی۔

۹۵

بجناب ارشاد مآب، قبلہ اہل تحقیق و کعبہ صاحب تدقیق بعد تقیم
 مراسم نیاز و آرزو بندی معروض می دارد عرفیہ نیاز مشتمل
 احوال خود مصحوب تیمرخان از آشنایان میان محمد افضل خیر
 نمودہ بود، شاید بجناب عالی نہ رسیدہ باشد۔ از استماع
 خبر ہیمنت اثر قدم مسرت لزوم مسرت فراوان و نشاط بے پایاں

و نمود۔ الحمد لله على ذلك حمداً طيباً كثيراً۔ درسي ولا اكرام الله را
 در زیر بغل زنبیل شدید پیدا است که سبب آن تب دارد و در ^{خانه او}
 نیز بیماری تب است، لهذا مقصر ماند، والا قدم را از سر ساخته
 بخدمت می رسید۔ والشاء الله تعالى اگر صحت دست می دهد بجناب
 فیض مآب خواهد رسید۔ د این خادم دیرینه را روز بروز انحطاط
 قوت است و ضعف و ناتوانی بیشتر، و اسباب سواری
 میر نیست، ولی آرزوی قدیم بسیار دارد۔ اگر آمدن امر
 اراده عالی باشد، اگر سواری انجام مستعار بهم رسد، به سعادت قدیم
 مشرف گردد۔ میان جلال الدین حکیم در فضل ذکر جهر رساله نوشته،
 آن را فقیر ملاحظه کرده که در تحریر حدیث غلطی نموده است و در فضل
 ذکر جهر ادعای محض کرده است، و طعن در پرده به میان محمد اعظم
 قدس سره نه نموده بلکه بجناب حضرت مجدد نیز۔ لهذا فقیر رساله
 در فضل ذکر خفی که از تفاسیر بیضادی و عمده و نیشاپوری و جلالین
 و بحر مواج و مدارک و تفسیر حسینی و غنیة الطالبین و رشحات
 استنباط نموده، قریب دو جزو تحریر کرده، جزو اول بجناب عالی
 ارسال داشته، ملاحظه فرموده و اصلاح نموده عنایت فرمایند۔
 اكرام الله و مكهو و جلهو و فرحت الله و همه مردمان خانه بندگی
 می رسانند۔ و سیاہی و قلم و کاغذ بسیار ناکاره است قابل
 تحریر نبود۔

له شيخ مجرا عظيم خديفه حضرت حاجي ميرزا زحل نا۔ بزار شيخ مجرا عظيم در بلدة
 مجرا الو (مجرادون) است۔ د بکجه نقارات نظري سو ۲۵

جناب ارشاد مآب..... غلام بمبعه متعلقان بتوجہات القبہ
بعافیت است۔ و سلامت ذات قائلن البرکات بر مفارق ما غلامان مسؤل
از جناب او سبحانہ تعالیٰ می نماید۔ غلام متعلقان را درین مقام آورده
است، و خود تمام روز در دیوان خانہ نشسته می ماند۔ یاران طریق
ہر روز وقت می آیند، توجہ ذکور و اناث از بست زیادہ می شود و گاہی
قریب سی ہم شود۔ و چار پنج شش ہم می شود۔ و امروز نہ روز شدہ
کہ نواب صاحب و میان ظفر علی خان صاحب و ارشد خان صاحب و دیگر
اعزہ از پسران و متعلقان نواب صاحب بہ بسولی تشریف بردہ اند۔
خبر است کہ در دو سہ روز خواهند آمد۔ و روشن خان در شتابان
در ماہہ چیزے نکاسل می نمود۔ لہذا غلام مقرر نمود کہ ہر روز گرفتہ باشد
چنانچہ آن قبلہ ہم ہمین طور ارشادی فرمودند۔ بہ برکت توجہات القبہ
حق سبحانہ تعالیٰ در معاد و معاش غلام برکت عطا فرماید۔ آمین۔
آخرن روزے در آوردن زر یومیہ و دیگر امور غلام بسیار سعی می نماید۔
امیدوار توفیلات است، و دیگر ہمہ یاران طریقہ بہ غلام اخلاص می نمایند
و دیر شد کہ بورد نمایند نامہ و اطلاع اخبار عافیت آثار آن خداوند
الہیان نیافتہ، و دیگر ہمہ عافیت است۔

..... اللہ

جناب ارشاد مآب حضرت رزا صاحب دام ظلہ و لطفہ
 بعد عرض نیاز می رساند که حق شیخ محمد عظیم در مقدمه حویلی ثابت
 شد که میر حمزه و غیره بخصور سامی اراے شهادت کردند. لیکن تا حال
 بحق خود نه رسیدند. اگر توجه سامی بلیغ بحال ایشان بذول شود. در اند
 توجه کایاب می شوند، و در سهولت طرف ثانی که جماعه کثیر از آنها
 گراه می شوند. اولاً بحسب اللہ خان نگاشته شود که ناواقف حمایت
 آنها سازد و این مقدمه را بعلماء سپرد نماید. هر چه بموجب شرع شریف
 انفصال شود، طرفین اطاعت سازند. محمد خان و خلیفہ شیخ فیض اللہ
 درین باب بتوجه سامی ممد و معاون بدل و جان شوند. اسلوب
 خواهد شد. و آنچه زبانی مرزا اسد اللہ بیگ صاحب گزارش سازند، موافق
 شده باید شنید و قبول فرمایند.

جناب ارشاد مآب حضرت رزا صاحب دام ظلہ و لطفہ
 بعد عرض سلام نیاز گزارش می سازد. شیخ محمد عظیم ویرا باری
 که وطن قدیم در سمنبل می دانند چنانچه حویلی جد ایشان در چودپری
 مقرر است و از مدت استغالی اند، کسی بحق نمی رساند. الحال که
 قوم میمنت لزوم با اتفاقات حسنه واقع شده، امید قولیت که
 بتوجه سامی بحق خود برسند. البته توجه فرموده بود لیکن چون توفیق

بسیارند در حضرت قبله ای گرامی و سفیر در حق ایشان توبه بر سر

بود تا حال انصرام نہ رسیدہ، گویا بر قوم عالی موقوف بود و کلمہ از زبان مبارک بہ عمد خان صاحب و خلیفہ فیض اللہ جو فرمودہ دہند۔ انشاء اللہ تعالیٰ حق بمقدار خواہد رسید۔ و ازین مقدمہ لو اب صاحب لو اب ارشاد خان صاحب، امام الرین احمد خان صاحب خوب و مطلع اند، مفصلاً گزارش خواہند ساخت، بمعرض قبول افتد۔ زیادہ مدد بخدمت ملزمان خدمت شریف سلام شوق مطالعہ بار۔

۹۹

حضرت سلامت

عنایت نامہ چہرہ وصول افروخت و باطلاع خیریت مزاج شریف سر تھا اندوخت۔ شفقت نامہ کہ سابقاً اصدار شدہ بفقیر نہ رسیدہ۔ قوم مہمنت لزوم درین حدود باعث جمعیت و اطمینان باطن گشت کہ تا شریف داشتن درین ضلع ہر چند دولت حضور میسر نیست لیکن جمعیت حاصل وقت می شود کہ جز بزبان ذوق املائے آن ممکن نیست۔ بعضی از اعزہ کہ ^(آیت) گر کمہ و سن یکسب خطیئۃ او اثنائاً ثم یرام بہ برینا فقد احتفل بہتانا و اثنائاً مبینا ہ در شان امثال این با وارد است انچہ اظہار کردہ باشند از پاک طینتی آن با دور نیست

اصل آنست کہ شفقت سالی بحال بے حال می بیند، حسد بران می دارد کہ چنین امور ظاہر سازند تا مگر تبار فقہ ایشان حجاب ہ عالی خاطر یا گردد۔ مخدوم من! محبتی کہ برائے امور دنیاویہ باشد وقوع زیادت و نقصان دران ظاہر است، و خلعتی کہ برائے آخرت بود انقطاع بل عدم زیادت آن نامکن۔ و ہر چند روایت را اثرے

می باشد لیکن (آیت) کریمه یا ایها الذین امنوا ان جاءکم فاسق سبباً فنیوا
روایت فاسق را که فسق و منصوص کلام مجید است از درجه اعتبار
ساقط می گرداند. سخن از دایره ادب بیرون رفت، لیکن حدیث ان
لصاحب الحق مقالاً عذر خواه من است - بهر حال امیدوارم
اجازت نامه عنایت باید فرمود و اسناد از شاخه جهان آباد رحمت خواهد شد
زیاده حدادب - خان عزیز از جان محمد فقیه الرین خان سلام التماس
می دارند و محمد علی خان صاحب نیز - حافظ طیب که در سلسله داخل شده
بود سلام نیاز معروض می دارد -

۱۰۰

هو الغنی

حضرت سلامت! بعد ادا آداب بندگی و قدمبوس که شیوه
نیاز مندان است، بجا آورده عرض عالی متعالی می رساند - این احقر العباد
از فضل او سبحانه جل شانہ تالی یوم مع متعلقان و متوسلان بهم
و جبه خیریت دارد و خیریت ذات عالی صفات شب و روز مطلوب
و مرغوب است - شاه ابوالفتح صاحب سلمه ربّه عریفه بجناب عالی
متعالی همراه عرضی فقیر فرستاده اند - توقع ازان جناب است که جواب
عریفه ایشان قلمی فرمایند که از قلمی فرمودن دوستی گمنامی شود و مدتها
مدید گذشت که از توبه گوشه خاطر عالی یاد فرموده اند که از دیدن عنایت
مشکین شماره اطمینان خاطر ازان متصور است و یاد آوری همچو من عامی
عرق معاصی باعث افتخار و سرفرازی پر دو جهان است - حق تعالی
ذات عالی صفات را بر ما بیکسان دیرگاه سلامت دارد، بصدقه
حبیبه صلی الله علیه وسلم -

۱۰۱

باسمہ سبحانہ

حضرت سلامت!

ادائے آداب بندگی و تسلیمات و آرزوے قدمبوس والا بجا
 آورده، جناب عالی متعالی می رساند که این احقر بتاریخ سیزدهم
 جمادی الاولیٰ بخانه رسیده و انشاء اللہ تعالیٰ تیاری اسباب سرماندره
 بسعادت قدمبوس والامی رسد۔ ممتازی و سرفرازی هر دو جهان حق سبحانہ
 جل شانہ، بزودی نصیب کناد۔ پیشتر احقر العباد از پبلی بھیت
 عریفہ شاہ ابوالفتح بخدمت فیض الفخر خان صاحب سلمہ ربہ فرستاده بود،
 ایشان ہمراه عریفہ خود مصحوب قاصد سرکار والد بزرگوار خود روانہ نموده
 اند و بعد دریافت گردید کہ آنحضرت در سنہل تشریف فرما شده اند۔
 باید دید کہ آن قاصد جناب عالی می رسد یا نہ۔ حالا باز زیرک آدم بر کار خود
 روانہ کردند۔ این احقر نیز عرضی نموده ہمراه عریفہ خان صاحب مذکور ارسال
 داشته، امید کہ بنظر مبارک خواهد گذرانید۔ تمنائے قدمبوس عالی از احاطہ
 تحریر برون است۔ تا کجا نویسد۔ زبان قلم جو امر داست۔ آنہم قاصر البیان
 افتاد۔ پس بہ تحریر و تقریر نمی رسید۔ آخر الامر از درگاہ مجیب الدعوات
 دعائے قدمبوس والا کہ مسرت افزا در ہوش و گوش است، وسعادت
 دارین دران ہویدا ست۔ بہ نصیب کم نصیبان مدام نصیب کناد۔
 زیادہ زیادہ بندگی و قدمبوس عالی معروض باد۔ حضرت والد صاحب میر سائند
 و از خادم حسین نیز قبول باد۔

حضرت سلامت -

پس از ابراز تمناے ادراک سعادت قدمبوس شریف کہ شریف ترین
 متمنیات است بعرض می رساند با ستماع نوید قدم میمنت لزوم درین
 ضلع کمال خورسندی حاصل شده، انشاء اللہ تعالیٰ دولت حضور ہم میر
 خواهد آمد۔ از احوال خیر ایشمال صحت مزاج و حاج اطلاع باید فرمود۔
 و اسناد هفت کتاب بیضاوی و مدارک و جلالین و مشکوٰۃ و حصین
 و عوارف و شمائل ترمذی که اجازت آن فرموده بودند اگر همراه آمده
 باشد نقل فرموده عنایت شود۔ زیادہ عرض آرزو۔ و برائے میان
 اکرام اللہ کہ ایما شده بود فرموده شریف بجا آوردن سعادت، علاوه
 این مرد بشمول کمالات محلی و یکجا بودن این چنین اشخاص مغتیبم۔
 لیکن بسمع مبارک رسیده باشد کہ درین ایام در سرکار رئیس این ملک
 تغیر و تبدیلی در سپاہ ماند و هنوز صحت، فرصت گفتن برائے کسے نبود
 ازین سبب تاخیر واقع شد۔ فقیر بایشان گفته است، ہمیں کہ فرصت
 یافتہ برائے ایشان می گویم زیادہ نیاز یہ
 از بڑہ محمد فقیہ الدین بزرگی التماس است۔ تشریف فرمودن
 براد آباد، رفتن خان صاحب قبلہ در سنہل بخدمت شریف، و محروم
 ماندن بڑہ ہر دو مرتبہ از دریافت و برکت ملازمت بوجہ کمال تاسف
 و محمول بر کم سعادت خود گردید۔ او سبحانہ، سبب سازد کہ تلافی آن
 بوجہ احسن تواند شد۔

انہاں تک بکتوب، ناعلوم الاسم بکتوب نگار کی لاف سے ہے۔ اس کے بعد
 بطور رئیس نوشت محمد فقیہ الدین کی طرف سے بھی چند سطریں ہیں۔

۱۰۳

حضرت سلامت! بعد عرض کورنش لیرض اقدس می رساند -
 لئذا الحمد تاخیر که پنجم ماه است احوال غلامان مقرون کجاست
 وصحت و سلامتی آنجناب روز و شب مطلوب - سابق احوال خود
 را مفصل لیرض رسانیده درین ولا امروز که پنجم ماه است
 جناب عالی غلام را در سواری طلب فرموده خبر از شاد کرده پیش
 یک درویش برآید جواب سوال فرستادند - از بخا هرگاه آدمم - باز
 طلبیده مقدمه آنجا را مفصل شنیدند و وقت شام پیش جواب
 احمدقان برآید کار فرستاده بودند بلکه از آنجا چیزی حصول
 هم نشد و در ظاهر بیج ملالت جناب عالی با غلام ازو قدری ندارند
 چون سفارش غلام از بیج کس خواسته بود خود بخود این تفصیل
 شد - ازین جهت معلوم می شود که از باطن هم صاف باشند - این
 همه را از فضل آنجناب دانسته او اب از صدق دل بجای آورد -
 او سبحانه جناب عالی را دیرگاه بر سر غلامان سلامت دارد - آئین
 یارب العالمین - احوال غلام امام بدستور است - آمد و رفت
 در بار موقوف است ، بلکه بیج کس
 همه مردم اینجا خورد و کلان عرض کورنش می رسانند قبول باد -

۱۰۴

باسم سبحانه

حضرت سلامت! بعد ادا آداب بزرگی و قدمبوس بجای آورده

بجانب عالی متعالی می رساند که رسیدن احقر از سبب بی اسبابی سزا
میر نشد - انشاء الله تعالی که آنحضرت بدلی تشریف برند در سنبل
والا در شاه جهان آباد خود را البته البته خواهد رسانید - غایت نادر
عالی که بنام شاه ابوالفتح صاحب قلمی فرموده بودند روانه کرده شد و
مولوی عبدالرزاق نیز رقعہ نوشته فرستاده است - باقی مختار اند -
شش ماه شده که از خانه حافظ رحمت خان دامی در می نیافته
است - درین شش ماهه چهار ماهه در برسات ضبط نموده و دو
ماه شده چاکری نو صحیح کرده اند، تصدیق تیار نشده ازین
سبب تصدیق فرج بسیار است - این تکلیفات باعث کم سعادت
شده -

افسوس صد هزار افسوس، قدمبوس میر نشد - حق تعالی
بزودی قدمبوس عالی نصیب کم نصیب کناد - در وقت روانگی
نوشته بشد، کمی زیادتی الفاظ معاف فرمایند - زیاده زیاده
آرزوی قدمبوس است - در خدمت نواب صاحب سلام و تحقیق
رسانند - بخدمت میان علی نظر ولی نظر و غیره صاحبان سلام دعا
خوانند -

۱۰۵

حضرت سلامت! منگنی همشیره زاری این عاصی که با
میر بهره مند شاه جیو شده، میر معزالدین فرخنده اسپ خود
دران اطراف با می رسند - حسب قسمت شاید در بلده
سنبل هم برسند اچنانا امری رجوع نمایند، تفضل بد

خواہند فرمود کہ در حق این سراپا معاصی خواهد بود۔ زیادہ بندی قبول باد۔ مردم محل و غیرہ ہمہ بخیریت اند خاطر مبارک جمع فرمایند و برائے ملازمت کہ در خدمت شریف برسند تفضل خواہند فرمود۔

۱۰۶

حضرت سلامت! بعد شریف بردن حضرت بسمت سنبھل بحسب الشخوہ بہ بہانہ تلاش روزگار در فراق یار باین دیار رسیدم۔ اگرچہ در لکھنؤ بسعادت ملاقات این خاک را مستور گردیدم و او ہم ہر چند بخاطر دارہا کہ زائد الموتر و تقرر است پرداختہ بر قافلت خود بحد شد، لکن بحسب قسمت بخاطر ناقص و نا فہم نرسید۔ و رفاقت او شان کہ در ہر صورت رفاقت من بود اتفاق شد و نیز بر طبق ارشاد تن بر فاققت معدن مروت و اتحاد میرزا بندے علی خان نداد۔ الحال کہ این جا در ہر صورت خفگی با عاید حال است۔ لاچار خود را بیدار بنگالا خواہم کشید، یا بسبب کشش حضرت بقدمبوس خواہم رسانید۔ بندی اشنایان و خویشان زمان کہ دیدن صورت ایشان نقصان جان زیان بیگمان است و حالتی کہ تا این دم گذشت، اگر اتفاق شد در خدمت رسیدہ بعرض خواہم رسانید۔ درین دیار بقول حضرت

اگر از پاورد در آیم بیچ کس دستم نمی گیرد

برگ من کیے جڑ بیکسی ماتم نمی گیرد

پس ازین دیار بیگمانہ رخت اقامت خود را بستے کشیدن صلاح می دانم و نیز در پنچہ دیگر ظالمے گرفتار شدہ ام۔ خدا حافظ و نامہ است

دعائے درحق این درد مند فرور است و تا حصول دولت قدمبوس اگر
بعنائیت عنایت نامہ دعائے خیر یاد باید فرمود و نلام صمیم و قدیم
انکاشت و بے حصول قدمبوس خاطر فائز مرددی باشد۔ زیادہ
حدارید ندید۔

در صورت صدق تشریف بردن نواب قاسم علی خان بہ دارالخلا
شاہجہاں آباد ونگا ہداشت میروم شرقاً و غرباً اگر بنا بر پرداخت
غلام کہ در ہر حال مرکز منظور خاطر مبارک است، بہ نواب صاحب معزز اللہ
مذکور در میان دورہ پروانہ طلب باشد۔ شاید دولت قدمبوس کہ در ہر
حال مدعا است، میسر آید۔ چندے دیگر در بندگی صرف کردہ شود۔
آرزوی خود این است کہ اگر مردن ہم در پائے حضرت میسر آید، عزت
وسعدت است

حضرت سلامت!

تمناے حصول سعادت قدمبوس زیادہ بر آنست کہ عرض نماید
اوسبجانہ، زود میسر آرد۔ از روز تشریف فرما شدن بہ شہر از احوال
خیریت مزاج شریف اطلاع ندارد، خاطر فائز بہ اطلاع اخبار صحت و سلامت
متعلق ہی باشد۔ امید کہ احقر را یکے از مخلصان تصور فرمودہ بہ اصدار
عنایت نامہ بہ معززہ دارند۔ درین اوقات بحسب اقتضائے زمانہ انواع
تفکر و ضیق لاحق حال است کہ شرح آن بزبان قلم نمی گنجد۔ امید کہ سمیت
مصرف حال احقر فرمایند، تا فتح یابی رودید۔ و للارض من کاس الکاف
زصیب۔ زیادہ چہ عرض نماید۔ محمد فقیہ الدین خان و محمد علی خان

۱۰۸

هو العزیز

حضرت سلامت! بعد از عرض بندگی و آرزوی قدمبوس که زیاده از تحریر و تقریر است معروض می دارد که الحمد لله بتوجه جناب عالی غلام در عظیم آباد رسید چون در ایام روانه شدن کمترین از شا بهمان آباد آن خدا گنگان در سبیل شریف داشتند، لذا آرزوی دیدار عالی بدرجه در دل باقی ماند که چه عرض نماید - حق تعالی بحسب دل خواه باز میر آورد، آمین - و مراقبه قسمیکه ارشاد شده بود، هر دو وقت بفضل الهی می گذر تا حال ناغوشه از توجه باطنی پرورش برحق صفای کامل بر دل معلوم می شود و بجهت خیال هم اسم ذات جاری می باشد - و بخدمت عمومی صاحب و قبله که در پانی پت رسیده بود چون در اینجا ماندن بسیار کم اتفاق شد، ازین جهت در وقت مراقبه رسیدن شد، اگر درین شهر کدام بزرگ داخل طریق باشد ارشاد شود تا وقت حلقه حاضری شده باشد - و نوازش حضرت در همه جا و همه مکان است در وقت حلقه نظر توجه در حال این غلام کمترین هم شده باشد امیدوار فضل و کرم که تا حصول سعادت قدمبوس که عین آرزو است، به نوازش نامه گاه گاه سرفرازی شده باشد که موجب بندگی نوازی است و بر کاره که تعلق با ضلع پورب داشته باشد - باین کمترین که غلام جناب عالی است ارشاد می کرده باشد تا در سرانجام آن سعادت خود حاصل نماید - زیاده بر آرزوی قدمبوس چه عرض نماید فلکم مدود بر لبه بود

بعرض عالی می‌رساند - قبل ازین عریفه نیاز در جواب نوازش نامه
 مع غیر خیریت معسوب آدم حضور ارسال داشته، از نظر کرامت منظر گذشته
 باشد و حسب ارقام عالی معلوم شده بود که سواے یک خادم در حضور حاضر
 چنانچه محمد مراد از همان وقت اراده داشت که خود را بجانب عالی فیض مآب
 رساند - درین و لامشار الیه ازین جا روانه حضور شده، عن قریب سعادت
 اندوز قدمبوس خواهد شد - و جمیع خورد و کلان و خادمان اینجا بخیریت اند
 و آداب کورنش بجای آرند - و رقیمه های وحید الدین خان صاحب و غیره
 حواله محمد مراد نموده شد، به نظر کیمیا اثر خواهد گذشت - و میان صاحب همراه
 جبری جهت زیارت حضرت خواجہ معین الدین قصد دارند - اغلب که از تشریف
 فرمودن بعد عرصه یک ماه و چند روز تشریف خواهند آورد - و عریفه علیحدہ میان صاحب
 بسبب حاضر شدن بیان روح الامین جیو مرسل نه شد - و آداب بندگی بجای آرند و مردمان
 اندرون محل بهمه و جوه بخیریت اند - از فضل الملی مزاج بهمه و جوه خوب است - آداب
 کورنش بجای آرند و کنیزکان و دیگر خورد و کلان نیز بندگی و کورنش می‌رسانند -
 و تشریف آوردن بموجب ارقام عالی در آفر ماه بر همه معلوم است - دیگر
 بهمه و جوه خیریت است - زیاده چه عرض نماید -

بعرض عالی می‌رساند - نوازش نامه عالی مرقوم بستی و پنجم جمادی الاول
 بتاریخ بستی و نهم روز سه شنبه شهر مذکور نزول اجلال فرموده معزز و مرطلبند

ساخت - ارقام شده بود که آنرا به جمادی الثانی مراجعت این سمت فرموده
 خواهد شد - از استماع این نوید فرحت جاوید البواب فری بر روی نوید طلبان
 گشود - و از دریافت شفای خادمان حضور و تشریف بردن نواب صاحب
 همراه محب الله خان جیو و از رفتن محمد الوز و ملا نسیم و نافوشی طبیعت خود بدو
 ملالت بخاطر راه یافته، لیکن در بودن خود بدولت پرداخت احوال بندم خدا -
 و بنده در دل جوی و اصلاح مزاج اندرون محل و استمالت بیان پیر علی و خرداری
 بهوبی حاضر است، احتیاج ارقام نیست - سابق که تها ن سوسی مصوب محمد رفیع
 غایت شده بود، باندرون محل رسید - و آدم اجوره دار از انجا فرستادن احتیاج
 نبود، چرا که مصمم بود که آدم از انجا مع عائلن فرستاده شود - و خط برادران
 خواجہ کامیاب رحوم تا حال نہ رسیده، و قتیکی می رسد ارسال حضور خواهد
 نمود، و بعد آن موافق ارقام بعمل خواهد آمد، احتیاج تفصیل نبود که معروض دارد -
 انشاء الله تعالی بوقت تشریف فرم شدن در ماه حال از روی فرد حساب بم
 مکتوف خواهد شد -

۱۱۱

بعرض می رساند تمهیدات لوازم مسخیت و فدویت نیازمند که
 با حسن وجه بر مراتب ضمیر منیر تم و مشفقش خواهد بود روز بروز افزون
 تر است از احاطه تحریر و تقریر بیرون دانسته به اداے شکر لوتجات و
 لوفضلات که از قدیم مصروف بحال این فدوی از آنجناب است باین
 دو حرف ظاہری اضرار نموده، توقع از خدمت تشریف است که لوبه
 باین نیاز مند فرموده تا حصول قدمبوس که آرزوی دل است به برابر
 نوازش نامحبات که ذریعہ سعادت و مفاخرت است - بر فراز و ممتاز می

باشند - زیاده چه برأت نماید -

۱۱۲

بعرض عالی متعالی می رسانند - میان محمد راد نوید صحت و سلامت
ذات اقدس و پیغام تفضل یعنی کلمه دعا رسانیدند - ازین معنی از کمال
انبساط و تفاخر بر خود بالید - حق سبحانه و تعالی ذات مقدس را در ^{گاه} ^{سلا} ^{دارد} ^{مت}
خان صاحب مهربان عبدالرحمان خان بیکار معزول صدارت به مقتضای
تفضلات حضرت که برین غلام بزدول است و نیز باعث تقریب ایشان
در آنجناب است ، عرضی نوشته حواله غلام نموده چنانچه ملفوف این
عرضی ارسال داشته - اگر مناسب وقت باشد توجه باید فرمود - غالب که
به برکت توجه حضرت کامیابی ایشان صورت پذیرد و مسموع شد که لاله مشتاق
حجی باز ترک رفاقت نواب عالی جاہ کرده ، به بریلی رفتند - خط لاله
نکودنه رسید که مفصل معلوم شود - آنچه بسمع مبارک نیز رسیده باشد
، آنچه که تدبیر اصلاح در مزاج مبارک مقرر شده باشد ، به بنده نیز ارشاد شود
که بسیار قلق دارد - زیاده بندگی و نیانند -

۱۱۳

بجناب عالی متعالی قبله کورین ، کعبه دارین بظله العالی می رسانند
که تا تحریر عرضی که بابت و یکم شعبان (است) غلام مع متعلقان بعافیت است
و سلامت و صحت بندگان عالی از جناب او تعالی مسؤل دارد - بخدمت نواب
ساحب و قبله عافراست و از طرف علی ^{صاحب} آنچه که مقدور است در بندگی و ^{جالتوشا}

قصور ندارد و اشفاق مولوی صاحب تاکجا معروفی دارد۔ شامل نبوی بخدمت ایشان ^{نویسند} فرستادند۔ او سبحانه به اتمام رساند۔ ششمنی روپیہ بغایت اُختر جب در ماہہ معلوم ارسال داشته بمشارالیه خواهد رسید۔ میان محمد صالح ^{روپیہ} بدست محمد مراد جیو بخانہ خود فرستاده بودند۔ رسید بخانہ او نشان نیاید۔ اگر بلذلط بخانہ ^{بفرستد} رسیدن باشد، سه روپیہ ازین مبلغ بخانہ مشارالیه و سه روپیہ بخانہ غلام عنایت خواهد شد۔ احوال حکیم قطب الدین صاحب بیچ معلوم نیست۔ و رسید رضائی نہ نوشته اند۔ زیادہ امیدوار عفو انصاحب است۔ والدہ و ہمیشہ و اطفال مع مادر آداب کورنش می رساند۔

۱۱۲

بجز عرض عالی متعالی بعد اداس آداب بندگی و مراسم پرستندگی می ^{سازد} بفضل الہی در این جا جمیع وجوہ خیریت است و عافیت عالی خواہان است نوازش نامہ مرقوم ہفتم این ماہ مضمون خیریت ذات والا صفات مع صحت کرامت سمات و رسیدن قاصد اجیر با عیاض اینجائے مصحوب پیو آدم بکار سرکار نواب صاحب شرف ارزانی فرمودہ مفتخر ساخت۔ در مقدمہ روانہ نمودن قاصد اجیر از ان جا بنا بر اضطرارے کہ خدا دانند کہ کسے از اینجا رسد مرقوم بود حقیقت اینست کہ وقت عزیمت ارشاد شدہ بود کہ آخر ماہ قریب سلخ آدم خبر خیریت خواہند فرستاد۔ چون قبل از ارشاد مذکور آدم از آنجا رسیدہ۔ اکتفا اکتفاے حالاتے مصحوب او نمودہ، پس درین صورت لاچار است والا نہ بسلیخ بہ ماہ آدمی از آنجا روانہ می ساخت ^{چہ معنی دارد کہ} بخلاف ارشاد بجزل می آید۔ و اہمال بفرستادن آدم می کرد و نیز ارقام بود کہ بہ بست و پنجم این ماہ خبر خیریت آنجا خواہند فرستاد۔ و اگر ہمین پیو آدم مرسول زود روانہ شود ما بدست ہمین

نویسند کہ غزہ رجب قصد آن طرف نموده آید۔ چنانچہ امروز کہ ہفتدہم این ماہ
ہماں بنو آدم آمدہ ظاہر نمود کہ فرماے ہرزدہم است۔ روانہ آن طرف می شوم
بنا بر بموجب ارشاد عالیجناب اخبار عاقبت ایجابے مصحوب او حوالہ ساختہم
خواہد گذرانید بہ ہمین آدم ملکئی گشتہ فرستادن دیگرے را موقوف نمود۔
و چون مرقوم بود کہ از طرف مردم محل غیر از بزدگی پیامے لمبی باشد۔ بنا بر آن
اوشان علینہ ملفوف نیاز نامہ ارسال داشته اند۔ بنظر اقدس خواہد
گذشت و از اظهار اوشان ظاہر شد کہ از ابتداے حال بنوعے
از جانب آنحضرت خفگی گاہے بخاطر راہ یافتہ است۔ و مرقوم بود کہ جواب
مطالب اکثر فوت می کنید۔ قبلہ من! آنچه کہ ضرورت است بمقدور معروض می نماید
شاید چیزے گاہے بہ سہولت در نوشتن فروماندہ باشد معاف فرمایند
و یا بعضے مطالب کہ بہ سبب دریافت مرقوم می شود آنرا دریافت حاصل نمایند
چون جواب آن۔ ظاہر و روشن تر می باشد، بہ تطویل اظهار آن مقدر
کشتن ترک ادب می بیند میگذارد و وجہ عدم ارقام عالی جانب میاں
پیر علی و لوازش ارقام دعاء منضم خط اندرون و عدم ارسال عرض احوال
میاں مرصوف کہ مرقوم بود معلوم نمود۔ میاں مرصوف مکرر دوسہ عرض ارسال
داشتند۔ شاید بسبب قصور حامل آنها نہ رسیدہ باشند یا بہ پس و پیش
بگذرند و بہ در ماہہ داران موافق قاعدہ بحسب رسم مقرری بہ عمل خواہد آید
و مزاج و دل مردم محل از جانب آنحضرت ہمہ وجہ بہ نیاز و صاف است
و احوال قاسم علی خان بہ میرادی و میاں پیر علی بر طبق رسانیدہ شد۔
و اندرون و مالک دستار برائے میاں پیر علی بتاکید و تکرار است۔
و سوائے آن ہرچہ بزاج اقدس برسد و دی روز کہ شانزدہم بود میاں
غلام مصطفی جیو برائے زیارت حضرت خواجہ بزرگ ہمراہ تہری بدرگاہ
خواجہ قطب الاقطاب مقام نمودند۔ بندہ ہم ہمراہ بود، چنانچہ امروز

کہ ہمدہم است اوشان را پیشتر از ان جائے روانہ ساختم و بہ شہر رسیدیم
و عرض مرقومہ یازدہم مع محمد مراد کہ روانہ ساختن بود در اینجا مانده بود
درین خط ملفوف است، خواهد رسید۔ دیگر ہمہ وجہ خیریت است۔ زیادہ
بندگی، بندگی، بندگی۔

بجمع خورد و کلان آنجا از اینجاے بندگی و سلام نیاز قبول باد۔ و
جمع خورد و کلان اینجاے از ہنود و اہل اسلام آداب بندگی و رسوم سلام پیام
بجائی آرند۔

۱۱۵

قبلہ حاجات و کعبہ مرادات سلمہ اللہ تعالیٰ
بعد عرض سلام مشہود رائے فیض رائے می گردانند۔ احوال ضعیف
مقرون بحد است و سلامتی ذات والا صفات از درگاہ سبحانہ ہمیشہ
مستدعی، بحسب اتفاق نواب محمد قاسم خان بہادر از اترپردی (اتر چھندی)
وارد بسولی شدہ چون سبحان شاہ را سر راہ یافتہ عرضہ مرسل خدمت
نمودہ، یقین کہ از احوال عاجز ذات مبارک از لوجہات ظاہری و باطنی غافل
نخواہد بود۔ چنانچہ از تشریف فرمودن حضرت در شہرتلی کلی گردیدہ۔
ہنوز استحکام ماندن خود در اینجا چندان بنظر نیامدہ کہ احوال خود را مفصل
می نوشت لیکن نواب مذکور را شایق و ثنا خوان جناب مبارک یافتہ چنانچہ
می گفتند کہ اگر او سبحانہ جمعیت خاطر بدید، دل بے اختیاری خواہد کہ ہر روز
مبتغی خدمت گردد، و این را میرزا اسمعیل زبانی نواب نقل می کردند۔
اضعف دران روز حاضر نبود۔ بہ صورت در کمال اشتیاق ہستند۔
اکثر مولوی کلیم اللہ صاحب را دیدہ و ارادت ایشانرا در جناب عالی

یا فہ اگر مستفیض خدمت می شود۔ امید کہ این مہجور از سرفراز نامہ و
رعائے خیر فراموش نہ فرمایند۔ عذر کاغذ و انشاء معاف۔

۱۱۶

مخدہ و نصلی و نسلم۔

مخدومنا و شہد فیقنا و عطفونا و ملاذنا و معاذنا اعاذک من کل
مایکدھک و صانکد عما ساءتک و یحفظ ساءک الفوتنا بالموتن و الطلح المنضود
الموعود انکان ممکنا فارسلاو الینا باستعم الوجود بلطفکم الممجد و السلام
علیکم و علی کل من عبدالمعبود و الصلوۃ علی من اسمہ فی الارض محمد و فی السماء
محمود و علی آلہ و اصحابہ ذوی العز الہمدود و الشرف المحمود و
علی اتباعہ الذین فی جباہہم اثر السجود۔ یا مخدومنا بحسب الاتفاق و ظہور
التمنا و الاستدعا و الاشتیاق من قاسم علی خان ذوالاخلاق
ان یقع الملاقات قولوا لہ احوالنا ما ہو المعلوم فی خدمتکم و قولوا لہ
ارسل الی بعض الاشخاص یرسل الینا مبلغا معتدا حتی اجمع لہ المجدود
من الרכبان و الفوارس و الرجالہ فاما موجود و صلح بینہ و بین المرہتہ
(مرہتہ) فیحصل لہ باصلاحہم کل مقصود و یرجع الیہ المقصود و الربط
القی بیننا و بین المرہتہ معلوم فی خدمتکم الشریف تم الکلام تم السلام
علی سید الانام۔

حضرت صاحبی مشفق کرم فرمای نیاز مند سلامت
 بعد عرض نیاز لکشف ضمیر می گرداند احوال نیاز مند را بچشم خود در سنبه
 معاینه فرموده بودند بهمان پنج است - خواسته بود که به شهر رسیده
 سعادت خدمت حاصل نماید لیکن به سبب بعضی موانع رسیدن شاهجهان آباد
 در توقف است - توقع که تا رسیدن نیاز مند بخدمت شریف از دعای شریف
 عالمی را یاد فرموده باشند که تا ازین برکت ادعیه آن صاحب شافی مطلق
 شفاء کامل عطا فرماید - و هر مکان آن ضلع که پسند خاطر عاظم گردد ایامی
 رود تا به ترمیم و تعمیر آن پرداخته شود - زیاده هر چه لوید و اشتیاق خدمت
 شریف است و بس -

مرزا صاحب مشفق قدردان فیض رسان سلامت
 بعد سلام و نیاز و آرزوی حصول موصلت که اهم مطالب و اقصی مقاصد است
 مشهود بغیر هدایت پذیر می گرداند که از استماع تشریف فرمودن ساهی
 بسیار خوشی خاطر حاصل شده و دل مشتاق حصول ملاقات که فوائد عجبی
 است زیاده از حد گردیده، او سبحانه تعالی جل شانہ سبب سازد که
 مستغنین خدمت گردیده و فائده دینی حاصل سازد توقع تا حصول خدمت
 فیض در جبهت بعنایت نامحبات مشعر بحزیت حال فیض مال یاد و شاد می
 فرموده باشند که باعث سعادت و اطمینان خاطر تواند شد و سابق عرضیه
 نیاز

مع آدم نواب صاحب ارشاد خان جیو ارسال نموده از نظر اشرف گذشته
باشد. زیاده چه عرض نماید.

۱۱۹

مرزا صاحب متفق مهربان کرم فرمائی محبان سلامت
بعد اشتیاق ملاقات مسرت آیات واضح ضمیر سیر باد. قبل ازین احوال
طبیعت مفصل مرقوم نموده بود. الحمد للہ کہ نسبت سابق فی الجمله رو برافاقه
آروده، امید از شافی معینی آن دارو کہ امراض بالکلیه رفع گردد. توقع از
آن صاحب آن دارم کہ در دعا خیر یاد آورده باشم کہ دعا بزرگان باعث
سود و بهبود هر دو جهان است و موجب رفع امراض ظاہر و نہان نماید
چہ مصدر گردد، والسلام.

۱۲۰

فیاض زمان حضرت میان صاحب پرور شد مدظلہ العالی
بعد ادائے آداب تسلیات بجا آورده معروض می دارد کہ بتاریخ ہفتم شہر
المرجب بہ خیریت بہ پبلی بہیت مع خورد و کلان خیریت است. کلیہ سلامتی
آن ذات والا صفات شب و روز از درگاہ کرم و کار سازندام مطلوب
دارد، امید کہ بہ دعا ظاہر و باطن یادی فرمودہ باشند. زیاده چه عرض نماید
و بزرگی غلام ابراہیم بعد عجز و نیاز قدمبوس برسد. و خواجه احمد و رحیم الرین
و ذین اللہ قدمبوس برسد.

۱۲۱

حضرت صاحبی قبلہ دو جہان سلمہ اللہ تعالیٰ
 پس از آرزو سے ملازمت سرایا افادیت معروض می رسانند۔ اینجا بفضل
 الی خیریت است۔ صحت ذات میمنت آیات همیشه از درگاہ اللہ مسئلت
 نموده می آید۔ حق تعالی بخیریت طرفین عن قریب حصول ملازمت سامی
 میسر گرداند بحرمۃ النبی وآلہ الامجاد امیدوار است کہ از..... یادآوری
 این عاصی فراموش نشود۔ بیاد عالی ہمہ مخلصان است۔ زیاده چه عرض
 نماید۔ غلام زاده فتح علی فتح اللہ، ابوالفتح و غیر او تسلیمات بجای می آرند
 اکرام الدین، کریم الدین، حسام الدین بندگی می رسانند۔ غلام محمد مع مادر خود
 و غیره با تسلیمات معروض می دارند۔ صاحبی میان پیر علی سلمہ اللہ تعالیٰ اسلام
 خوانند۔ میان معصوم، میان عبدالحمی سلام می رسانند۔

۱۲۲

حضرت مرزا صاحب و قبلہ فیض رسان..... سلمہ الرحمن سلام
 بعد سلام نیاز و آرزو سے حصول مواصلت کہ نہایتے ندارد، مشہود ضمیر سفر
 می گرداند کہ نظر یک بہتی و یک دلی حضرت کہ با قبلہ گاہی بنده بود کرده،
 اظہار می نماید کہ احوال شاہجہان آباد پر را سے عالی روشن است کہ اوقات
 اوراد و اشغال نہایت بہ نیکی رسیدہ، مولوی صاحب نظر محمد جمیو توجہ
 فرمودہ، یک خط بہ حافظ صاحب بہادر در باب اینکس نوشته، بنده
 را رخصت کردہ اند۔ نوشته اند کہ چیز سے بطریق یومیہ مقرر کردہ مکان

جایدار معین سازند کہ بخاطر جمعی در یادِ الٰہی مشغول باشند۔ امید از ذاتِ عالی نیز اُن است... کہ ہمیں خط خود بہ حافظ صاحب بفرمائیے و یکے از مریدان و آشنا یانِ راسخ را بر نگارند کہ مدعاے بندہ بہ اعراب از کنازند۔ و تمامی رویداد بندہ میان سید رحیم الدین کہ مشرف خدمت می شوند گذارش خواهند کرد۔ امید کہ بر طبق اُن توجہ خواهند فرمود۔ زیادہ نگارش ترک ادب است والسلام۔

۱۲۳

قبلہ اگیہان، کعبہ دو جهان سلمہ الرحمن

از مکرمین عبودیت الیام صدام (کذا) لہ بجداد اے آرزوے طراوت اکیر خاصیت و تمناے استحصال فرزند حضور کرم ظہور کہ تا مرتبہ نیست کہ در محترم و تقریر آید۔ معروض راے ملک راے گردانیدہ می آید۔ دو دفعہ کرامت نامہ فیض نشانہ متضمن... از تقریر مقصود حاضر بودن نیازمند ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ انشاء اللہ تعالیٰ عن قریب از فضل و کرم مجیب الدعوات و آنحضرت امان راہ بود، رسیدہ مستحصل شد فیض در حبت می گردد۔ لیکن امیدوار است کہ از سرفراز نامہ قوت بخشند سرفراز و ممتاز می فرمودہ باشند کہ درین فکر موجب زندگانی شود۔
و آنکہ در باب حقیقہ مرقوم قلم جوہر رقم بود احوال اُن...
بالمشافیر عرض خواهد شد۔ دیگر التماس دارد اگر اشعار اُن تعالیٰ قدرے مرحمت شود، عین نوازش بود، زیادہ بجز بندگی۔ بیستہ یاد آمدہ
یاردردل بادہ برف جان بلب پیش ازین یاران چه سازم مرزجا

کہ یہ "چیزام" ہو سکتا ہے۔

قبلہ قدردان صاحب کعبہ، دو جہان فیض رسان بندگان سلامت
 آداب بندگی بجا آورده معروض می دارد۔ دو دفعہ عنایت عالی را..... می رساند
 معزز و سر بلند گردانید۔ از فحوائے مضمون فرض مشغول نشو آتش بی قراری بلندی گرفت
 حق تعالی آرزوے در ایما زود برین جلوہ ظهور نماید لیکن از ورود وثیقہ.....
 سر بلندی قدرے تسلی مضطرب می شود۔ گاہ گاہ سرفراز و سر بلندی فرموده باشند۔
 و در ان کار که لاله صاحب لاله لفر اللہ جیو آزرده دل ہستند، انشاء اللہ تعالی
 امید و اتق است کہ در عرصہ چند روز..... می رساند۔ تسلی والد خانہ زاد
 ضرورت است۔ بجزہ اگر زندگی است مارا ازین قسم..... وصول خواهد نمود۔
 زیادہ بجز بندگی چه جرات نماید۔ مگر آنکہ..... بخدمت فیض درجبت والہ
 صاحبہ کہ یادی فرمایند بندگی و کورنش بعد نیاز قبول باد۔.....

قبلہ من سلامت بعد ہزاران نیاز عرض بموقف باریافتگان حضور پر نور
 می رساند۔ شاہ سالم برائے ملاقات بجزہ در امر وہ آمد۔ چند روز توقف
 نموده، روزے پر باطن ایشان حق تعالی مرا آگاہ گردانید۔ حلقہ ہائے مقامات
 ایشان بے نور محض بہ نظر در آمدند۔ دو بار مکرر اتفاق افتاد۔ من حیران ماندم
 از ایشان گفتیش احوال نمودم۔ شاہ جیو ظاہر ما خستہ کہ مرزا صاحب قبلہ
 بہ نواب ارشد خان می فرمود کہ ایشان کسب از سر نو بکنند۔ من برائے
 مصلحت پیش شما آئدہ ام کہ می خواہم بجناب عالی در شاہ جہان آباد بروم لیکن

ی ترسم کہ بے امر عالی روم در بار امید کہ بر الطاف و نوازش قدیم
 خود نظر نموده کہ از جوانی تا پیری بخدمت عالی صرف نموده و بجز جناب عالی
 کسی منظور نظر او نیست و محبت بندگان عالی تمام دارد توصیرات او مفسوس شود
 و ارشاد گردد کہ در اینجا قدم را از سر ساخته بجناب عالی مشرف گردد -
 در چند روز ہمہ مقامات ایشان بہ نظر کرم ہنوز نموده با جازت نامہ بہر جا
 کہ ارشاد شود در اینجا بنشیند کہ از توجہات عالی بقیہ عمر او صرف بیاد الہی
 نماید - و دیگران رو بہر آگاہ سازد و فرصت کہ رو بہر التماس
 نماید - (نماز) پنجگاہ کہ از عالم امر است و اصول اینا فوق العرش کہ بلا
 مکانیت موصوف است پیوستن باعتبار استعداد
 معرفت کہ درین رطائف اوسمانہ تعالی نہادہ است آن استعداد صعود
 نموده باصل خود پیوندد و رطائف بہ سینہ می ماند و آنچه بہ نظر عالی می درآید
 ارشاد فرمایند - و در حق ہمایہ فقیر کہ ارادت بجناب عالی (دارد) توجہ
 مبذول شود کہ نصیب او تقوی گردد - بمجبوری کہ ہست ہست زیادہ
 چہ عرض نماید -

فضائل

جناب فیض مآب حضرت صاحب قبلہ و کعبہ نماز مندان دام امین
 معروض می دارد از خدمت فیض درجت مرخص گردیدہ بہ بدرقہ فضل الہی
 و توجہ حضرات عالیات بعافیت تمام بہ فرخ نگر رسید - مراہفہ کہ
 موجب این حرکت بود، علاج کرد - بہ توجہ خاص حضرت کہ در ہمہ حال
 شامل حال این غلام است، شفاے کہ باید رو نمود - ہر چند درین ظلمت کبرہ
 کفر اوقات گذاری می نماید لیکن شب و روز از جناب مفضل حقیقی مسئلہ

دارد کہ وہ معاشیہ در شہر دست دید کہ بخاطر جمع تحت اقدام حضرت بودہ
کہ این چند انفاں مابقیہ را بہ الفرام رساند و تحصیل مآربا ہائے اقروی
نماید۔ انشاء اللہ بعد چندے بہ قدموس مستفید گردد۔ واجب بود لورین
رسانید۔

میاں پر علی صاحب سلام شوق مطالعہ فرمایند۔ مجمع ماستر شدان
مجلس صنیف سلام و نیاز می رساند۔
بجناب عالیہ حضرت والدہ صاحبہ بیدگی بعد نیاز۔

حضرت وقبلہ خداوند خدا لگان فیض رسان عالم دعالیمان سلمہ اللہ تعالیٰ
بعد ابراز ماسم نیاز و آرزوے قدموس شریف کہ زیادہ از حد است بتقدیم
رسانیدہ لورین رائے فیض پراسے می گرداند۔ نوازش نامہ عظامی کہ از روی
غلام پروری بہ تفضلات بے غایات بنام خلیفہ فیض اللہ جیو و این غلام
در مقدمہ تہمد یومیہ مولوی صاحب ثناء اللہ جیو از روشن خان عنایت شدہ
بود، عزورود نمود، معزز و ممتاز گردانید۔ چنانچہ مرقومہ مفصل معلوم شد۔
حق سبحانہ تعالیٰ ذات مبارک را با این ہمہ کرم و فضل دیرگاہ سلامت
باکرامت داراد۔ خلیفہ موصوف پیش از ورود عنایت نامہ بہ ارادہ
قدموس والا روانہ سہل شدہ، رجا کہ بفضل خدا بخیر و خوبی رسیدہ
قدموس شریف نمودہ با صند۔ فدوی حسب الارقام عالی بنا بر مہربانی
یومیہ مولوی معز اللہ بروشن خان بجنور خانصاحب بہادر بسیار از بسیار
تہمد نمودہ خان مذکور ظاہر ساخت کہ تمام اہلکاران را بنا بر خمانیدن کاغذ
سرکار در بسولی طلب داشتہ ام، درینجا کارندہ نیست کہ خط نوشتہ بفریم

که یومیہ مولوی مومنون رسائیدہ و بنزد بعد از فراغت کاغذ بہ عرضہ برضہ
 سنہل رسیدہ۔ یومیہ مولوی صاحب دام دام بی باقی کردہ خواہم حال آئیدہ
 ماہ بہ ماہ رسائیدہ خواہد شد۔ خرا و بنزدین! خان مذکور نیز زود از حضور مخص
 سنہل می شود، در پنج رسائیدہ یومیہ مذکور ادا و خواہد نمود۔ امیدوار فضل
 و کرم آنست کہ فدوی در ہر حال غلام و خادم جناب عالی تصور شدہ، ہموارہ
 تا حصول قدیم عالی بصورت نواز عشق نامحبات عظامی مشرب بر کار خدمات
 معزز و ممتاز می شدہ باشد کہ باعث سعادت غلام از ان متصور است۔
 زیادہ بی عرض نماید۔

بعلی خدمت نواب صاحب قدردان فیض رسان نواب ارشاد
 خان بہار آداب نیاز قبول باد۔ خان صاحب محمد جیو و خلیفہ فیض اللہ
 جیو سلام بندگی مطالعہ نمایند۔

۱۲۸

پہو العزیز
 بموقف عرض خدام ملائک احترام حضرت صاحب و قبلہ مدظلہ العالی
 می رساند۔ آداب تسلیمات و ادب کورنشات زیادہ یارای اداے دارد کہ
 ہموارہ بنڈکان آستان عشق اقران را سرتیاز بعقبہ عقیدت و ارادت افتادہ
 و عالیہ بدوش در بندگی ایستادہ، لب اظهار سود ادب است۔ پس عرض
 احوال مناسب است کہ از روز عزمیت مکر بستگان بارگاہ کہ بآن جائیگاہ
 رونق افزای شدہ، کلبہ احزان ہجوران تیرہ و آہ بانالہ ہم ضغیر۔ اوسبجانہ
 زود ترین بہ شرف قدیموس فائز فرماید۔ بارے بہ نوید عاقبت مزاج اقد
 کہ از خطوط اندرون و بیرون جان ناتوان بہ تابوت قالب افتادہ می ماند۔
 اما رقم عاطفت چون با اسم این کم سعادت سواد بخش صفحہ کاغذ

نمی گردد موجب شقاوت اعمال و افعال خود دانسته دست افعال هم بردار
 افضال دراز می کند - ع هم در تو گریزم اگر گریزم
 که واقعی این همه چشم نمائی ناست ایستگی با من است - سزا به کارها
 لیکن از ابر فیوضات عالیہ مترجمی شست و شو با من است -
 چرا که غائبانه از تفقدات و کرم کرم ما در رخ نمی فرمایند - یکے از آنها
 این است که بعنایت یک رویه معرفت شیخ سر مبارکات بلند ساحت
 به تسلی پرداخته و مزاج اندرون محل به سبب استعمال ماء الجبن باصلاح
 تمام آمده - دو سه سهل خورده شده ، اما اخلاطی که باید برآمد نشده
 معالجات در تدبیر جلاب دیگر است ، اما آثار صلاحیت است که اکثر اوراد
 ذکر عالی از سر نیاز ادا می فرمایند - باقی کیفیت زبانی محمد مراد بسامع عالی
 خواهد آمد در این سال شدت سودا و خفقان در غلام بیشتر است -
 ظاهراً این همه از بعد خدمت است و یا خود آن صدمات دورانی و احتیاجات
 این و آنی دامن گیر حال است - چون تصور دست خود به دامن تو مسل عالی
 متصور می کند ، صورت جمعیت بهم می رسد - اللهم زدنا یقیناً - زیاده
 حدادب -

بخدمت نواب صاحب مظلله العالی عرض کورنش قبول باد -
 و بخدمت ارشد خان صاحب سلمه الله تعالی سلام نیاز قبول باد و میان
 ظفر علی و محمد علی سلام اشتیاق مطلقه نمایند - دیگر به همه صاحبان سلام
 شوق قبول باد - دوبره حسب حال مروض جناب عالی

بیل جنبیلی کپوراسب سچی سکه به باس
 اس دوبری دُوب کو میگه تهادی اس
 گناه نظام و امید رحمت دارم - مرا به ساده دلی با من توان بخشید
 و مردمان خانه غلام عرض بندگی به نیاز تمام مروض می دارند -

حامداً ومصلياً

حضرت صاحب و قبلہ قدر دان دام افاضتکم بعد اظہار مراتب
 آرزو منہم معروض می دارد۔ احوال بنده درخور شکر است۔ و عیوبات پیمزہ
 می گذرد۔ درین ولایہ استماع قدر شناسی و طلب نجایہ ہندوستان
 و صیت ہمت نواب قاسم علی خان و دریافت عقیدت نواب صاحب
 موصوف جناب سامی، خیال روزگار در سر این بے سرو پا پیچیدہ
 ہر چند تحریر فقیر درین باب بہ والا خدمت تحصیل حاصل است کہ خود
 رفاه و صلاح نیاز مند منظور داند، لیکن احتیاطاً یاد دہ شد۔
 اگر خواہش نواب مذکور درست است و بخاطر مبارک مناسب بود
 و مساعدہ معقول با رغبت تمام فودش ممکن بود با ہر قدر مردم نجیب ماہور
 خواہند کرد، از اطراف و شہر کہ با حضرت والا شہید و رفیق بودند و اخلاص
 داشتند، ہزار دو ہزار با اسب و بے اسب و پیادہ و سوار سوار
 نیز ممکن است۔ لیکن بدون مساعدہ برخاستن و کوشش بے دست
 و پایان متعذر است و چند کس جنسی اغزہ سردار نشسته اند کہ بر آ
 آنها پروانہ علیحدہ و مساعدہ باید۔ این ہمہ بنا بر اطلاع معروض داشتہ
 ام۔ معہذا در آنچه سود و بہبود نیاز مند بود و بناے تراخی افتادہ بوجہ
 احسن صورت کردہ باید بہ عمل آید۔ دیگر مراتب جناب عالی چہ طرازد۔
 تا حصول سعادت ملازمت بہ عنایت نامہ معروضی مشورہ باشد۔ زیادہ
 نوشتن از مراتب نیاز کم است۔ قبلہ من! مرزا کاتب علی جیو۔۔۔۔۔
 .. معتقد اند۔ بنا بر نوکری آن طرفہای رسد۔ سفارش ایشان بہ

ارتشاد خان صاحب یا بہر کہ مناسب بود باید فرمود، تا..... منسلک شود۔

۱۳۰

قدیم و کعبہ مدظلہ العالی

بعد از عرض آداب تسلیمات بعضی می رسانند۔ ازان روز یکہ از خدمت عالی رخصت شدہ، روانہ شاہ آباد شدم۔ در لیبولی رسیدہ در انتظار آدم یک مقام کردم۔ سوائے یک لوی سیاه نزد وے چیزے دیگر نبود۔ درین اثنا نوازش نامہ بنام محمد خان صاحب پر تو نزول بخشیدہ مرصوف آدم شخص کردہ بودند۔ حسب..... سید نور اللہ الحسینی جان صاحب بعزم شکر بندگان عالی در لیبولی وارد شدند برفاقت ایشان یا آرام تمام سواری ہم میسر شد۔ احقر مع الخیر رسید۔ محض بہ فضل انجناب بدرقہ حسب دل خواہ ہم رسید۔ تا تحریر بابت وسوم شہر حال ہمہ والبتہ بخیر و عافیت اند۔ درین ایام بیان غلام امام عازم شہر شدہ اند۔ از مدتی ارادہ داشتند عالا رخصت غائبانہ درخواستہ بخدمت حضرت مولوی صاحب می رسند۔ مرکوز خاطر ایشان مشروحاً زبانی واضح رائے شریف فرماید شد و فر داخل شدن آنحضرت بہ شاہمان آباد زبانی میر نور اللہ معلوم شد۔ نہایت اطمینان و سرور حاصل گشت و خبر کوچ بندگان عالی اشتہار تمام دارد۔ چنانچہ ہمہ برآمدہ خود حق ہنوز تاریخ کوچ مشخص نکرده، شاید دیرنگر عن قریب شود۔ چون غلام بحضور اندک سعادت اندوز گشتہ نہایت از قلب بودن تالیس متاسف برگشتہ، او سبحانہ، سبب سازد تا زود سعادت قدوسی

۱۳۰ جموں ہذا کانکتور ۹ و حضرت مطہر کی طرف سے میر عبد المہازین کے نام ہے
اسی سلسلے کا معلوم ہوتا ہے۔

حسب دل خواه مستعد گردد۔ دیگر جمیع وابستہ ہاے مابذوہ قدسوس و
کورنش معروض می دارند قبول باد، زیادہ۔

۱۳۱

حضرت صاحب قبلہ فیض رسان صوری و معنوی سلامت

بعد اداے آداب تسلیمات بعرض می رسانند کہ نوازش نامہ عالی معصوب
میر اسمعیل ورود فرمودہ جمعیت ہاے ظاہر و باطن بخشید۔ بدریافت
مزاج مبارک شکر و سپاس الہی بہ تقدیم رسانید۔ الحمد للہ ذی الفضل و الکرم
نوید تشریف فرمودن بہ سیر سہیل بعد خشکی راہ ہا کہ ارشاد شدہ بود
بہ امید خبر یافتن زود..... مسرتہا و تقویٰ تھا کہ..... روزی شود
آمین آمین آمین۔..... لاحق شدہ است۔ خصیہ جانب چپ آما سید
و بالیدہ گشتہ و بعض وقت درد شدیدی کند کہ از شام تا بگاہ نقدار
چشم زدن قرارے نبودہ است و وجع مذکور منتقل ہم می شود۔ گاہے
در عانہ تا قریب ناف و گاہے در ران چپ تا زانو، و گاہے بسوے گردہ
انتقال می کند و رنگ بول گاہے بہ صفرة گاہ بہ بے رنگی می شود و فیض
طبیعت نیست بہ تجویز بعضی فصد با سلیق نمردہ و اطلیہ و اضمردہ
مثل پیہ بط و اکلیل الملک و کمون سیاہ و بنفشہ و بالونہ وغیرہ
و بخور مانند ورق بنج و سپند بہ عمل آمدہ روزے چند درد مطلق زائل
گشتہ مگر وہیے باقی بود، و ورم قدر ریح نیز باقی بود۔ اکنون
باز عود کردہ است۔ او کریم تعالیٰ بہ برکات انفاس شریف فضل خود
فرماید۔

خط حضرت ابوالفتح صاحب و میان مرید حسین صاحب سلمہما

ملفوظ عرضی بہ نظر الوز خواهد گذشت۔ جواب ملفوظ سرفراز نامہ
مرحمت گردد۔ امروز کہ سوم جمادی الاول است، احقر بہ درد و دم
گرفتار است، امیدوار است.....
آرزوی قدیموس جناب عالی کہ اہم ترین مقاصد است.....

۱۳۲

حضرت صاحب قبلہ فیض رسان صدوری و معنوی سلامت
لوازش نامہ عالی مصحوب زیرک ورود تفاعل فرمودہ، جمعیت بخش ظاہر
و باطن گردید۔ بہ دریافت عافیت مزاج مبارک شکر و یاس الہی بہ تقدیم
رسائیدہ الحمد للہ ہدایا کثیراً۔ ارشاد یافتہ بود کہ عنایت نامہ متضمن ورود ذات
بایرکات دین لوازم بدست میروی اللہ بنام نیاز مند ابلاغ فرمودہ شدہ
قبلہ دین و دنیاے من ہوز میروی اللہ نہ رسائیدہ اند۔ و نیاز مند ارادہ
می داشت کہ اگر آن قبلہ این بار تشریف تا اولوہ ہم بہ تقریبے خواہند فرمود
احقر قدم از مسافت سعادت پا یوس حاصل خواہد ساخت لیکن از باعث
عارضہ قدرت بر آن نیافت اگر مقدر است آئیدہ راحق تعالی نصیب خواہد کرد
نوشتمات عالیہ کہ بنام حضرت ابوالفتح صاحب و میان مرید حسین صاحب
بودند رسائیدہ شدند۔ میان مرید حسین صاحب در استرضائے والدہ
ماجدہ خود یک گونہ تقصیری فرمایند و کار آسان را دشوار گرفتہ اند۔
و ماژہ اہلیہ ایشانست و والدہ ایشان از سبب فرط محبت دیگر فرزندان
را از گوشہ خاطر محو ساختہ بایشان اقامت گزیدہ اند۔ و در این باب

نہ یہ، اور دیگر چیزیں مکتوبات جا بجا سوختہ ہیں۔ اس لیے ان کو بیانت
نامقص و تمام ہے۔

اگر صلاح بوده باشد به نیجی ارشاد باید که غمازی احقر بطور نیاید
 نسخہ عالیہ کہ از راه کمال کرم و احسان عنایت شہہ بود البتہ استعمال
 کردہ خواهد شد۔ حق تعالی موافق سہازاد۔ شکر این ماہر دو بجای ارم۔
 جاس نماز منگل کوئی درین وقت سوداگران نیا وردہ اند۔ یکے از خدمت
 نواب صاحب قبلہ گاہے و دیگرے از دیگرے بدست آوردہ ارسال نمودہ
 است۔ ویک ہنکے منکر سیاہ و سفید، و دو چکتے پیر ساختہ اجیری
 ابلاغ داشتہ است۔ خدا برساند، امیدوار پذیرائیت۔ نواب صاحب
 قبلہ گاہی چیزے بجناب آن قبلہ نوشتن فرمودہ اند، بحسب آن بربر
 علیحدہ تحریر یافتہ، امید کہ جواب آن بربرہ علیحدہ ارشاد شود۔
 زیادہ جز آرزوے قدسیوس ہر عرض رساند۔ خدائے کریم میر
 فرماید کہ منہ و کرم۔

۱۳۳

حضرت صاحب مشفق قدر دان دستگیر دو جهان سلامت

بعد لو ارم عبودیت و بندگی بجا آوردہ، معروض بعالی خدمت می دارد۔
 قبلہ من! نیاز مند درین ولا چند روز بیماری کشیدہ ازین باعث از حصول
 قدوسی محروم ماندہ الحال از فضل او سبحانہ و تعالی و توجہ آن خدایگان
 مزاج بندہ تندرست است۔ می خواستم کہ بخدمت عالی رسیدہ کمشرف
 ملازمت باستم۔ لکن زبانی میان غلام رسول معلوم شد کہ خود بدولت بروز
 یک شنبہ مراجعت بدہلی می فرمایند۔ ازین وجہ معلوم می شود کہ نیاز مند
 سخت بے نصیب است کہ بار بار ارادہ قدوسیوس نمودہ و از بد نصیبی خود
 اتفاق نبود، زیادہ امید از توجہ آن حضرت چنان است کہ در حق این عاصی
 لہ کلمات طیبات کہ مکتور علی ۳۸ میں جو صاحبزادہ بر حسین نام۔

پر توفیرِ توبہ باطنی فرمودہ باشند۔
اک لہر لطف کی ہمیں بس ہے

غم کے دریا میں پار کرنے کو

زیادہ چہ التماس نماید۔

قبلہ الامت! چادرِ رسالہ و دوخط مع میاں غلام رسول نزد
نیاز مند رسیدند۔ بخدمت شریف ارسال داشتہ امت و قدرے
سبزی آرد، بجناب عالی ارسال داشتہ، امید از توبہ آنحضرت چنان
است کہ قبول شوند۔

۱۳۴

حضرت صاحب و قبلہ بن سلمہ اللہ تعالیٰ

بعد از سلام سنت الاسلام بکشتوف ضمیر مزید باد کہ این فقیر بعد از چار ماہ لاچار
شدہ در سنبہل آدم۔ از سبب مناقشہ برادران تا حال کاروبار در ماہہ
در سرکار حافظ رحمت خان نہ شدہ بود۔ الحال رو بکار شدہ است۔
وقت رخصت در خدمت شریف اظہار کردہ بودم کہ یک رقعہ برائے محب اللہ خان
بہ این مضمون کہ دو نذہ خان بہ این فقیر وعدہ کردہ بود کہ مرا نزد خان بردہ
ملاقات کنائزہ اظہار بکنند و از نزد خود چیزے خدمت بکنند۔ و خبر
خیریت والدہ بر عنایت نامہ بنویسند و بفرمایند کہ بر خوردار خیریت
است۔ انشاء اللہ تعالیٰ خبر برگرفتہ می آید خاطر جمع دارند۔ از طرف فقیر
اندرون خود سلام رسانند و بولوحسناراً دعاء رسانند۔ و خبر خیریت والدہ
و بر خوردار بنویسند۔ حضرت سلامت رقعہ برائے محب اللہ خان زود عنایت فرمایند۔

کہ لیردو نذہ خان

۱۳۵

حضرت صاحب و قبله دارین من سلامت -

بعد از تقدیم مراتب نیاز مدنی بوضع می رسانند - اینجا فریت است - صحت
 ذات ساقی از درگاه اله مستدعی است قبل ازین نیاز نامه ارسال داشته
 به نظر عالی گذشته باشد - همیشه سائر دوستان بیاد عالی تر زبان اند -
 حق تعالی بخیریت طرفین حصول ملاقات راحت آیات محصل گرداناد بحرمه
 انبى و آلهم الامجاد - غلام زاده فتح الله ، فتح علی و غیره بزرگی بجای می آرند -
 غلام محمد مع حمزه و عبدالله و غیره بزرگی بجای می آرند - اکرام الدین همین خان
 حسام الدین ، کریم الدین تسلیمات بجای می آرند - سعادت قدوس معروف
 می دارند - حاجی میان محمد معصوم جیو و میان عبدالعیوم بخیریت اند -
 سلام مشوق می رسانند - غلام حاکم بزرگی بجای می آرد -

۱۳۶

حضرت صاحب و قبله نیازمندان مدظلم العالی

بعد عرض سلام و نیاز لا کلام بکتبوف خدام ذوی الاحترام می گرداند که عنایت
 نامه گرامی که مشتمل بر انواع تفضلات بود از ورود آن گویا جانفانه بازه
 در قالب آمده ، مرده قدم مبارک که در آن مرقوم بود - او تعالی
 عن قریب با حسن و جود به ظهور آرد که دولت ملازمت سر امر سعادت
 میسر گردد - قاضی القضاات بموجب طلب امیر الامراء عازم آن صحت
 مشه بودند - از خط ایشان معلوم شد که بعالی خدمت رسیده اند -

زیادہ چہ مصدر ناشود۔ والسلام۔

۱۳۷

بجناب فیض مآب حضرت صاحب قبلہ کونین و کعبہ دارین کامل مادی
 آگاہ دل می رساند۔ چون این مکررین ازان روزیکہ از خدمت سراسر
 سعادت رخص شده آندہ قالب... و حان... تعالیٰ شاہد حال
 است۔ از تحریر و تقریر بیرون است و ہمیشہ دل متعلق بجناب عالی
 می باشد۔ لیکن بہ سبب امورات دنیوی کہ ناگزیر بوده مقصر است۔
 دعاء فرمایند کہ خلاصی یابد، مدام بخدمت سراسر سعادت فیض مآب
 باشد و باقی عمر گذارد۔

۵ ارزو دارم کہ خاک آن قدم

لوتیای چشم سازم دم بدم

۵ اے آنکہ توی کعبہ ارباب ارادت

گر روی سوے تو نمی آرم بکہ آرم
 بہ اندرون تسلیمات می رسد۔ از مکررین ملائنا سلام و تسلیمات می رسد۔

۱۳۸

زبدۃ الاصفیاء خلاصۃ الاتقیاء حضرت مرزا صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ

سلامت۔

بعد ابراز شوق کہ ما فوق آن متصور نیست، مکشوف راے

تو ددیراے میگرداند کہ فقیر لغایت تحریر مستوجب حمد و صحت ذات

محبت صفات مطلوب - ثانیاً این که مدت المدت گذشتت که از احوال
 مسرت مائل آگاهی نیست و دل نگران همان جانب است - بنا بران
 باشتیاق تمام مقصد میشود که آسوده برخلاف ماضی بدست هر کس
 خطوط کیفیت خودی نویسان باشند که تسکین دلی می تواند شد -
 و در باب محبت اساس میان محب اللہ لیسر میان محوطا بر رسوخ تمام
 از قدیم الا ایام که بخدمت دارند - نوشتن سفارش اینها منظور است -
 یقین که بموجب فیض عام آنچه مقصد داشته باشند - توجیه خواهند
 فرمود - زیاده ایام حلاوت بدام باد -
 اسباق بحدیست که پایان نیست خواهش باطنی باشد،
 ملاقات ممکن است -

۱۳۹

حضرت مشفق سلامت

از عزیزان که بحضور فقیر بخدمت شریف ظاهر نموده بود که شیخ قائم
 بیو در باب ممالعت و غلام آن باشناهی که اراده بر آمدن ازین بلده
 دارند، بخدمت نواب امیرالامراء عرض نموده است - استفسار فرمایند
 که درین باب چه حکم رسید از دیروز ممالعت می شود - شاید همین حکم رسیده
 باشد - عرض هر چه آن عزیز اظهار نماید به مخلص اطلاع فرمایند - و درین
 سه روز آنچه بسمع شریف رسیده باشد به مخلص آن نیز مطلع فرمایند -
 جواب نوشتجات میر محمد حسین تا فردا نوشته بخدمت ارسال می نماید،
 انشاء اللہ تعالیٰ سلمکم اللہ تعالیٰ و ابقاکم -

۱۲۰

بجناب فیض مآب مدظلہ العالی

گزارش مراتب عبودیت بسمت دارالخلافت
 مرۃ بعد اخری زبانی غلامان کہ باین طرف آمدہ بودند دریافت
 بود ازاں باز خطی کہ مشر بر نوید بعافیت رسیدن بندگان عالی بہ منزل
 مقصود رسیدہ بالیقین کہ وابستہ در سایہ آفتاب پایہ بہ امن وامان
 و اصل منزل مقصود شدہ باشند۔ و در امرے کہ مستمد شدہ بود
 بہ یمن توجہ عالیہ امید است کہ گرہ از کار بسہولت و آشتود و ہم چنین
 امیدوار است کہ شرف حصول دولت طریقہ نیز میسر آید کہ آن مقصد
 اقصى و مطلب اعلیٰ است۔

صاحبان حلقہ سلام قبول فرمایند۔ زیادہ بجز تہنای قدمبوس چہ

عرض آید۔

بجناب حضرت والدہ مرشدہ دامت ظلہا عرض عبودیت می رساند۔ میان
 پیر علی سلام قبول فرمایند۔ مبارک النساء صبیہ غلام مع والدہ خود عرض
 قدمبوس عرض می دارد۔ اگرچہ لائق آن نیست کہ نامش علیحدہ بہ تحریر آید
 لیکن والدہ اش بسماجت درخواست کہ نام او رأساً بعرض رساند کہ این
 امر سبب سعادت و اعتبار او شود۔

۱۲۱

مدظلہ العالی
 نظر فضل و کرم مصدر عطوفت و رحم ، حضرت مرزا صاحب حیو

باستماع نوید بهجت جاوید رونق بخشیدن ساعتِ بلده سنبه
 که در عین انتظار جرفرت اثر در گوش نیوش این حلقه بگوش رسیده ،
 حقا که بجز رسیدن این مرزده راحت افزای سوبیای دل که مثل
 آینه از آتش مهاجرت مکر بود به اصدغای این صیت روح بخش
 زنگ را حک ساخته ، حق تعالی سبب سازد که عن قریب دیدار منظر الوار
 میرآید۔

تر صد آنست که گاهے این زمین بسوی را که بی تو بزرگان
 مثل گاه روح خشکی دارد ، به بین قدیم میمنت لزوم سر سبز و شاداب
 گردد۔ و فدوی را یکی از غلامان صمیم تصور فرموده از گوشه خاطر گرای
 محو و منسی نخواهد فرمود که حق تعالی از دعای سامی از هر الم
 میل بر راحت گرداند۔ زیاده چه عرض نماید۔

۱۳۲

آداب کورنشات بعد عجز و نیاز بجا آورده بوض اقدس
 اعلی می رسانند۔ غلام به فضل او سجانه و به بین توبه آنحضرت
 قبله کدین و دنیا همه وجوه مع والیه بعافیت است۔ لبورد
 لوازش نامه کرامت نمود مغتخر و مباہات اندوز گشت آنچه عزم مبارک
 به سمت پانی پت تحریر حاک در رسدک گردیده بود خیلے تو حش غلام
 شد۔ آرزوی و تمنا آن بود که شاید لطف سنبه عزم فرمایند۔ چون
 ازین حدود متصل واقع است ، بجز استماع آن به سعادت ملازمت
 مشرف فرایم شد۔ حالایم انشاء اللہ تعالی بعد انقضای موسم برسات
 اراده احقر معمم است۔ هر جا که نزول برکت شمول خواهد بود به

حصول شرف قدمبوس مستعد خرابد شد۔ و چون غلام را بہ لقب
 مجددی مرفراز فرمودند، شکر این تفضل عظمی بکدام زبان بعرض
 رسانم و اداے کورنشات این تفضلات بجایم آرم۔ اگر ارشاد
 شود بھرکنزہ تمایم۔ و آنچه فیصلہ با اندرون محل تحریر شدہ بود کمال
 سرور و اطمینان بہ پسر غلام حاصل شد۔ الحمد للہ علی ذالک۔ و
 بخدمت جمیع یاران طریقت عرض سلام و بزرگی و نیاز قبول یابد۔
 از نورالابصار محمد حکمت اللہ و والدہ اش آداب کورنشات
 بجایم آرند و حضرت والدہ صاحبہ و آیہ صاحبہ کورنشات بعرض
 می رسانند۔ و مردم خانہ احرار کورنشات بہ عجز و نیاز بعرض می رسانند۔

۱۲۳

بسم اللہ حامداً و مصدقاً
 قبلہ حقیقی برحق و کعبہ حقیقی مطلق، حضرت صاحب مدظلہ
 از کمترین مسترشدان بعد از اداے آداب بزرگی کہ شیوہ عبودیت
 کیشان است و پیشہ عقیدت انڈیشان معروض راے عالی می گرداند
 فدوی را آرزوے قدمبوسی بہ مرتبہ بود کہ بیان آن بہ بیان نمی آید
 و بغیر آن متعسر ہے

اگر از خدمت دورم بے شرمزگی دارم

و لے قمری صفت ہستم کہ طوق بزرگی دارم

لیکن بہ سبب عذر جلاب مقصر و مہجور الخدمت مانندم انشاء اللہ فی
 تعالیٰ از عقب بخدمت فیض درجبت سراپا حصول سعادت جاودا

شرف اندوز خواهیم گردید۔ حق تعالیٰ آن سایه را بر سر خادمان و فدویان
سلامت دارا۔ زیادہ بزرگی و قدمبوسی۔

۱۲۲

بجانب مستطاب مستغنی الالقاب اسوہ گزیدگان زمان سلم اللہ

المنان۔

بعد عرض نیاز مصروع می شود کہ نامساعدی ایام بمثل ما مردم از مدت
است و بے جوهری این عاجز علاوه مانع خریداری صاحبان ذی الاقدار
است مسموع شده کہ بندگان عالی نواب عالی جاہ او صلہ اللہ الی ما یتمنناہ
بجانب ارشاد مآب عرض نیاز و اخلاص می فرمایند۔ خوشحال سعادت مندی
کہ بہ ذیل مکرمات پناہ آورد و چاره کار بستہ خود را ازاں عقدہ کشای
دنیا و آخرت خواهد۔ الحاصل کہ نواب موصوف ہر چند آنچه ارادہ داشت
بالفعل موقوف معلوم می شود لیکن ظاہرا تلاش اکرم کہ فی الجملہ سلیقہ
کار و بار دنیا داشته باشد، و ازین احوال کہ سوائے نیاز مندی آنجناب لیلقتے
ندارد، اگر مناسب باشد در تدبیر رفاقت عقیدت مندی عالی جناب شان توفیق
میزول فرمایند۔ شاید ارادہ مرا بہ مراد رسد۔ در صورت منظوری این عرض
و اجابت این حرف کہ بوساطت مکاتیب صورت توان گرفت۔ بے استغناء
نیاز مندی کہ بسبب ہرج و مرج چندین سالہ سیما از ہنگام غارت عام وارد است
یقین کہ ملحوظ خاطر خواهد بود کہ درین حالت ہا و بے اسبابی ہا بے مسا
برخواستن معلوم۔

زیادہ نیاز مندی است والسلام والاکرام۔

حضرت پروردگار برحق مدظلہ العالی بعد ادا سے مراتب کورنش و تسلیم و تقدیم لوازم مدحت و تعظیم
 بعرض جناب فیض انتساب می رساند کہ بہ فضل الہی ہم قرین فریت
 بودہ خمس الاوقات یا استدعای سلامت و بقای ذات فائز البرکات
 می گذرانند۔ و حصول سعادت قدموس و دریافت شرف حضور کرامت معمر را
 از خدا سے عزوجل می خواهد۔ شانزدہم روز پنج شنبہ حضرت قبلہ گاہی
 بہ بدرقہ فضل الہی برائے زیارت حضرت خواجہ بزرگ ^{رحمۃ اللہ علیہ} قدس اللہ تعالیٰ سرہ
 العزیز روانہ شدہ، امروز منزل سویم است، امید کہ بعرضہ دو ماہ مراجعت
 مع الخیر شود۔ قبل ازین صحیفہ الغنایت و الطاف نواب صاحب و قبلہ
 شرف صدور یافته بود، بنا بر ترددات سفر کہ از چند روز حیص مرض تمام
 لاحق بود، فرصت تحریر جواب نیافتہ، درین صورت امیدوار است کہ عذر
 بوجہ وجبہ درین باب گذارش باید و ارشاد شود کہ جائے شکایت نیست
 زیادہ حداب نزدیک۔ الہی ظل رافت عالی بر مفارق ادانی و اعلیٰ مستدأ
 الی یوم القیام باد۔
 مردم محل و لمحہ بادا سے کورنش سعادت اندوز اند۔ روح الامین
 عرض تسلیمات دارد۔

۱۳۶

قبله من! عریفه نیاز مصحوب قاصد نواب صاحب قبله بشا بجهان آباد
 ارسال یافته بود از انجا باز پس آمد. الحال مع آدم خود با هفتاد عدد
 پیره (پیرا) ابلاغ نموده است. از مبارک نظر خواهد گذشت. پسته
 اندرین ایام درینجا بهم می رسد که داخل پیره کرده می شود. این
 نوشته بر مسلمان صاحب از دکن رسیده بود. بلفوظ عرضی
 از نظر مبارک گذشت. زیاده جز بندگی چه عرض رساند.

۱۳۷

قبله و کعبه را استان سلامت

روندا و اینجا برین منط است. سابق سه چهار روز بموجب همه
 ساوان (کذا) بنوعی اشتها رنده بود که شاهنشاه در پشاور داخل
 شده بعد از آن از زبانی دیگر مردمان شنیده می شود که تا حال از
 افواج چیزه ای انفصال نیافته که عبور دریا را تک نماید و درین ولا خیر
 که رگهنا ته را و مرهه از کوند معاملات نموده در انتظار پیره را و
 مذکور سما نجا نزول دارد. بعد آمدن پیره را و مذکور از انجا کوچ کرده و از
 کنات (کنات) کاپلی عبور دریا من ساخته در میان دو آب قساد نماید. ازین
 سبب مردمان چیزه ای هراس و خوف می کنند. زیاده چه عرض نماید.

هو الخنی

قبله و کعبه دین و ایمان سلامت
 احوال فدوی تا تحریر عریفه نیاز که چهارم جمادی الثانی است مع تبع
 و لواحق بجزیت است و غیریت آن قبله لیل و نهار مطلوب - سبب معاصر
 ماندن از خدمت گرامی هنگامه شادی است - چنانچه بر ضمیر منیر هوید است
 انشاء الله العزیز بعد فراغت شادی بخدمت فیض درجت رسیده، قصور
 معاف فرماید و آنچه احوال روزگار فدوی با صاحب زادگی گردد، اظهار
 احتیاج ندارد - بر آن قبله بوجه احسن مبرین است - در ایام شادی
 حافظ رحمت خان بهادر به اولوله تشریف خواهند فرمود - طبیعت چنان
 می خواهد که اگر صورت روزگار با حافظ صاحب رو برید اولی است
 و موقوف بر مشورت آن قبله داشته، آدم را بخدمت گرامی رخصت
 نموده، هر چه درین باب در حق فدوی اصلاح باشد، ایما، فرمایند که بران
 عمل نماید - زیاده بجز بندگی چه نگارد - بخدمت لو اب صاحب بندگی -
 و میان ظفر علی صاحب و اخون عبدالرزاق و ملا نسیم و ملا خازی محمد
 و سبحان شاه و جمیع حاضران مجلس سلام خوانند - از والده صاحب بندگی
 مطالعه فرمایند - از عاصی داری غلام حضرت بندگی مطالعه فرمایند - ملا بهار
 بندگی می رسانند -

حقیقت این است که بعد از افراط و تفریط مردمان فرید آباد و غارت
افواج شاه درانی محمد عظیم در سنبل رسیدند و بعد چند ماه دعوی توبلی نمود
یا ولی حد خود نمودند۔ چون روسای سنبل از نسب مشارالیه اطلاع نداشتند
بر محضر مہر نہ نمودند۔ بعد چند روز میان غلام فرید طیب سر رہ را بملاقات
ما سبق کہ در شاہجہان آباد اتفاق افتادہ بود و شیخ محمد اکرم و شیخ نصرت
یار امام مسجد جامع را بہ یقین پیوست۔ مہر بر محضر نامبرده نمودند و
معہذا نسب نامہ و مہر قاضی ملول مرد دیندار موتمن بود در دست
دارند با وصف این اسناد و استشہاد ارباب شرع بہ احتمال
طعن نہر یا معنی نمودند۔ بعد ہشت سال گواہی جنگی خان چودہری و
سید حمزہ ساکن سرائے چودہری و اکثر شرفائے دہلی و سنبل نسب الشان
مقرر گشت۔ و با قرار توبلی بودن اقاہی و ادالی شہر از خان صاحب
امام الدین احمد خان تا چودہریان ہمہ بالاتفاق مقرر اند۔ ارباب شرع
نیز مہر بر محضر نمودند و در بروئے خان صاحب بہادر اقرار کردند۔ چنانکہ
خان صاحب بہ روشن خان برائے اخراج غاصبان و قابض نمودن
محمد عظیم پروانگی دادند۔ اکنون روشن خان بسفارش کسے اغاض
می نماید، و می گوید کہ از غاصبان مچلاک پانزدہ روز گرفتہ اند کہ
یا پروانہ خان صاحب بہارند تا خالی شدہ بدہند۔ در صورت صداقت
مدعی و کذب مدعا علیہ و ثبوت حق مچلاک و غیرہ
غلاف از دین داری است۔

۱۵۰

خداوند نعمت!

بعد اداے لوازم بندگی معروف می دارد - تا تحریر پنجم شهر جمادی الثانی
 احوال ما جمیع غلامان بعافیت است - از آن روزیکه درین جا آمده
 است موافق معمول یک بار بانواب ملاقات میسر آمد - چنانچه
 آن وقت از و کلامی مرسته مشورت بود - عرف و حکایت بمیان
 نیامده است - و تنخواه غلام که من جمله تنخواه محل بود - از آن جا
 موقوف نموده، همراه سایر کرده اند - در صورت سابق هفت هشت
 ماهه وصول می شد - در سایر چهار پنج ماهه سال تمام به وصول می آید -
 به سبب دوستی میان مسرور و یک چند توقف نموده ام - و اگر
 نه صورت گذران در اینجا قلیل موانع و عدم وصول معلوم
 باری خدا رازق است - و از دوسه روز در حال
 غلام عسکری خان از میر نو توجیه نواب صاحب معلوم
 میشود - چنانچه دیشب که گذشت پیش احمد خان
 فرستاده بودند - بنجاه روپیه بدعت آمد - و گرنه مطلق
 التفتات نبود - و نه برائے مجاری رفیت - مگر در سواری و
 غلام امان بدستور سابق در سایر اخذ اخذ کرده مطلق ذکر
 در مجلس کیسه نمی کنند - امروز فردا ارادہ آنحضرت پیش
 ولوی نو الرین است - شاید قریب روانه میشود - حضرت
 سلاطت از لشرف آوردن نواب صاحب ارشاد
 غلامان بهادر و عدم حصول سعادت ملازمت غلام

عجب الافعال گشته ، والله باللہ ہر گاہ کہ در اینجا تشریف فرموده یعنی پیش
 تجاور خان مطلق بعلام اطلاع نہ شد و الحال کہ میر ملک و صاحب تشریف
 آوردند ، غلام مستمند بہ سبب نا چاری ازین سعادت ہم مقصر مانده
 است . بجناب نواب صاحب عذر ہا فرمایند ، توفیر با معاف شود . تا حال
 فوج مرستہ از کوسہ فراغت حاصل نہ کرده است . و تا کہ از انجا مرستہ کامیاب
 شدہ بر نمی گردد . نواب ازینجا کوچ نمی کند . و دستار و جواہر کہ براس
 احمد خان آورده بودند ، دوسہ روز است بہ مشورت حافظ الملک پوشیدند .
 و عبداللہ خان فردا رخصت خواہد شد . احمد خان و حافظ و نواب و راکو
 (راکو) متفق علیہ اند . حافظ محمد سرور آداب کورنشات بجامیآرد .

[Faint handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

کہ نواب احمد خان بگش والی فرخ آباد کہ حافظ رحمت خان سے نواب
 عبداللہ خان پسر نواب علی محمد خان سے مرہ سردار

مکتوبات متوسلین حضرت منظر

(فیما بینہم)

سلسلہ مکتوباتیکہ سالکان و احباب حضرت منظر فیما بینہم نوشتہ اند

[ذیلی کے مکتوبات (مکتوب ۱۵۱ تا ۱۷۲ جو حضرت ظہر
 کے ترمسین نے ایک دورے کو لکھے ہیں) میں پہلے دو یعنی
 ۱۵۱ اور ۱۵۲ کسی "میر صاحب جیو" کے نام ہیں
 مکتوب ۱۵۳ بھی الہی کے نام ہے اور خیال ہوتا ہے کہ
 مکتوب ۱۶۶ کے "میر صاحب" بھی وہی "میر صاحب جیو"
 ہیں گئے۔

"میر صاحب جیو" کے نام مکتوب ۱۵۱ جن "شاہ
 محمد" کی طرف سے لکھا گیا ہے ان کا ذکر کلمات طلیبات
 کے مکتوب ۶۶ بنام غلام عسکری خان میں ملتا ہے
 غلام عسکری خان نواب عماد الملک کی سرکار
 سے والہ تھے اور شاہ محمد ہی۔ حضرت ظہر
 غلام عسکری خان کو لکھے ہیں: "مجموع شد کہ
 نواب وظائف قلیلہ رفیقان خود را کہ وجود پر یک
 ازینہا فائدہ دیگر دارد، بنا بر غیر حاضری موقوف
 می نمایند، چنانچہ وظیفہ شاہ محمد کہ از یاران
 طریقیہ است داخل ذیل موقوفان شدہ، اگر تو اسیر
 مگوئید کہ بنا بر دولت خواہی این فاعده را موقوف نمایند
 کہ ضرر دارد" (مکتوب ۶۶)۔ شاہ محمد کے مکتوب میں
 "حضرت میر صاحب جیو" کو اطلاع دی گئی ہے کہ آپ کے سفارتی
 دستخطوں، حافظ محمد لوفیاد، حافظ فتح اللہ کوٹھہر لودھی کی ہے
 ای مکتوب میں بخشی کی طرف سے بطور صفائی لکھا گیا ہے۔ یہ بخشی

نواب عماد الملک ہی کی سرکار سے تعلق ہوں گے۔
 مکتوب ۱۵۲۵ میں "صاحبزادہ والا قدر محمد ناکر جو" کا ذکر
 ہے۔ یہ حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کی نسل سے ہوں گے۔ مکتوب ۱۵۲۳
 کے لکھے والے نصرت اللہ نامکون ہے کہ وہی صاحب ہوں جنکے
 نام حضرت نظر علی کا ایک مکتوب محترم عبدالرزاق ورتی نے مجھ سے
 میں ہے انہیں حضرت نظر علی نے مولوی نعمت لکھا ہے۔

علامہ حسن کے دو مکتوبات مولوی عبدالرزاق کے نام
 میں ہیں۔ یہ علامہ حسن عمر کے رہنے والے تھے۔ اور میان غلام قادر
 شاہ سے بیعت تھے جیسا کہ مکتوب ۱۵۲۶ سے ظاہر ہے مگر حضرت
 نظر سے ہی تعلق رکھتے تھے جیسا کہ افونڈ محمد نسیم کے نام ان
 کے مکتوب (مکتوب ۱۹۱ مجموعہ ہذا) سے بخوبی واضح ہے۔
 مقامات نظری میں حضرت نظر کے خلفاء کے ذیل میں غلام حسن
 نام کے جن بزرگ کا ذکر ہے وہ شیخ غلام حسن برادر شیخ
 محمد احسان احمدی ہیں جو شیخ عبدالحق محدث دہلوی
 کی اولاد میں سے ہیں اور مکتوب ۱۵۵۵، مکتوب ۱۵۶۱ کے
 غلام حسن سے جدا ہیں اور شخصیت ہیں۔

مکتوب ۱۵۱۲ کے مکتوب الیہ ملا محمد فاروق ہیں
 اس نام کے ایک صاحب کے نام کلمات طہیبات میں
 حضرت نظر کا مکتوب ۱۵۱۶ ہے انہیں معمولات نظریہ
 میں حکیم محمد فاروق لکھا گیا ہے۔ اور مکتوب ۱۹۱۳ کے مکتوب الیہ
 ملا تیمور حضرت نظر کے خلفاء میں سے ہیں۔ اسی طرح مکتوبات
 ۱۵۵۵، ۱۵۶۱ کے مکتوب الیہ مولوی عبدالرزاق (یا ملا
 عبدالرزاق) بھی حضرت نظر کے خلفاء میں ہیں اور مقامات نظریہ

میں خلفاء کے ذیل میں ان کا تذکرہ ملتا ہے۔

۱۵۱

سیادت مآب طریقت ایامی، مورد اسرار الہی، منظر تجلیات حضرت
نامتوہی کاشف دقائق معرفت، ہادی راہ ہدایت، برگزیدہ اولاد حضرت
زبدہ ارباب طریقت، گل گلزار قدرت بے صنعت حضرت میر صاحب جیوا
از بکترین نیازمندان، راسخ الاعتقاد و احقرترین مستمندان وائق
الافتیاد حافظ شاہ محمد بعد از عرض نیاز معروض خدمت فیض درجت باد
کہ بر طبق ارشاد گرامی و سفارش سامی حافظ محمد یوسف را و حافظ فتح اللہ
را جاگیر کنائیم و ہمیشہ امیدوار الطاف سامی ہستم و آنکہ بخدمت شریف
کدام شخصے اظہار کردہ است کہ بخشی از حضرت فغلی دارد وی گوید کہ حضرت بہر کس
سفارش نوشتہ می دهند ہمہ غلط است۔ بن پر چند از بخشی تکرار کردم و پرسیدم
بخشی در جواب گفت کہ مراجعہ قدرت است کہ بن این قسم حرف بجناب
فیض مآب ہرزبان نسبان بیان بیام۔ حضرت سلامت! ہر کسے کہ فردی
باشد حضرت برائے عند اللہ نوشتہ می دادہ باشند، بیشتر نصیب او
است۔ مایان موافق مقدور در سعی کار سفارشی حضرت دریغ نخواہم کرد۔
زیادہ ابرام نمودن موجب گستاخی و ترک ادب است۔

از راقم این عریضہ کہ حافظ نامدار نام دارد بعد از عجز بسیار
معروض باد کہ بندہ را از زبان مبارک ارشاد شدہ بود کہ غائبانہ در حق
این غلام سفارش بجانب حافظ شاہ محمد خواہند نوشت۔ حضرت بن چہار
ماہ شدہ است کہ از خدمت حضرت رخصت شدہ ام۔ و تا حال حضرت
نوشتہ نہ فرستادند۔ امیدوار است کہ حضرت نوشتہ بفرستند کہ حافظ

توجه در حق این بنده می کرده باشد۔

۱۵۲

مخالق و معارف آگاه فضائل و کمالات دستگاہ سیادت
و نجابت پناه، سالک سلک شریعت، واقف امرار طریقت میرصاب
جیو سلمہ ربہ از مسکین بعد عرض تسلیمات معروض آنکہ
اینصوب فریت است و فریت و سلامتی آن ذات بابرکات شب و روز
مطلوب - فقیر بحضور بیت اللہ شریف ہمیشہ مستعدی است کہ
اللہ سبحانہ آن ذات بابرکات را از آفات دینی و دنیوی نگاه دارد
و ترقیات داری نصیب گرداناد۔ آمین یا رب العالمین۔

دیگر آنکہ چید مدت است کہ گاہے یاد لفر مودند۔ باعث آن
زیادہ عمر است، و از ان ذات شریف بعید است کہ فرض خدا جل شانہ
ادائی سازی و بہ مستحبات عملی نمایند۔ واللہ باللہ فقیر بسیار
محتاج است اگر حق فقیر عنایت فرمایند گویا ادائے فرض و مستحب خواهد
شد۔ والا عاقبت کار با خداوند است۔ آن وقت را یاد نمی آرند کہ وقت
فورت حاضر کرده بودم۔ امید کہ آنچہ حق فقیر مبلغ سہ صد روپیہ اگر زیادہ
نباشد آنرا ارسال فرمایند۔ والا بدست خدیجہ حوالہ نمایند۔ زیادہ
والسلام۔ لہذا بدست صاحبزادہ، والا قدر محمودا کر جیو علیہ فرستادہ
شدہ کہ وقت احتیاج است۔ و موکد شدہ کہ حق فقیر را دادہ ارسال
فرمایند زیادہ بہ نگارش رود۔

مخدومی مکرمی صاحبی مشفق حضرت فقر و عجز پناہی بیو
 ہموارہ از آفات و بلیات دوران مأمون بوردہ خوش وقت
 و سلامت بر یادگاری کردگار خود باشند۔ از جانب کرمین خاکپایے انصاف
 فقیر نعمت اللہ تعظیبات بندگی و تسلیمات سرافلنگذگی بجای خدمت
 آورده عرض می نماید کہ بست سال شده کہ بہ سبب آشنائی اخوندزادہ
 نزقویہ امید کہ خداوند برو رحم کرده باشد، بان صاحبی غایتہ آشنائیم
 و چندین کثرت مانند حضرت خواجہ ویرا^(۱) قدس سرہ بارادہ ملاقات شریف
 روانہ می شوم۔ و باشتیاق تمام شوق مند رویت آن صاحبی ام۔
 اما بہ سبب موالعات لایعنی منع می شوم۔ الحال از روس ہربانی اگر
 توجہ باین فقیر بکنند کہ از موالعات بلاقات مشرف می شوم۔ و از دعای
 خمس الاوقات یاد فرمایند کہ بہ برکت دعای ایشان بقرب خدا در سول
 برسم۔ چنانچہ حضرت مرزا صاحبی قدس سرہ فرمودند کہ
 محمد از لومی خواہم خدا را + خدایا از توحب مصطفیٰ را
 نیز بیت حضرت ایشان است کہ
 خدا مدح آفرین مصطفیٰ لبس

محمد حامد محمد خدا لبس

و فقیر را از خادمان دانند۔ و الحال بغیر (بسفر) کابل، بیوم۔ دعای
 خیر فرمایند اگر بخیریت رسیدیم..... خواہیم آمد۔

۱۵۲

جناب نواب صاحب و قبلہ نواب ارشاد خان صاحب عرض بندگی
 قبول باد۔ و جناب عالی بعد رفتن نواب محب اللہ خان بگرام گفتہ فرستادہ
 بودند کہ ایشان صبح بے ملاقات بن نہ روند۔ بزدہ خود از دو گھڑی شب
 باقی ماندہ آدم فرستادہ بود۔ ہر گاہ آدم آن جا رسید۔ معلوم شد کہ
 ایشان یک پاس شب باقی ماندہ، کوچ فرمودند۔ ناچار عرض نمودم
 بنا بر اطلاع معروض داشتہ
 غلام حسن در خدمت ایشان عرض بندگی معروض می دارند۔
 در خدمت نواب صاحب حافظ بختا و زخان صاحب بسیار بسیار سلام
 گفتہ اند۔

۱۵۵

مولوی عبدالرزاق صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
 مولوی صاحب مہربان مجموعہ الطاف و احسان کرم فرمائے
 از جانب غلام حسن بعد دعوات و تحیات مشہود ضمیر منیر
 باد۔ سہ چہار صحیفہ شریفہ کہ از روئے الطاف رسول داشتہ بودند۔
 بغیر رسید۔ خیلے فرحت و سرور حاصل گردید۔ او سبحانہ آن مہربان
 را با این یاد آور بہا سلامت با کرامت داراد۔ و مضمون مندرجہ

معلوم شد۔ مبلغ ہفدہ روپیہ کنہ محمد شاہ پیشوری دادہ اند، ازاں صاحب
 سہوشدہ، اُن مبلغان بنام محمد شاہ ولد غلام غوث بن غلام قادر شاہ
 ساکن قصبہ بتالہ متصل کلا نور بود و مبلغ پنج روپیہ بنام عبدالرسول
 ولد محمد شفیع کہ نوشتہ ام، اوشان نیز ساکن بتالہ منزلور اند۔ این
 مبلغان ہفدہ روپیہ و پنج روپیہ معرفت گل محمد بہ میان عبدالغنی
 مرید حضرت غلام قادر شاہ ساکن بتالہ مذکور بدہند۔ میان عبدالغنی
 این مبلغان بہ بتالہ خواہد رسانید۔ و مبلغ سہ روپیہ بنام غلام رسول
 پدر عمر و مبلغ دو روپیہ بنام محمد نور بہ گل محمد بدہند۔ او این مبلغ
 سہ روپیہ را بہ غلام رسول کہ اورا صریحا دادہ ام، و در خانہ گل محمد
 می ماند، خواہد رسانید۔ و مبلغ دو روپیہ بہ محمد نور امام مسجد خود
 را خواہد داد۔ و در حق عبداللہ و دیندار بخار کہ ارقام فرمودہ بودند
 این ہر دو را بہ صاحبزادہ فتح علی خان ملاقات کنا بندہ، خاطر جمع
 نمودہ شد۔ و آنکہ مرقوم فرمودہ اند کہ مردمان بیرون جات ہر گاہ خطوط
 خواہند فرستاد۔ مبلغان بہ اوشان رسانیدہ، رسید گرفتہ، خواہم
 فرستاد۔ لہذا بہ موجب نوشتہ اُن صاحب، بہ ہر یکے خط مرقوم شدہ
 ہر گاہ اُن خطوط بہ اُن صاحب برسند۔ اوشان را مبلغان دادہ، رسید
 نولیا بندہ، بفریاند۔

تفصیل مبلغان یک صد و شش روپیہ این است۔ محمد شاہ

ولد غلام غوث بن غلام قادر شاہ ساکن بتالہ ہفدہ روپیہ۔ میان
 غلام رسول ولد محمد شفیع ساکن بتالہ منزلور پنج روپیہ۔ مولوی عبدالرزاق
 ساکن پیشور ہشت و نیم روپیہ۔ گل محمد ساکن پیشور در کوٹلہ رشید خان
 پنج روپیہ۔ غلام رسول پدر عمر در خانہ گل محمد منزلور سہ روپیہ کہ از
 راہ فراموشی محمد شفیع پدر عمر مرقوم فرمودہ اند۔ امام مسجد گل محمد

دو روپيه - برادر عبداللہ مرحوم ساکن نزل توپہ متصل حفرون قاضی والہ
ہشت و نیم روپيه - محمد عارف برادر گلان، محمد کاشف ساکن
ہشت نگر در محلہ پڑانگ ہشت و نیم روپيه - میان مسعود پیر زادہ
ساکن موضع ہوتی متصل گڑھی ہشت و نیم روپيه - ملا خواجہ محمد
ساکن موضع ہنڈ برکنارہ ابا سند ہشت و نیم روپيه - محمد اکبر خان
ساکن ہشت نگر در محلہ بابرہ دو روپيه - امام مسجد محلہ بابرہ
فضل محمد دو روپيه - ملا ولی محمد محلہ بابرہ سید فام دو روپيه -
الہ یار ساکن محلہ بابرہ دو روپيه - ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب ساکن
سوات ہشت و نیم روپيه - ملا سیف الدین ساکن سوات خام
مرزا صاحب پنج روپيه - ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب ہشت
و نیم روپيه - استاد ملا رحمت کہ در موضع الہ ڈنڈ می باشد دو روپيه -

۱۵۶

شرافت دکالات دستگاہ حضرت میان جیو میان عبدالرزاق سلمہ
از طرف مہجور الخدمت غلام حسن بعد از سلام سنت الاسلام
آنکہ نوازش نامہ عالی بنام محمد شاہ ولد فلان کہ اینجانب واقف نیست کہ
کہ کدام است و محض ہم پیری است۔ لہذا معروف خدمت گرامی میشود کہ مبلغ
بست و دو روپيه کہ نصف منہ یازده روپيه می شود منجملہ آنها مبلغ ہفده
روپيه بنام محمد شاہ ولد غلام غوث بن حضرت بیان غلام قادر شاہ ساکن قصبہ
بتالہ کہ متصل ہفت کروزہ قصبہ کلا نور در پنجاب واقع است و باقی پنج
روپيه منجملہ روپيه بالا بنام عبدالرسول ولد میان محمد شفیع کہ در قصبہ بتالہ
مسطور بخدمت حضرت میان محمد شاہ صاحب معزالیہ مشرف اند برسد۔ لکن

معرفت میان عبدالبنی صاحب که در مسجد محبت خان مدرس اند۔ چنانچہ میان گل محمد نور یاف جیو کہ در کونکہ رشید خان متصل مولوی محمد سلیم صاحب جیو با قوب وجہ واقف اند۔ و این جانب را میان گل محمد مسطور از عبدالبنی مسطور ملاقات ہمہ کنائزہ بود، باو شان مبلغ فرلور بدید۔ چنانچہ میان عبدالبنی جیو بخدمت صاحبزادہ جیو در قصبہ بتالہ مذکور خواہد رسانید۔ چرا کہ میان عبدالبنی ولایت شاہ و این جانب دست بیعت بخدمت فیض درجت حضرت پیر دستگیر میان غلام قادر مرہوم و مغفور ہستیم۔ لہذا بخدمت سامی رسیدہ دادہ می شود کہ تحقیق ثابت فرمودہ مبلغ بایشان بدہند۔ و رسیدہ از ایشان بگیند۔ و دیگر آنکہ مبلغ مذکور از محمد شاہ ولد مدرس صاحب کہ بن ازو واقف نیستم کہ کدام کس است۔ ازو گرفتہ حوالہ میان عبدالبنی و ولایت شاہ کہ ہم پیر این جانب اند نمایند کہ حق بقدر رسد۔ و میان دیندار بخار بسیار تعقد نمودہ است کہ مبلغ مذکور از محمد حسین پراچہ نوشہرہ والہ گرفتہ بشار الیہما برسانند۔ درین باب تاکید تمام نمایند۔ و این قبض از مہر شیخ الاسلام رقم شدہ است، محض غلط است و نا منظور است مبلغ واپس نمایند۔

۱۵۷

میر صاحب جیو سلمہ اللہ تعالیٰ

میا نصاحب مشفق فدویان کرم فرماے بن سلامت

فدوی لہا سکان (۹) اداب کورنشات بتقدیم رسائزہ معروض رای الزور

می گرداند۔ فدوی را پر وہ غلام دانستہ و شب و روز دعائے در حق فدوی

می نمودہ باشند و از دست بیزہ خدمتگاری فقیران بیخ نمی شود چرا کہ

برگنه بیگانه و نوکری است - بنا بران بجناب فیض مآب معروض می دارد که
 یک هفته وظیفه بران مبارک خوانند که ترقی و جمعیت فدوی گردد - ازان
 بزنه هم خدمتگاری و غلامی فقیران بجا آرد - امید که لطف فرموده یک هفته
 وظیفه در جمعیت فدوی بران مبارک بخوانند که جمعیت فدوی گردد و
 همیشه فدوی را غلام دانسته از والانها ممتاز می فرموده باشند -

۱۵۸

در گذر خان (۱)

برادران عزیز القدران امین و راز محمد و شاهار و فتح خان و
 جمیع ادراس (کنز) از این طرف عبدالله جان و علی محمد و سرفراز خان
 و دیندار و سجاد و امیر و حیدر خان و جمیع بر که علی خیل بعد از دعای سلام
 آنکه قبل ازین خبر یافته بودیم که بعضی از کسان ایشان مردم بازاری کشته
 آمد - درین باب آنچه فهمیده بود بطرف بازاری جواب فرستاده مک سرم از خود بود و شمایان
 نیز گفته فرستاده بودیم که با صلاح و مصلحت اینجانب دست داری نکنند - و این عجب
 کار است که بدون فرد صلاح مایان خونریزی کردند خوب نکردند حق بطرف خود داشتند
 اکنون از جانب ختم دعوی بر خود روا نمودند و کله مندی مایان نیز بدمه خود لازم داشتند -
 خرابی نکهایی خود نمایند و آنچه شده شد - باز خود را ملامت کنند خدا خواست
 صلاح گراه خواهد شد -

مهر

شاه صاحب مشفق مهربان از کسریین شاه علی بعد از سلام سنت
 واضح رای عالی باد که بنده تا یوم تحریر حفت و قبله و والده صاحبه متعلقان
 خود بخیریت است. و فریت ذات با برکات از درگاه ایزد متعال بدم مطلوب
 است. باقی احوال متعلقان این خداوند اینست. احوال افلاس بے سامانی
 فقر و فاقه چه بیان نمایم که در محرم کلمه نمی گنجد. و دیگر دغزان محرمی بگیم و امامی بگیم
 فوت گردیدند. و درین عرصه پنج سال که صاحب از اینجا تشریف برده اند میان
 عزت اللہ صاحب از بریلی یکبار مقدار پانزده روپیہ فرج فرستاده بودند و یکبار متعلقان
 خود طلب ایشان کرده بودند لیکن بنده ایشانرا ننگذاشت. بنا برین مقدمه که شاید مرضی
 آن صاحب نباشد تا حال آنجا هستند. و درین بے سامانی در گوشه عافیت نشسته
 بمرمت آن خداوند و عصمت خداوند کافی بسری برند. و فغانان صاحب را دکامی کنند. آنچه
 صاحب کردند کس ظالم به مظلوم نمی کند و ما که این کتخدانی بصاحب تجویز کرده بودیم
 دانسته بودیم نام حضرات در میان بود بغریب ما جزادگی آن فریب خورده بودیم
 که شاید وفا خواهند کرد لیکن آنچه شرط بیوفائی را بود بظهور آمد. خوب جای خلاق اگر
 رفت ترس خدایم رفت. خدا از حق ایشان بخواهد پرسید و حق شرعی ایشان است
 حق شرعی را هم ترس خدا را فراموش کردند. از شان پرزادگی بعید بود. هزار حیف.
 ع چون کوزاد کعبه بر خیزد کجا ماند مسلمانان
 حال هر چه شد، شد. برای خدا و به ارواح طیبات حضرات خود را تا اینجا باید رسانید
 و گرنه کار از دست میرود تا حال بهر نیکی که گذشت گذشت و حالا از ما هیچ نمی شود.
 کار از دست میرود و حرمت و ابرو در تغافل ماند خبر شرط است ابروی شما است.
 پیشتر مختار اند هر چه بجا طریقی بکنند. ما بری الذمه شدیم و از جانب سیدین بگیم
 که خوشدان شما است بعد از سلام مطلق نمایند که سبحان اللہ ما با اختیار پرزادگی

تھا نظر بناموس کریم و صاحب بناموس ما نظر نکر دید۔ حیف بہ پرزادگی و نجابت
 کہ در عالم جوانی ولجے سامانی گذاشته چنان رفتید کہ از پرچہ کاغذ ہم یاد نکر دید۔
 چہ جائے آنکہ فریح فرستادن و صاحب مختار اند۔ خبر شرط است تا حال ابرو شما
 را از نا ماند و طلائعی ماند۔ سویم روز مردار ہم حلال است۔ برائے خدا خود را
 در اینجا باید رسانید۔ و از جگہ نسیبہ بزدگی بعد نیاز قبول باد و از معلقان بزدگی
 مطلق فرمائید و مردمان بنده بزدگی قبول باد۔ و از حاجی بیگم حویلی والی سلام قبول باد۔
 و بیچ معلوم نیست کہ صاحب خود را کجا گم کردند۔ بیچ خبر زیستن و مردن
 آنکذا و نذا اینجا نمی رسد۔ خوب ہر پنجے کہ باشد خود را زود باید رسانید تا تسلی
 ایشان شود و گرنہ ایشان ہر دو مادر و دختر ازین جہان انتقال می کنند۔
 و ملا نسیم این خط را بخدمت عالی فراید رسانید۔ جواب این رود عنایت فراید
 فرمود۔ زیادہ حد ادب۔ و بخط بنده نظر نخواستند کرد نظر بمطلب فراید فرمود۔

۱۶۰

بگرای خدمت بیان صاحب بیان ابوالحوالی سلمہ اللہ تعالی
 الداعی بالحق البوسعید بعد سلام و سلامتی اینجا آنکہ فقیر در امانے قدرے
 قرضدار بقال و گا در سزہ جہاچہ بقال تعاقباً می کند۔ گا در بارہم ابو شیدی
 نمی دہد۔ لہذا مرقوم در خدمت می گردد کہ از میر صاحب جو سلمہ اللہ تعالی دو روپیہ
 قرض برای اینجا بگرفته بفریستند۔ انشاء اللہ تعالی نقد ادا کردہ زانجا
 فراید رفت۔ والسلام مع الکرام۔

۱۶۱

شاه نوزخان جیو برخوردار سعادت مند سلامت
 از طرف قاسم بیگ بعد دعای معلوم باد که احوال اینجاست بخیر است
 و فریت ایشان مطلوب شمارا بیست و دو روز شده که دفتر را برده
 رفته آید و آن در میان چنین وقفه تا پسرار خطا فرستاده همه های پرسند -
 باید که به دیدن خط فریت بفرستد و بر حسین قائم بودیم -
 جدای خواهد بود و برادر و همشیرا همه برای فرزند و والد را خون درم
 شده از خوردن و نوشیدن بند محتاج هم و برای فرم فرستادیم - بنا بران به زودی
 فر دفتر باید فرستاد و الا آن در عاقبت دامن گیر خواهد شد به حسین دعا
 برسد - شب و روز مرگردان می مانم - تصدق رسول خدا دیر نکند که
 صورت لوثه بیم -

۱۶۲

فضیلت پناه کمالات دست گاه اخوند صاحب مهربان سلامت
 انقر اراده موافق وعده می داشت لیکن اراده الله سبحانه چنین
 بود که امروز و فردا یک کاره بظهور آمده انشاء الله تعالی بروز جمع دران
 کار یکجایین مقرر است خواهیم کوشید - والسلام -
 پیر صاحب تسلیات مروض باد -

برادر عزیز گرامی قدر ملآن تیر و لعل خان بغافیت باشند -
 از جانب عبدالعزیز خان بعد از سلام واضح باد الحمد لله والمنة که
 احوال اینجا بغفل الی مستوجب شکر - و فریت آن برادران مشب و روز
 قرین حال خط در جواب فرستاده بود رسید و کیفیت سدره معلوم گردید و بعد
 ازین ماه دردی رس لعلش ^(کذا) ارقام یافته معلوم شد - یقین که مدرس سراع
 دارد هر گاه سراع برست آید - همان وقت بما اطلاع دهید که از گرفته آید -
 و همواره بر الودی ^(کذا) اینجانب لعل خان را می فرستاده باشد از خبر گیری غافل
 نه شوید اگر فتح خان آمده باشد، زود فریاد که موجودات ما بان بران موقوف
 است - هر گاه می آید - موجودات ^(کذا) می شود واحد موجودات از سرکار
 رسد - یقین که بمشاور الیه بگویند در ملک عالی سرکار که از اینجا در آمده شد
 در پست ابرام برد ^(کذا) اینجانب قرآن شریف آن برادر و سراسر
 در جان یکجا بود الا هر دو مانده و کافی اسباب از ننگ حوامی نوران دل در مان
 ماسد ^(کذا) و یقین که صراسان اینجانب از سا هر کار و غیره تحقیق کرده
 مفصل بنویسند که خاطر جمع و اینمغنی از سم قسمت خود بعمل آید - حالا
 تلاش مبلغ با ^(کذا) هر گاه چیزی مبلغ که بدست آید در خصت گرفته
 برای بیماری و سر انجام در ^(کذا) خواهم رسانید و حالا از بی اسبابی مسطور
^(کذا) همان ^(کذا) اگر چیزی سس ... اسباب ... معلوم ... و این تشکر
 کمره سکار در دیده کوشش برده بشب آشکار کرد - باعث به حاری شد ^(کذا)

حاجی محمد رسول را معلوم باشد که غلاف حضرت مدینه که نزد محمد است
 اگر چهار پنج روپی می دهد البته خرید کرده بیاورد، توقف نکند و برای میرزا لؤلؤ
 یک عدد عینک و یک عدد شیشه و کتاب موسی نامه و سفینه - الاولیاء
 خرید بیاورد - مبلغ فرایم داد - و برای میر احمد و نظرائه و سید احمد سر لؤلؤ
 خورد خرید بیاورد، تاکید کنید دانید -
 اگر ملا خستمال (خوش حال) می آید همراه آرند و اجناس که نزد شما
 است فروخته مبلغ آرند و لوریا که در خانه اند و یک دیگر خرید ضرور آرند
 و آنچه اجناس فروختی باشد که آورده نمی آید - چنانچه پانگ و غیره و صندوق
 نیز همراه آرند -

خدمت میر صاحب جیو قبله دو جهان از جانب حاجی بی بی و والده میر محمد علی
 و میر احمد بنیگ رسانند - از جانب حاجی بی بی عابده خانم عرب خانم
 الله یار خان، محمد عظیم و مادر محمد عظیم زبیده و قبیله محمد طاهر جانی خانم،
 جلد بیگ خان صاحب مرزا خان جیو را سلام رسانند - نور نساه خانم بنیگ
 رسانند -

قصص الانبیاء که نزد آن برادر است، ضرور همراه خود آرند -

افوز صاحب مهربان فیض بخش فیض رسان میر مناقب صاحب

و اخوند محمد سلیم صاحب ازین جانب بہت تسلیمات و تعظیبات بہر دو
 دست قبول باد بالنون والعمار۔ بعدہ اُنکے بیزہ محتاج دعائے انفا حیا
 است، بدعا یاد آورید۔ انشاء اللہ تعالیٰ اگر خواست خدا نجیب خان
 ہم برہلی زودی آید۔ بدین صاحبان میرسم۔ از طرف مایان بلا نظر سید
 زندگی ما رسانید۔
 زیارہ والسلام۔

۱۶۶

بیر صاحب مشفق مہربان سلامت

از جانب حاجی ان (امان) بعد سلام واضح بلا چون یک تہان
 قیمت سواد و روپیہ مصحوب بشاد محمد خان فرستادہ بود صاحب نوشتہ بود
 کہ انشاء اللہ تعالیٰ بعد آمدن ملا امان خان نوکری برخوردار حافظ عبدالرحیم
 کردہ (کذا)۔ چون رفتن بیزہ یکا یک جلوی بظرف آلونکہ شدہ است
 خدا دو پیرو... انشاء اللہ تعالیٰ روانہ خواہیم شد۔ دیگر... صاحب را
 نوکری اخوند حاضر (کذا) خیلے... برای برخوردار... بہر کہ خواہد
 فرمود دو روپیہ فراہم رسانید۔

البتہ دو روپیہ را روغن بیارند۔ از حافظ عبدالرحیم و حافظ یار محمد
 سلام بندی برسد۔ برای ساکو (کذا) فرمایش نمودہ اند۔ اگر اتفاق شود البتہ
 یک روپیہ را برای اینجانب بیارند۔ زیادہ چہ۔
 از قاضی محمد انور سلام برسد۔ اگر دو روپیہ را روغن آرد فریدہ خواہد
 فرستاد۔

Marfat.com

داداجی صاحب مشفق مهربان امیدگناه قدر دان سلمه ربی
از بنده محمد عجب بعد عرض عبودیت و بندگی معروفی رای خورشید ^{الجلالی}
می دارد - در اینجا خیریت است و خیریت آن مشفق مهربان ^{قدر دان} لیل و نهار از
درگاه رب المعبود خواهان و مستعدی است - بنده بے رخصت آن صاحب
درین طرف آمده بزبان مبارک فرمودند که از شماره حبیب (کذا) جاگرم
می دهانشد - چون چهار رسیدیم از رام خان فرودمول نیافتم - بر خذرخان
(خزرخان) تنخواه دادید - چنانچه نزد خذرخان رسیدیم جواب دادند
که به بنارس بیایید از اینجا زرشمارای دهانم - اگر چه به بنارس هم رفتم
لیکن از اینجا هم فرود و مول نیافتم مبلغ یک صد و چهار روپیه بر خذرخان
طلب این کسی بر آمد - بنا بر آن ^{دعا} شد - مبلغ مذکور از خذرخان
الله را از ^{دعا} بگیرند - با فعل در بندر صورت رسیدیم ^{دعا}
برای همین کار که در پیش است درین تردد ام - اکرام خان در صورت
شنیده که در ^{دعا} هستند بهمان جارفته خدمت آن مرشد جاودان
خواهند رسید - با ملا میان اخوند میان سلیم حیو که مدارات و لوجه خواهند
فرموده گویا بر این بنده عنایت فرمودند هیچ چیز از طعام یا پوشیدن پارچه
سراحت اگر زمین خواهد امید رعایت مراعات خواهند فرمود - اگر خواهد شنید
که بر فرودار محمد سلیم مدارات و رعایت از آن مرئی نه شد این نیازمند
آزوده خاطر خواهیم شد - و از ملاقات هم محروم - بر فرودار درگاهی خان
و رسل خان و رحیم دادخان و نظام خان و و عظیم خان دعا برسد -

خوبیاد فاق و رسول فاق و رضا فاق و جمیع حاضران خورد و کلان سلام
برسد - بخدمت خذرفاق (خرفاق) و جمال فاق و الورفاق و جمیع
یاران سلام برسد - ازین ملک رخصت شده از بنارس در بندر سورت
رسیده ام - در دلداری ایجا رسیده براد خواهیم کرد -

۱۶۸

تقائق و معارف آگاه شاه نور اللہ درویش از قدیم الایام بہ
این مخلص رابطہ خاص مستحکم بدرجہ کمال دارند - چنانچہ کارے فردری در پیش
است کہ تفصیل آن روبرو آن مہربان شاہ موصوف اظہار خواہند
نمود - امید کہ توجہ بلیغ نموده بموجب اظہار خطی بہ نجیب الدولہ بہادر نولتہ
عنایت سازند - و درین مقدمہ ہر چند کہ سعی موفورہ خواہند فرمود، کار متوقع
خواہد گردید و نیز رضاندی کمال این دوستدار است کہ عند اللہ اجر عظیم و
عند الرسول صورت جمیل خواہد شد -

۱۶۹

اخوان صاحب جناب بہائی حافظ نور جیو سلمہ اللہ تعالیٰ
بندہ رکن الدین بعد ابراز لوازم نیاز سلامت مندی بتقدیم رساندہ محمود
رای گردانیدہ می آید - محبت خان میرسد - باید کہ از حضرت صاحب قدمبوس
گذا نیدہ دہند و ہمیشہ از مہربانی نامہ فرزانی فرمودہ باشند - زیادہ چہ -

۱۶۰

عبداللہ خان جیوسلمہ اللہ تعالیٰ

صاحب و قبلہ مہربان مشفق قدردان کرم فرماے نیاز مندان
از صوبہ کال خان بعد از بزرگی و مرا فکندگی واضح راے شریف
باد از طرف ملا داکو و اخون امین بزرگی برسد۔

آدم را بخدمت شما فرستاده بودم۔ تا ہنوز نہ مبلغ رسید و
نہ آدم آمدہ۔

بغذہ در این جا در ازار گرفتار بودم و زخم دارم و چیزے
برای خوردن و پوشیدن ندارم و قرض دار شدہ ام۔ مشفق خود
دانستہ طلبیہ بودم و در مرادنگر سکونت دارم۔ و قرض شما نہ
خواہد ماند۔

بسبب قرض در بنذا افتادہ ام۔ عند اللہ و عند الرسول آدم معبر
شیخ اللہ یار را مکر بخدمت روانہ نمودہ تر صدکہ مبلغ چہار روپیہ
قرض بدست مشارالیه رسول دارندکہ بئزہ خلاص شود۔

پس و پیش زود ادا خواہم کرد۔

ضرور ضرور آدم را چیزے دارہ زود رخصت فرمایند۔ سوائے
یک روز معطل ندارندکہ رہائی شود۔

و مدام مسمون احسان خواہم ماند و قرض شتاب ادا خواہد

کہ مرادنگر (ضلع میرٹھ)

شد۔
اگر آدم سابق را چیزی داده باشند اطلاع بخشند که درین
جا گرفته شود۔

و جواب این خط نوشته خیر اندیش را سر بلند دارند۔ زیادہ
ازین چیز تاکید رود۔

ایام مخلص فوازی مدام باد۔
درین وقت منکی باید کرد کہ تمام عمر احسان مند عوامیم
شد۔ و قرض واجبی ادا خواہد شد۔
والسلام۔

۱۷۱

حضرت صاحب قطب الدین بیومد اللہ اجلالہم، مرشد حقیقی
 مربی حقیقی سلامت۔

کمترین نذر الدین تعظیم و بندگی و قدمبوسی معروض بجانب ملازمان
 آن فیض نایب می گرداند ازان روزی که از خدمت فیض موسیبت آن قبلہ
 حاجات و کعبہ مرادات این غلام بہ اعتقاد تمام مہجور و دور گردید
 شب و روز دل نیاز منزل بہ گرامی خدمت آن قدوة الکاملین در
 حضور می ماند۔ اما لاچار۔

باقی شب در روز اید از آنجناب این است کہ ہرگز ہرگز
 از نوازش و یاد دلی و دعا تغافل نخواہد فرمود۔

این کمترین طلقہ بندگی در گوش دارد۔
 واگر در باب طلب این غلام ایمانے گردد تا قدم از سر ساخته
 بہ گرامی خدمت مشرف شود۔ تا این چنین کرم نہ فرمایند دل از ظرف
 بر خاستہ شود۔

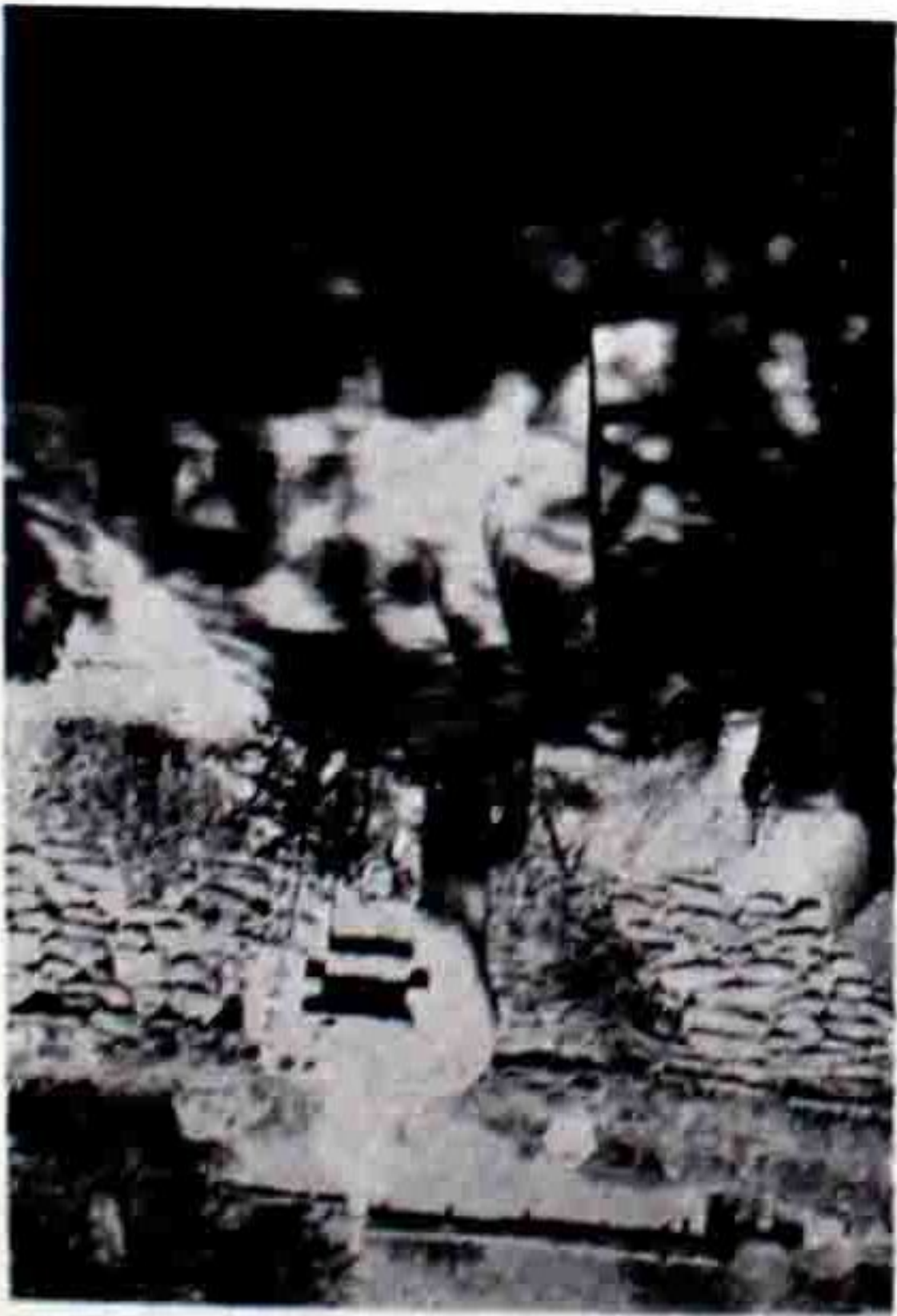
زیادہ بجز بندگی۔
 و از احمد خان سلام نیاز انجام و بندگی با تمام نیاز منگی
 مقبول فرمایند۔

مشفق مہربان عواطف والطف نشان ملا محمد فاروق
سلمہ الرحمان۔

از خیر اندیش حاجی عبدالخالق بعد تسلیمات شوق آیات و
آرزو سے ملاقات بہت سمات مشہود ضمیر منیر فینن تخمیری گردانند
درین جا بسبب قحط غلہ والندراد وجوہ روزگار بر مردم قیامت
و اوویلا می گذرد۔ چنانچہ اسباب گذران بندہ نیز علی ہذا القیاس
بنا بران صاحب را مشفق و مری خود دانستہ متصدع می گردد۔
پروانہ ہشت آنہ یومیہ این جانب بر ماہ نگینہ کہ از مدت مدید
بسبب ضعف پیری و ناسازی نزد فقراست، آن را درین
رقیمہ ملفوف ساختہ در خدمت آن شفقت و مرحمت دستگاہ
ارسال داشتہ، امید از کمال خوبی ہا و آشنا پرستی ہاے آن صاحب
این است کہ بفقیر زادہ بسیار لوتجہات و سعی کامل بذول داشتہ
یومیہ بندہ جاری فرمایند کہ موجب غایت احسانہا و باعث
دعا ہاے بہبودی ہاے ظاہری و باطنی خواہد بود و دیگر ہر چہ بر فی
باشد، ازاں ہم عدول نخواہد شد۔
والسلام۔

اوتج (دیر) میں ملا محمد نسیم رحمۃ اللہ علیہ کا مزار اقدس۔

مزار حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان مرحوم، جو ملا نسیم کے مزار کے مشرق میں دو فٹ کے فاصلے پر ہے۔ مغربی جانب ملا محمد نسیم کے مزار کا ایک حصہ بھی نظر آ رہا ہے۔

تقریباً ایشاق لقا لیتا

مکتوبات

(۲)

باب نسیم

شامل بر بابت و هشت مکتوبات بنام اخوند

مجله نسیم

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی

بنام اخوند ملا محمد نسیم

[حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۲۵ھ) کے چار غیر مطبوعہ مکتوبات یہاں پیش کیے جاتے ہیں۔ پہلے مکتوب میں ملا محمد نسیم کے عنایت نامے کے پہنچنے کا ذکر ہے کہ اس کے ساتھ ایک تبیع اور نافہ شک بھی موصول ہوا۔ دوسرے مکتوب میں ہے کہ ملا سردار کے ساتھ ملا محمد حنیف اور ملا زبردست بھی آئے تھے لیکن موخر الذکر دو حضرات دجن میں سے ایک ملا محمد نسیم کے خسر تھے (پانی پت سے رام پور چلے گئے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ حضرت منظر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ کی اہلیہ صاحبہ کئی سال تک پانی پت میں قیام پذیر رہیں اور اب پھر ماہ سے دہلی میں ہیں۔ یہ بھی ہے کہ مرزا شاہ علی (۱) (حضرت منظر کے بھتیجے) عرصہ ہوا فوت ہو چکے ہیں اور ان کے بڑے صاحبزادے میاں بداری میرے پاس ہیں اور چھوٹے صاحبزادے میاں نظامی اپنی والدہ کے ساتھ عظیم آباد رہتے ہیں اپنے ماموں کے یہاں ہیں۔ صاحبزادی ایمنہ کا عرصہ ہوا نکاح کر دیا گیا ہے۔ نیز یہ کہ شاہ علی کی دوسری بیوی سے جو بچہ تھا

۱۔ اردو مکتوبات کے صفحہ ۲۰۲ میں ہے کہ شاہ علی ان کا (اہلیہ کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود فقیر کا طرف دار ہے

وہ اور اس کی ماں بھی فوت ہو چکی ہے۔ اسی مکتوب میں حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م سنہ ۱۲۲۰ھ) کے متعلق ہے کہ وہ مسند ارشاد پر متمکن ہیں اور ایک عالم ان سے مستفیض ہو رہا ہے۔ اسی کے ساتھ یہ بھی ہے کہ حضرت قاضی صاحب کے بڑے صاحبزادے احمد اللہ المتوفی سنہ ۱۱۹۸ھ) اور دوسرے صاحبزادے صبغۃ اللہ بھی عرصہ ہوا کہ فوت ہو چکے ہیں۔

تیسرے مکتوب کے آخر میں حضرت قاضی صاحب کی مہر سنہ ۱۲۱۶ھ کی لگی ہوئی ہے (۱) اور ملا سردار کے متعلق لکھا ہے کہ وہ دو سال سے یہاں ہیں اور بدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پڑھ رہے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ مکتوب نمبر ۲ جس میں ملا سردار کی آمد کا ذکر ہے سنہ ۱۲۱۴ھ کا ہوگا۔ اسی مکتوب میں ہے کہ احمد شاہ در درانی (۲) کو زیادہ ضعف ہو گیا، کیونکہ مسلمانوں کے سردار منتشر ہو گئے اور سکھوں نے لاہور کے علاوہ سرمنڈ پر بھی قبضہ کر لیا اور وہاں کے مزارات کو بھی توڑ دیا۔ اب سنا ہے کہ شاہ امان اس طرف جہاد کی غرض سے آنے والا ہے۔

اس کے بعد ہی پوٹھا مکتوب لکھا گیا ہوگا جس میں ملا سردار کا ذکر ہے کہ وہ دو سال تک یہاں رہے اور صاحبزادہ دلیل اللہ سے کتابیں پڑھیں۔ یہ بھی ہے کہ اب ملا سردار وطن جا رہے ہیں

- ۱۔ فارسی مکتوبات کے صفحہ ۲۳۰ میں کہ قاضی صاحب ہمیشہ ہر آج پاس رکھتے تھے
- ۲۔ درانی کو در درانی لکھا ہے۔

تا کہ شادی کریں، آپ انھیں "توجہ" دیں۔ وہ چار مکتوبات یہ ہیں:

۱۷۳

الحمد لله رب العالمين وصلى الله على خير خلقه محمد وآله واصحابه اجمعين
 مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
 سلامت۔ فقیر حقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت الاسلام و نیاز مندیہما
 و اشتیاق ملاقات بہجت آیات کثیر البرکات واضح رائے گرامی می گرداند۔
 الحمد لله کہ فقیر معہ متعلقان بخر و عافیت رست، و بہ دعائے ترقیات درجات
 و کثرت برکات صاحبان مشغول و از کثرت گناہان خالیف و با آخر رسیدن
 عمر و ضایع شدن آن در امور لاطائل نام و پشیمان و بدستگیری کردن صاحبان
 بہ دعائے حسن خاتمہ و مغفرت ذنوب ملتجی است اعینونی یا عباد اللہ
 الصالحین بالدعاء یغفر اللہ تعالیٰ لی و لکم ویرحمنا اللہ
 تعالیٰ و ایاکم۔ عنایت نامہ سامی مع سب و نافہ اشک رسیدہ برسرو چشم
 بہ آدم۔ حق تعالیٰ بہ این الطاف و مہربانی با سلامت دارد، و ملاقاتہائے
 مستوفی باہم در فردوس اعلیٰ و دار الوصول المعلیٰ بیسر آرد۔ و ما ذلک
 علی اللہ بعزیز، و الصلوٰۃ والسلام علی سیدنا محمد البشیر
 المذہب و علی جمیع الانبیاء والمرسلین و علی الملائکۃ المقربین
 و علی آل محمد و اصحابہ اجمعین و علی جمیع عباد اللہ الصالحین
 بر خور داران گرامی قدر محمد حبیب و غلام محمد و غیرہما و والدات شان و جمیع
 یاران طریقت و محبت سلام مطالعہ نمایند و بر شریعت و طریقت و
 محبت مشایخ مستقیم باشند۔

۱۷۲

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ مُحَمَّدٌ لِلّٰهِ رَآبِ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ تَعَالَى عَلَیْ
خَیْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ اَجْمَعِیْنَ

اخون صاحب مشفق مہربان اخون ملا محمد نسیم جیو سلمہ ربہ سلامت بعد از
سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہوت آیات مطالعہ فرمائند الحمد للہ
کہ فقیر بخیریت ست و محمد دلیل اللہ و محمد صفوۃ اللہ سپر مولوی احمد اللہ مرحوم بفضل
الہی بخیریت اند و مولوی احمد اللہ مرحوم و محمد صبغۃ اللہ مرحوم از مدتہا رحلت کردہ
بودند۔ شنیدہ باشند۔ بی بی صاحبہ والدہ مرشدہ اہلیہ حضرت ایشان شہید رض
از چند سال در پانی پت تشریف می داشتند حالاً از شمس ماہ در شاہ جہاں آباد
تشریف می دارند۔ مرزا شاہ علی رامت مدید شد کہ رحلت کردند۔ دو لیر گذاشتہ
اند۔ یکے میان مداری در پانی پت در فقیر خانہ تشریف دارند۔ و میان نظامی سپر
خورد ایشان مع والدہ خود در عظیم آباد پٹنہ نزد خال خود ہستند و بی بی ایمنہ دختر
مرزا شاہ علی از مدتے نکاح کردہ دادند۔ و سپر خورشاہ علی کہ اہلیہ دوم بود فوت
شدہ و مادر او ہم نیست و از یاران حلقہ میان محمد مراد صاحب و مولوی
غلام علی صاحب و میان عبدالباقی صاحب و میان محمد احسان صاحب بخیریت
اند۔ و میان محمد احسان در رام پور اند۔ و دیگر صاحبان در شاہ جہاں آباد۔ مولوی
غلام صاحب بر مسند ارشاد شمسۃ اند۔ عالمے از ایشان مستفیدی شوند۔
مولوی محمد صدیق صاحب از مدتے رحلت کردہ اند، ملا محمد حنیف و ملا زبردست
و ملا سردار صوفیان آن مہربان بخیریت بے نہایت رسیدند و خط آن مہربان
سایندند از ادراک احوال شریف بسیار خوشنودی حاصل شد۔ الحمد للہ

کہ بر سنا ارشاد شمسۃ عالم را منور بازند، فقیر را در وقت صافی بہ دعای حسن
خاتمہ یادی آورده باشند و بودن چہار سپر و مسہ صبیہ و دستورات ہم معلوم
شد، ملا محمد حنیف و ملا زبردت از پانی پت بطرف رام پور روانہ می شود،
راہ شاہ جہان آباد مخطور است، ارادہ شاہ جہان آباد نہ کردہ اند۔ اگر فرصت
می یابند برائے مزار حضرت ایشان از رام پور بہ شاہ جہان آباد ہند رفت
و الا ارادہ وطن خواہند کرد۔ عرضی و پوریانے مصلی و مسہ مشک نافہ و یک
کاسہ چوبی و مسہ تسبیح زیتون کہ برائے والدہ مرشدہ تحفہ فرستادہ بودید
ملا محمد حنیف نزد فقیر گذار شدہ روانہ رام پور شدند۔ عرضی و اجناس تحفہ
نذکورہ ہر گاہ کسے معتبر روانہ دہلی خواہد شد، بدست او فرستادہ خواہد شد
و دو تسبیح کہ بہ فقیر فرستادہ بودند رسید۔ ملا سردار چند روز در پانی پت نزد
فقیر ارادہ اقامت دارند۔ بعد ازین باید دید، از طرف محمد دلیل اللہ و محمد
صفوۃ اللہ سلام و نیاز مطالعہ فرمائید۔ محمد صفوۃ اللہ بفضل الہی کتابہا
سرف و نحو خواندہ است۔ حال کتاب ہائے منطوق می خواند۔

۱۷۵

الحمد لله رب العالمين وصلى الله تعالى على خير خلقه محمد
وآله واصحابه اجمعين

اخوان صاحب مشفق مہربان اخوند ملا نسیم صاحب سلامت۔ از
فقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت و اشتیاق ملاقات بہت واضح
رائے گرامی باد، دو سال شدہ کہ خط آن مشفق مصحوب سہ کس از طالب علم
کہ یکے از آنہا ملا سردار بود و یکے خسر شہادیکے مرد دیگر رسیدہ بود و از ان
فلا خبر صحت مزاج گرمی حلقہ دریافت شدہ بود و شکر الہی بجا آورده بود۔

حق تعالی با صحت و تندرستی و جمعیت ظاهری و باطنی مشغولی به طاعات و
 ترویج طریقه علییه محمدیه مجدییه حر سنا اللہ تعالیٰ به اسرار الهالی با ارادہ و کس
 از آنها یک دور زمانه به طرف رام پور رفتند، ما را احوال شان معلوم نیست
 و ملا سردار از دو سال در این جا تشریف دارند، و خیریت هستند، در تحصیل
 نسبت علییه و خواندن هداییه و مشکوٰۃ مشغول اند، خبر خیریت ایشان به اقربا
 ایشان باید رسانید. فقیر مع توابع خیریت است لیکن از غلبه کفر تنگ دل
 سابق از مدتها در ہندوستان اسلام ضعیف بود و مدتی کالت روافض
 و تشویش آسیب کھاں بود و از قریب ده سال تسلط مرہبہ است، چند
 دو وجہ دنیا داری چنداں از بیت نیت، اما ظہور رسوم کفر و مغلوبی مسلمانان
 در ویشاں را بسیار ناخوشی دارد. بادشاہ اسلام و لشکر مسلمانان توفیق
 جہاد و اعلا کلمۃ اللہ ندارد، ظاہرا با ہم در مسلمانان خر خاری است، سابق چند
 بار احمد شاہ در درانی خدایش بیامزاد در ہندوستان آمد، بہ مسلمانان ضعف
 تصدیق رسید و بیخ بندہ بیت نہ شد سرداران مسلمان بر ہم شدند و ملک لاہور
 و سر ہند در تسلط (۱) کھاں رفت. مزارات حضرات را شکستند و چہا چہا کردند
 بیخ تدارک نشد، حالا مسموع می شود کہ شاہ امان بہ ارادہ جہاد این طرف
 می آید. خدا کند کہ مسلمانان تصدیق نہ کنند و کفار مستاصل شوند و غلبہ اسلام
 و عزت مسلمانان بہ ظہور آید. والسلام علیکم ورحمۃ اللہ.

بہر: شاہ اللہ
 ۱۲۱۶ ھ

۱۶۶

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ

تَعَالَى عَلٰی خَیْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ اَجْمَعِیْنَ

افزند صاحب شفق مهربان افزند ملا محمد نسیم صاحب از فقیر محمد ثنا اللہ
 پانی تہی بعد از سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہجت مطالعہ فرمایند
 الحمد للہ کہ فقیر بخیریت اہل سنت و خیریت سامی مدام مطلوب حق تعالی شمار سلامت
 دارد و بہ مسند ارشاد متمکن دارد و مسلمانان را از برکات شما بہرہ بردارد
 بہ سبب بعد مسافت و عدم سلوک نامہ بران از طرفین در ترقیم خطوط ہم قصور
 است، ناچار دو سال کامل شدہ کہ ملا سردار و غیرہ سہ کس از طرف ...
 آمدہ بودند و نامہ گرامی رسانیدہ بودند۔ دوس از ان برام پور رفتند باز خدمت
 رسیدہ باشند جواب نامہ نامی بہ دست آنها فرستادہ بودم و شاید کہ بعد
 از ان ہم بہ دست کسی دیگر رونڈہ آن طرف خطی فرستادہ بودم شاید کہ رسید
 باشد۔ ملا سردار دو سال درین جا تشریف داشتند تحصیل نسبت باطنی
 ہم بہرہ در ارادہ الہی بود کردند و از کتب شریعت نزد برخوردار دلیل اللہ
 شرع و قایہ و بعضی ہدایہ و بعضی مشکوٰۃ شریف خواند، مردے خوب است
 فقیر را از نشان راحت است و نسبت علمی دارد حق تعالی اورا از کشف و شہود
 نسبتہ دادہ است، این ہم غنیمت است، این قدر دریافت می کند کہ این قدر
 وقت کہ این جا صرف شدہ را لگان نہ رفتہ۔ حالا شوق وطن اورا غالب آمدہ
 بخدمت شریف می رسد، انشاء اللہ تعالی سنت نکاح ہم ادا خواهد کرد۔ برآ
 کسب طریقت بخدمت شریف حاضر خواهد شد، برادر ہم قوم و ہم وطن

حقانی اولی از شرف و زینت و طبع
 از غنیمت است از نود و نهم
 که انقدر وقت نه احاطه و وطن
 را بیکای برفته حاله شریف
 اولی عالیه که در دست نیک
 می رسد اساء الله که طریقه
 هم از او بود که وی اگر
 بدست شرف جانی خواهد
 بر بود مقوم در موطی این
 ربطی پیدا کند زینت از شرف
 هموار و موطی میایی طریقه
 نفوس پاک او مدول لای
 و نوجم در تکمیل من لایه
 دارند حق سینه جانی
 نوجم است من الیه هم
 محموله مع در راه نام
 کند که احیات فر
 او و فایز و قدر

عکس مکتوب از قاضی محمد شاد الشهبانی پتی ، صفحه ۲

(شما) است و با فقیر ربطے پیدا کرده زیادہ از شفقت قدیم ہم قوی دہم وظنی
 پاس خاطر فقیر شفقت بحال او سبذول فرمایند و توجہ در تکمیل مشارالیه
 مصروف دارند۔ حق سبحانہ و تعالیٰ بہین توجہات سامی مشارالیه را جمیع
 کمالات مجددی بہرہ نام نصیب کند اگر حیات من داد و فای کند و تقدیر
 سعادت می نماید، شاید کہ مشارالیه باز ہم بر اے ملاقات این عاصی بیاید و
 مشفق من در وقت خاص بعد تہجد در حق این عاصی دعا کند کہ
 اللہ تعالیٰ بقیہ عمر از معاصی و مظالم محفوظ دارد، و حسن خاتمہ نصیب گرداند
 کہ عمر باخیر رسید و مرگ بر سر آمد، و توشہ آخرت بدست نیاید، مگر آنکہ
 اکرم الاکرمین دستگیری نماید۔

۱۷۷

مکتوب اہلیہ حضرت منظر بنام حضرت نسیم

(یہ مکتوب حضرت منظر کی شہادت (۱۱۹۵ھ) کے بعد لکھا گیا،
 اسی کے آخر میں حضرت منظر کی اہلیہ کے تہنی صاحبزادے شاہ علی
 کا بھی ایک مختصر رقعہ ہے)

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ والصلوٰۃ والسلام علی عبادہ الذین
 اصطفیٰ۔ اما بعد از اہلیہ حضرت شہید رضی اللہ عنہ انوی اعزی محمد نسیم صاحب
 سلمہ ربہ۔ بعد از دعا و سلام مطالعہ نمایند کہ تاریخ ششم جمادی الاول خلائت
 رسید۔ مطالعہ آن موجب تسلی گردید، حق تعالیٰ آن برادر را راہ قوت ارشاد و
 علم ظاہری زیاد تر عنایت فرماید۔ امداد و استعانت حضرات ہمراہ شما مردم ارت

ذیرا کہ شمایا دگار آن جناب قدسی مآب اند، و انشاء اللہ تعالیٰ از دعوات ترقی درجات
غافل نیستم۔ و جمیع خورد و کلاں دعا و سلام مطالعه نمایند۔ والسلام علی من اتبع
الہدیٰ۔ و ملا عبد اللہ نیز دعا و غیر مطالعہ نمایند۔

رقعہ شاہ علی بنام حضرت نسیم

بعد حمد و صلوات از فقیر شاہ علی بعد از سلام سنت اسلام مطالعه نمایند
کہ مضمون رقیمہ واحد است و در ماہ ربیع الاول ملا نور محمد جو بیمار ص تپ دق از
دار الفنا بدار البقا رحلت نمودند۔ جز صبر چارہ نیت اناللہ وانا الیہ راجعون۔
و فقرار را بقدر اشتیاق خود مشتاق دانند، و ملا عبد اللہ صاحب بسیار
به اشتیاق تمام سلام خوانند، ہر کہ باشد از خبر پرسیاں یک بیک را سلام
برساں۔ و سلام و الکرام۔

مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم بنام حضرت نسیم

(یہ مکتوب ملا نسیم کی والدہ نے دہلی بھیجا ہوگا۔ حضرت مطہر نے

اپنے دو مکتوبات بنام ملا نسیم میں ان کی والدہ کی فوت ہونے پر تدبیر

ہے۔ ۱۱۹۰ھ سے کچھ پہلے فوت ہوئی ہوں گی۔

فرزند دلہند نور چشم قرۃ العیون، باے جن بلکہ از جاں بہتر اعنی ملا محمد نسیم

سلامت باشند۔ ازیں جانب مادر و خواہراں سلام مطالعہ باد۔ بعدہ ازیں جانب

تا تحریر رقیبہ محمد انوردی بخیریت است و نہایت سلامتی آن فرزند شب و روز بلکہ

اَنَا فَاثَمِي خَوَاتِمُ كَمَا أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى دَرَامَانَ خُودِ مَحْفُوظٌ بَلُّرْدَانَادِ - بِالنُّونِ وَالصَّادِ، بَعْدَهُ مَعْرُوضٌ
 أَنَّكَ شَمَائِلُ الْكُرْشِيَّةِ هَيْتِي بِرَخِيذِ وَأَكْرَأَسْتَادِهِ رَوَانِ شَوِيدِ - مَعَ سَسْتِي وَكَاطِي دَرِينِ
 كَارِ نُوْرِيْدِ - وَأَكْرَأَسْتَائِلُ حَيْزِي مَعْذَرَتِ خَوَانَدِ كِي كَتَبِدُوْنِي آتَمِيدِ، حَالًا بَائِدِ كَهْ خَطِّ
 بَدَسْتِ آدَمِ اَعْتَبَارِي بَائِدِ فَرَسْتَادِ كَهْ تَسْلِي خَاطِرِ بَائِلِ شُوْدِ - بَرَاءِ هَمِيْنِ كَهْ اِيْنِ جَا
 خَبْرِ حَلْتَشِ رَسِيْدِهِ بُوْدِ وَبَائِلِ بَسِيَارِ كَرِيْمِ وَزَحْمَتِ حَشِيْدِهِ اَنْدِ، حَالًا بَارِ خَبْرِ سَلَاتِ
 بَمَدِّ اِيْرِدِي رَسِيْدِ، شُكْرِ اِيْرِدِي بِجَا آوَرْدَمِ وَبِمَعَ خَبْرِ سَلَامَتِ شَمَائِلِ حَيْزِي مَالِشِ
 بَفَرَسْتِيدِ، بَسِيَارِ جَمِيْعِيَّتِ نَاظِرِي شُوْدِ بِسَبَبِ دَرْمَانَدِ كِي - وَاَكْرَأَسْتَائِلِ اِيْبِدِ
 بَائِدِ كَهْ مَلَا خَيْرِ مُحَمَّدِ رَا خَوَاهِ نَخَوَاهِ بَفَرَسْتِيدِ - اَنْدِ كَ نُوْشْتَهْ زِيَادَهْ دَاشْتِدِ - وَدَعَاءِ وَسَلَامِ اَز
 جَانِبِ مَحْمُودِي وَصَا جَزَادَهْ مُحَمَّدِيَا ضِ وَصَا جَزَادَهْ مِيَا مَحْمُودِي عَتِيْقِ وَ مِيَا مَحْمُودِي جَاهَاتِ وَ
 مُحَمَّدِ تَوَكَّلِ وَ عَلِي شِيْرِ وَ جَمِيْعِ صَا جَزَادَهْ اَنْ اَوْجِ مَطَالَعَهْ بَادِ -

۱۷۹

فَضَائِلُ وَكَمَالَاتِ دَرَسَاتِ كَاهِ حَقَائِقِ وَ مَعَارِفِ اَكْغَاهِ زَبْدَةِ السَّاكِيْنِ قَدْوَةُ الْعَارِفِيْنَ
 كَلِمَةُ طَلَبِ اَشْرَعِيَّتِ بَلِيْلِ بُوْسْتَانِ مَعْرِفَتِ جَامِعِ الْمَعْقُولِ وَالْمَنْقُولِ حَادِي الْفُرُوعِ
 وَالْاَصُوْلِ اَعْنِي صَا جِي اَخُوْنِدِ زَادَهْ جِيُوْدَامِ بَرَكَا تَهْ - اَزْ جَانِبِ اَحْقَرِ الْعِبَادِ عَا صِي رُوِيَا
 سَيِّدِ غَلَامِ تَعْلِيْمَاتِ بِلَا غَايَاتِ وَ تَسْلِيْمَاتِ بِلَا نَهَايَاتِ بَلَكِهْ هَرْدُو دَسْتِ پَسْرَنْهَادَهْ بَرَأْنِ
 ذَاتِ سَامِي صِفَاتِ بَصَدِّ عَزْوَ نِيَا زِ مَوْصُوْلِ وَ مَعْرُوضِ بَادِ -

بَعْدَ اَزْ دَعَاءِ وَ سَلَامِ خَيْرِيَّتِ اَنْجَامِ وَ شَرْحِ شَوْقِ لِقَاءِ وَ مَلَاقَاتِ كَهْ هَدِ بَائِلِ اَنْ
 بِيَانِ نَدَارِدِ - مَعْرُوضِ اَنَّكَ اَلْحَمْدُ لِلَّهِ اِيْنِ عَا صِي دَرْ كَاهِ بِسَلْخِ شَهْرِ صَفَرِ دَاخِلِ خَانَهْ خُودِ
 لَهْ دِيْدِهْ وَ بَدِيْدِيْنِ دَرِ زِيَارَتِ حَضْرَتِ بِيْتِ اَلْمَدِيْنَةِ رُوْنَهْ مِيَا رَهْ مَشْرُوفِ شَدْمِ - وَ جَمِيْعِ
 تَبَرِكَاتِ حَضْرَتِ مَلِكِ مَعْظَمِ وَ حَضْرَتِ مَدِيْنَةِ مَنُوْرَهْ زَادَهْ هَمَّا لِلَّهِ تَعَالَى وَ تَكْرِيْمًا بَدَسْتِ

دارنده رقیمة فرستاده ام خوابدی دهند - تبرکات مذکوره برین موجب است تبرک مکمل
 سه هفت روز در آب زمزم نهاده شد - که آب خوب جذب کند - ملک و شکر تری ایضا
 به آب زمزم تر شده و هر سه چهار پنج مرتبه داخل حضرت بیت الله شده و به در و دیوار
 درون و بیرون حضرت بیت الله و حجر اسود و کعبه یانی و عراقی و تحت المیزاب در مقام ابراهیم
 علیه السلام و در گنبد مولی رسول الله صلی الله علیه و سلم خصوصاً بر آن موضع شریف
 که تولد آن صاحبان بر آن مکان شریف شده داخل و مساس شده - در زیارت حضرت
 بی بی خدیجه رضی الله عنها نیز مشرف شده - تبرکات حضرت مدینه منوره - زائر که رسول الله
 به همراه نان خورده اند - نان خاک شفا گرد فرس مواجه رسول الله و روضه مبارکه
 که در شان او حدیث وارد شده **مَا بَيْنَ بَيْتِي وَمِنْبَرِي رَأْوَضَةٌ مِنْ بَرَائِضِ
 الْجَنَّةِ** و داخل نخره مبارکه دو بار بشویند - به است و مقم رجب المرجب و به دوازدهم
 ربیع الاول که اهل مکة معظمه و حده و اهل بغداد و بصره و دیگر جوانب برای یافتن می آیند
 و بهتر از زلال رت نزد دعاستون و باب دوازدهم ربیع الاول نیز خاک شفا و گرد
 فرس مواجه و روضه مبارکه مذکور شده اند تر کرده ایم **عَجْوَةُ النَّبِيِّ** که اسم آن خرباست
 که رسول الله صلی الله علیه و سلم در همه اجناس خرباست اختیار کرده می خورد و همه تبرکات
 مذکوره داخل در نخره مبارکه رسول الله صلی الله علیه و سلم که غیر از چند خواجه خاصه دیگر
 کس قدرت ندارند که بر آن جائے بروند - داخل شده اند و همه نخره مبارکه و به محراب
 رسول الله صلی الله علیه و سلم و به منبر شریف و به آستانه بی بی عائشه صدیقه و دیگر گنوه
 (نه) آستانه که جائے اجابت است مساس و مالیده شده که همه هفت تبرک شد
 سه تبرک حضرت مکة معظمه و پنج تبرک حضرت مدینه منوره شده بدست دارند رقیمة
 فرستاده شده - به صاحب مهربان خوابدی رسد - و خاک شفا و با گرد فرس
 رسول الله صلی الله علیه و سلم اگر بیمار و مریض باشد بقدر دانند در آب انداخته بدین
 و اگر آن مهربانی تواند هم همین طور بکنید -
 دیگر عرض از آن مولانا آن است که در حق بنده همیشه دعا کرده باشند

که تولد آن صاحبان بر آن مکان شریف شده داخل و مساس شده - در زیارت حضرت بی بی خدیجه رضی الله عنها نیز مشرف شده - تبرکات حضرت مدینه منوره - زائر که رسول الله به همراه نان خورده اند - نان خاک شفا گرد فرس مواجه رسول الله و روضه مبارکه که در شان او حدیث وارد شده

که اللہ تعالیٰ ایمان این فقیر سراپا تقصیر خطا نہ کند۔ و از محبت دنیا دل بندہ سر د کند
و محبت خود در رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم این فقیر چنان مشغول دارند کہ یکدم از ذکر و
فکر خالی نباشم۔ و شب و روز بہ عبادت و ریاضت و کار آخرت مشغول باشم۔
و باز بہ سمرایہ ایمان و خیریت آخرت بر آن مواضع شریف بندہ مشرف شود و در
جوار رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در حضرت جنت البقیع مدفون شوم۔ و خبر خیریت
و سلامتی خود بدست دارندہ رقمہ ارسال نمایند۔ و این فقیر از غلامان خود بدعا
خیر کہ خاص انتفاع آخرت باشد در حق بندہ ہمیشہ کرده باشند۔ والسلام
باقی ایام بکام خود باد۔

احقر العباد سید غلام

۱۸۰

سوالغنی

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین والصلوة والسلام

علی سید المرسلین و علی آلہ واصحابہ اجمعین

عرض داشت بندہ کترین غلام و کترین عقبہ لوسان جناب فضیلت و شرافت
پناه، حقایق و معارف آگاہ غواص بحر عرفان نائب حضرات خواجگان عمدة الاتقیاء و زبدة
اصحابی و مخدومی مشفق اعنی حضرت اخوندزادہ صاحب جیوسوئے اللہ تعالیٰ مع من
یحب عن الآفات و البلیات و مع اللہ المستفیدین بطولہ بقائہ و دوام الفیوضات
ہمیشہ بر جادہ شریعت علی مصدرہ الصلوٰۃ والسلام و ارشاد طریقہ عالیہ نقشبندیہ
علی صاحبہا الرضوان و الاکرام متمکن بوده کامیاب داین باشند۔ اینکہ احوال
فقیر ذرہ زغیر مستوجب حمدت و صحت و تندرستی آن ذات یا برکات از در گاہ
حبیب الدعوات مسؤل و مطلوب مدت۔

ازین جانب بعد از تعظیبات بندگی و تسلیمات سرافکنندی معروض راعی
 عالی می گرداند که تبرکات مدینه منوره و کعبه شریفه نزد حقیر امانت آن (بزرگ) می
 بود بدست ملا عبدالقدیر و ملا ولی محمد فرستاده شد امید که رسیده خواهد شد
 مگر آنکه قصد مصمم فقیر چنان است که بزیارت و در خدمت آن صاحب حاضر
 می شوم. اما به سبب خدمت خانه و آزار بدنی که از آن است مانده شدم. اگر
 مهربانی حق جل و علا می شود پس از صحت بخدمت خواهم رسید. و بر جمیع یاران
 آن جا سلام معروض باد. و در حق فقیر در اوقات مخصوصه دعا کرده خواهد شد
 زیاده والسلام - ۵

اگر از خدمت دورم بدل شرمندگی دارم

چون قمری طوق برگردن نشان بندگی دارم

شفاق آن قدر که ز تقریر عاجزم : چون گنگ خواب دیده ز تعبیر عاجزم

ازین جانب فراموشی محال است : و زان جانب نمی دانم چه حال است

هر شب دعا می کنم برخاک می مالم جبین

جمع کن باد و ستان یا جامع المتفرقین

مگر آنکه بهفت تابی مسواکها و دوسه تابی شانها و سه تابی تسبیح بدست

شار الیهما فرستاده شد امید که رسیده خواهد شد. و از جانب بر خوردا

محمد پسر حقیر غلام آن (صاحب) تعظیم مع السلام قبول فرمایند. و از جانب محمد

شرف و عبدالقدوس جدید برادر محمد بصر تعظیبات و تسلیمات به حضرت

افزند زاده صاحب جیو و جمیع مستفیدان معروض باد. - ۵

برگ سبزست تحفه درویش : چه کند به نوا همی دارد

عبدالقدوس بنده درگاه

۶

۱۸۱

هو الغنی

ہر صبحم کہ سجدہ بنام خدا کنم
اول دعای دولت جمع شما کنم

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی سید المرسلین وعلی

آلہ واصحابہ الطیبین الطاہرین

عرض داشت کمترین بندگان و کبہترین خدمتگاران بجناب فضائل و فواض
پناہ حقایق و معارف اگاہ عمدۃ السالکین قدوة العارفين اخوندزاده صاحب جیو
سلمہ اللہ تعالیٰ عن الآفات مع احبابہ و متع اللہ المقبتین بدوام بقائہ ہمیشہ
برسند تدریس و ارشاد متمکن بوده کامیاب دارین باشندہ آنکہ سرفراز نامہ آن
سامی در اسعد زمان و الطیب اوان رسید، بسیار خرمی و خورسندی حاصل گردیدہ
ازین جانب بعد از تعظیفات بندگی و تسلیمات سرفلندی معروض رائے خوشید
ضیای می گرداندہ احوال این حدود تا حالت تحریر خیر است و صحت و تندرستی مزاج
شرفین عنصر لطیف مدام مطلوب مرغوب است۔ و آنچه آن مہربان نوشته بودہ اندہ
کہ عدم اطلاع در مرض طویل شیوہ برادری و مروت نبوده راست است۔ اما بسبب
گرمی و رمضان و دوری منزل پریشانی و حرج آن سامی صلاح نبود۔ مخدوما!
صاحب! خط فرحت نمط کہ مسموب فضیلت پناہ عبد القہیر اخوند صاحب و ملا
ولی محمد اخوند صاحب در باب عذر و معذرت فرستادہ بودند۔ در زمرہ قبول
بالرأس والعین افتادہ مسرت و فرحت حاصل آمدہ۔ کہ موجب سرفرازی دینی
و دنیوی گردیدہ۔ چرا کہ این جانب را معلوم است کہ غم و اندوہ شریک است۔ و جدائی
متصور نیست و نخواہد شد و در اوقات مخصوصہ بدعای سلامتی ایمان این
فقیر را یاد آرندہ امید کہ مقرون با حاجت است۔ و از جانب جمیع باران

و مستفیدان این جانب تعظیمات و تسلیحات بر حضرت اخوندزاده صاحب جیو
 و یاران و مستفیدان آن جا معروض باد۔ والسلام علی من اتبع الهدی و
 التزم متابعت المصطفیٰ علیہ من الصلوٰۃ افضلها ومن التسلیحات اکملها
 و علی آلہ اجمعین۔ زیادہ ایام بکام باد۔۔۔۔۔ سکونت۔۔۔۔۔ صاحبہ درودہ دو آب۔

حوب اللہ
 عبدہ

۱۸۲

(مکتوب محب اللہ و محمد قدوس)

بسم اللہ الرحمن الرحیم اللہ الاکبر ہو اللہ الہادی والرشاد
 حضرت مستعان قطب الاقطاب قافلہ سالار شاہ راہ طریقت والی
 مالک حقیقت ہادی سرگشتگان بادیہ ناسوت دریائے خون خوار نسیم جسیم
 و نسیم نسیم شفیع مطاع بنی کریم۔

کشف الدجی بجماله
 بلع العلیٰ بکماله
 حسنت جمع خصاله
 صلوا علیہ و آله
 قبا بادشاہی رارت بر بالاکو
 تاج شاہی لولو لالائے تو

عرض این است کہ دریں جاخیر و خیریت است۔ و غیر دغیرت آن جناب
 عالی متعالی از درگاہ رب العزت مدام مطلوب است۔ علی الخصوص فقیر محب اللہ
 و فقیر محمد قدوس بدعا و منتظر است۔ امید است کہ از خاطر عاظم شرف فراموش
 نہ خواهد شد۔ زیادہ دعا و سلام بے نیابت مرسل و مقبول باد۔ فقہ کیگی
 کہ پیر تدبیر و نوائے دانتہ رسی تتر شوچہ داد نیادہ پرے رب
 دے ستا جمال لوی۔ دیگر زندگی بجناب بی بیان صاحبان و صاحبزادگان

ترجمہ پتو: کیا ہوا جو میں آپ سے دور ہوں۔ آپ کی روشنی مجھے پہنچتی ہے۔ جب تک یہ دنیا
 ہے اللہ تعالیٰ آپ کے جمال کو قایم رکھے۔ (آمین) (از ناقل)

اعنی غلام محی الدین معروض باد۔

سیدالسادات حضرت مستغان میان محمد معین شاہ صاحب جو سلمہ ربہ و
میان محمد نور و ملا محمد نعیم و ملا آخوند سیف الدین و ملا حاجی و میان صاحب معلم کو دکان
و میان محمد کاظم و ملا رحمت و شاہ لطف اللہ خاں۔ و ملا جان محمد و ملا محمد تقیہ
و ملا دلی محمد و جمیع یاران صحبت و طریقت دعا و سلام بلا نہایت باد۔

۱۸۳

پہو الکریم

حضرت اخوند زادہ جیو

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین و الصلوٰۃ والسلام علی رسولہ الکریم محمد و آلہ اجمعین الطیبین الطاہرین
عرض داشت ہندہ کترین جناب زبدۃ العارفین قدوۃ السالکین سعادت و
شرافت پناہ، حقایق و معارف آگاہ، مجمع الحسنات و منبع الفیوضات حمیدہ صفات
قدسی آیات سلمہ اللہ تعالیٰ عن جمیع الامراض الظاہری و الباطنی بکمال شفاہ و متع اللہ
المستفیدین لبطل بقاءہ و صونہ اللہ تعالیٰ عما لا یلیق بکرمۃ انبیائہ و رزقہ اللہ تعالیٰ
الدرجۃ العالیہ۔ بیکرتہ تصفیائہ ہمیشہ بر مسند تدریس و ارشاد متمکن بودہ سلامت
باشند۔ از جانب دعا گوئی خمس الاوقات خدمت گزار آن ستودہ صفات بعد از حیات
وافرہ و تعظیمات منکاشرہ معروض راے بہر انجلاے می گرداندا حوال فقیر ذرہ نظیر موجب
حمد است صحت و سلامتی آن ذات شریف عنصر لطیف ہدام مطلوب و مرغوب ارت
اگر از خدمت دورم بدل شرمندگی دارم : دلے قری صفت ہستم کہ طوق بندگی دارم
گاہے گاہے بہ بوسہ ام بنواز : تاکہ گردم ز عمر بر خوردار

بیت افغانی

لائے خمد زرد بادشاہ دے : زہ بادشاہ تختہ کو زہ اومہ
پیارا میرے دل کا بادشاہ ہے - میں بادشاہ کو تخت سے کیوں اتاروں گا

خمس افغانی

ہخہ یا رچہ خیسۃ دے تر آفتاب : فح بہ کلدہ را سر کنڈ کما لہ نقاب
وہ یار جو آفتاب سے زیادہ حسین ہے - چہرہ نقاب سے کب کھولے گا
بیتانہ پہ زہ زہیر کما م بے حجاب : یو سبب او کھی مے مسبب الاسباب
جدائی نے دل سے بے اندازہ مغموم کیا - ایک سبب اے مسبب الاسباب بتا دے

چہ تمام ملاقات ووشی لہ احباب

کہ میری ملاقات دوستوں سے ہو جائے

در لیغہ مدد وے پہ دنیا کین پیدا شوے : او کہ وے پہ ہسے شان مذخو وے
افسوس میں دنیا میں پیدا ہی نہ ہوتا - اگر ہوتا تو ایسا نہ ہوتا،
لکہ حہیم وہ بھی ان پہ لبوسو وے : شو بہ کمر زم پیدا ہسے اور اولو وے
جیسا میں ہوں جدائی کے شغلوں سے جلا ہوا - کب تک میں جلا ہوا پھروں گا

چہ سینہ م در سنت عمر شوق لبا بہ

جو میرا سینہ تمام عمر کیا ہوا

مکرر در خدمت صاحبزاد ہا و در خدمت والدہ ہا حقیقی و معنوی تعظیما ت
و سبذگی قبول باد - تلامذہ در خدمت صوفیان خالقہ و طالب علمان درس السلام و علی
من لدیکم قبول باد -

فقیر محب اللہ

بندہ کاہ
عبدالقدوس

مَنْ لَهٗ الْفَوَاقِلَةُ الْكَلْبَةُ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

المحدث الذي زين البنين بجيبه المصطنعي ومن على المؤمنين
بنبيه المحبتي عليه الصلوة وعلى آله البررة النقي والنقي
عرض داشت كترين غلامان و كہترين عتبہ بوسان محب السد و عبد القدوس
جناب زبده الفضلار و عمدة الاتقياء مظہر اسرار رباني محبوب سبحاني حضرت
افندزادہ صاحب جيو ہميشہ بر مسند ارشاد و تدریس متمکن بوده کامياب دارين
باشند۔

بعد از تعظیفات بندگی و تسلیمات سرفلندی معروض راس ہر انجلائی می گرداند

احوال فقیر ذرہ نظیر تا حالت تحریر مستوجب حمد است۔ وصحت و سلامتی آن
ذات شریف عنصر لطیف مدام مطلوب و مرغوب رت ثانیاً این کہ سرفراز نامہ
آں منبع الفيوضات کہ نامزد این مسکین بے تمکین نموده بودند۔ بہ ورود آں
مسیح و سرور گردید۔ چون درین وقت سموع گردیدہ کہ طائر روح صاحبزادہ
فضل احمد پخیرہ حواس را در ہم شکستہ و جناب قدس پرواز کردہ از اصغارا این
معنی این جانب را عزن بسیار و اندوہ بے شمار روئے داد۔ لاکن بحکم کریمہ انالند
وانا الیہ را چون سوئے از صبر و رضا چارہ و گذرنیت حق جل و علا در حق آں
صاحبان و پایان مقبول الشفاعت سازد۔ ثالثاً آنکہ یک ہفتہ شدہ کہ خادمیہ
آں صاحب تسلیم بحق جل و علما کردہ خلق گرداگرد برائے تعزیت می آیند و با خود
روضہ منورہ و مرقد مطہرہ را خلل ظاہر شدہ بکار چونہ برائے ساختن روضہ شریفہ

آں صاحبزادہ فضل احمد معصومی المعروف "حضرت جيو صاحب" کی وفات

۱۲۳۱ھ میں ہوئی تھی۔ اس لیے یہ مکتوب ۱۲۳۱ھ کا قرار پاتا ہے۔

این جانب مشغول است - بنابر آن در آمدن فقیر نزد آن صاحب توقف افتاده -
 زیاده والسلام والا کرام - و از جانب خاکسار غلام آن گلزار عبدالقدوس
 جدید به زبده العارفین و اسوة السالکین جو و نبر محمدی استادی صاحب جو
 و محمد نسیم و ملا شایهت و سید غلام و حافظ کرم و محمد کاشف و ملا نصرت و جمیع
 آشنایان و طالب العلمان تعظیمات و تسلیمات قبول باد - و در حق فقیر
 دعای سلامتی ایمان کند که فقیر همی کند - والسلام علی من اتبع الهدی -

۱۸۵

بهو القادر

قبله برحق و کعبه مطلق دام اقباله
 از کمترین عاجزان میر محمدی بعد از عرض بندگی آنکه در مدت هفت و
 هشت ماه که از نزد مرزا قادر بخش که در شهر آمده ام اگر میر صاحب میر فتح علی خان
 نسیم نان هم میر آمده یک پارچه پنبه هم می دادند و سواے (او) درین شهر با هیچ کس
 تعلقه ندارم، و شعار بنده سوال کردن نیست - و چونکه آن قبله را بجای حضرت
 خواجه بهار الدین صاحب می دانم عرض می نمایم که اراده بنده در اجیر شریف
 مدت او درین جا مریدان و آشناهای (بے) حد بزرگ من هستند - چنانچه پیشتر
 من درین جا بودم خبر گیری می کردند - الحال از فاقه میرم پس باز قصد کرده ام
 که بروم و زاد خراج ندارم امید که اگر دست رس باشد - چیزے راه خرج بهره توفیق
 باشد بدینند که جان بخشی خواهند نمود - و اگر نزد آن قبله نباشد پس از برای من
 این قدر مریدان و معتقدان آن قبله هستند اگر همه با یک یک تنگ بدینند خرج
 راه اجیر خواهند شد - و سواے این دو صورت اگر در بھرت پور کسی از خواجه سرایان
 نواب وزیر آشنای یا خادم آن قبله باشد یک خط سفارشی نوشته بدینند که ایشان
 را تا اجیر رساند ازین سبب عزم کرده ام که اکثر آدمیان خواجه سران نزد شاه قطب الدین

بہ ناگوری روند۔ درین خط ہم باید نوشت کہ ایشان را تا اجیر رساند، بندہ بہر صورت
بیخ چار تنگہ از کسے گرفتہ تا بھرت پور برسیم۔ ہرچہ بخاطر شریف دستگیری باید
نمود کہ اگر شما نخواہند کرد بہ کہ گویم، دعا دارم کہ بہ مرزا قادر بخش باز نویسیم یہ

۱۸۶

..... کہ بدون از موصولہ تحریر و تقریر است معروض
می دارد۔ سرفراز نامہ کہ مشتمل بر ملاحظہ فرمودن رسالہ فضل ذکر خفی کہ مرقوم
قلم فیض رقم گردیدہ بود، پرتو ورود فرمود۔ از مطالعہ آن جہیں افتخار بر فلک بود
الحمد للہ علی ذالک حمد اکثر، کہ منظور نظر عالی گردید۔ این خادم دیرینہ را از در
تصنیف و تالیف کارے نیست، لیکن آن شخص رسالہ در فضل ذکر چہرہ ادعای
نمودہ کنایہ طعن جناب عالی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ عنہ و بہ بیان
محمد اعظم قدس سرہ نمودہ بود۔ لہذا نسبت غلامی کہ جناب اقدس حضرت مجدد
و اخلاصی کہ بروح پر فتوح بیان محمد اعظم قدس سرہ دارد تاب نیاوردہ ہر بی معنی
اور القاسیر بیخ و شش کہ در تحقیق معانی قرآن مجید بمطالعہ دارد و کتب دیگر را کہ ملاحظہ می نماید
از ان استنباط نمودہ در رد او نوشتہ۔

و این فقیر شب و روز منظر موت می باشد و ہر سال در بدن خود تغیرے می یابد دندان

ہمہ ریخت - چند کہ باقی ملاحظہ طاقت خوردن ندارد.....

۱۸۵ یہ دونوں مکتوبات (مکتوب ۱۸۵، ۱۸۶) صاحبزادہ انکم محمد مرآغان
مرحوم و مغفور کی حرافت کے مطابق حضرت نسیم کے نام تھے اور مجموعہ ہذا میں بھی ایسے
اسی ذیل میں رکھا گیا ہے۔ مگر یہ دونوں حضرت منظر کے نام لکھے گئے ہوں گے۔ اس سلسلے
میں قوت کے آخر میں کچھ مروضات پیش کر دی گئی ہیں۔ ملاحظہ ہو صفحہ ۲ (استدراک)۔

۱۸۷

ذات والا صفات ابوالبرکات مجمع الکلمات منبع المروت معدن الجود و
 الاحسان 'مظهر اسرار ارشادات' موضع اسرار ربانی 'مخزن الوار ربانی' مرشد حقلانی
 مرفق صدقانی عمدة الفضلاء الکرام 'زبدة العرفاء العظام' خواننده زاده جیو محمد
 نسیم ادام اللہ برکاتہ و قیوضاتہ۔

معروض بعد از ادائے نیلیمات سرافلندگی و تعظیم بندگی آن رت
 کہ این جانب تا الحال موجب حمد است و مستوجب شکر است۔ خیر و خیریت است
 و لیکن از احوال شما اطلاع ندارم و من شمایان را از درگاه ذوالجلال جو یا نسیم
 کہ اللہ تعالیٰ آن ذات مشاؤون الہیہ (را) در حفظ و امن خود نگاه دارد۔ و بر
 شریعت محمدی مستقیم دارد۔ و بر طریقت حقیقت محکم دارد، از دعا فراموشی ندارد
 و فراموشی از این جانب محال است بہ و زان جانب بھی دائم چه حال است

زیادہ از سلام ایام بکام باد۔ امید است کہ این کمینہ بے بضاعت و کم ہمت
 را بدعا ریا د آرند۔ و دیگر معروض آنکہ بایان طریقہ شریفہ عالیہ شغل دارم۔ لیکن
 حضرت جیو محمد غلام حسن در طریقہ عالیہ قادر یہ اجازت داده و ضرور گفتہ کہ در
 شب دوشنبہ و جمعہ چہر کنید بنا بر امتثال امر بعضہ اوقات شغل این طریقہ کردم
 بہہ ایم کہ نفع بسیار دارد مر طالبان را۔

۱۸۸

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بخدمت شریف صاحب کمالات عالیہ و مقامات سامیہ حضرت علامہ نسیم
 جیو سلمہ اللہ تعالیٰ۔ بعد از سلام نیاز گذارش می نماید الحمد للہ بندہ ناسپردہم
 محرم بجزیت است۔ و سلامت و عافیت ذات سامی صفات با جمیع توابع

ستدئی است، بنده را ضعف مرض کہ در ہر سال بوا سیر دموی نمود نموده
ضعف مضاعف شد، نظر بہ این نا توانیہا در عالم اسباب امید حیات نہ مانده
الا ان یشاء اللہ سبحانہ فانہ یفعل بالضعیف بالتحیر فیہ القوی - امید کہ دعا
کنند اما اگر حیات باقی است صرف در یاد الہی گردد و حسن خاتمہ حاصل شود
والغریمہ افر رسید مرگ بر کلمہ توحید و عفو و عافیت شود آمین - بہ استماع افادہ
و استفادہ کہ طالبان بسیار بہ توجہات شریف بہ نسبت و آگاہی رسیدہ ہدایت
ستفیدان می نمایند دل بسیار خوش است - اللهم زد فرزد - درین جا بہ سبب
دخلائیات مجمعہ انعقاد نیافت - چند کس در حلقہ می آیند و ہدایت متفرع
بر اہتدایت درین وقت ضعف و سستی و پیری مہندی شدن سخت
منعذراست، اللکریم آنچه در و می بگنجد آن دید، ملا محمد اعظم چند روز
اہل جان شریف داشته خدمت شریف می رسد - بحال ایشان توجہ فرمایند
ایشان از مخلصان اکھضرت اند - حاجت تحریر و تفریر نیست - خیانت و آشکار
است - اگر مناسب دانند، کلام ضعف و عجز و بر اکتفا نسبت
باطنی ایشان را بنشانید - در خدمت شریف نیز حاضر نخواہند شد - و اوقات
بہ توجہات شریفہ بدل جمعی بسر خواہند برد - بلکہ توجہ و ہمت بحال ایشان مبذول
دارند - کہ در خلوت و نسبت خود در اجتماع طالبان ترقبات پیدا نمایند - این است
انجہ بخاطر فقیر آمدہ امید است کہ ہمیں معروض لبند خاطر عاظر آید - والسلام
بخدمت حضار مجلس شریف و صاحبزادہ ہائے بزرگ عنش سلمہم اللہ تعالیٰ سلام
و التماس دعا -

شک عنایتی رسید خبر اکرم اللہ تعالیٰ خبر الجزاء - کتاب تحفہ اثنا عشریہ وجہ
تخریر آن بسیار گراں شدہ است - بدو چند رسید شش روپیہ رسیدہ دو تولہ شک
بر آجرت تحریر کتاب کہ بہ شش روپیہ فروختہ می شود فریہ بہر ستم یا اس کہ فروختہ خواہیم
خورد و دستہا توجیر این چنین کتاب و کرم و سلم و کسے کہ این ہا دارد س، مرادوی
اسحاق (کذا) -

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة والسلام

على رسوله محمد وآله الطيبين وصحابة الأكرمين امته الطاهرين الى الابد

يوم الدين

بعد السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته که سزت اهل اسلام است

ولعباز تعظیمات بلاغایات و تسلیمات بلاغایات که نشانه خاک اران است

بموقف عرض رسانیده می آید بنظر اخلاق کربجانه آن ذات محمد صفات

الگرچه از حد ادب بیرون است - حافظ شیرازی گفته است -

آنانکه خاک را بنظر کمیاب کنند ؛ ایما بود که گوشه چشمی بها کنند

و آنانکه چشم سرخ بعد خلیه لا کنند - قاسق ولی کنند مگس را بها کنند

رفتم به طبیب و گفتمش درد نهان ؛ گفتم بغیر دوست بر بند دمان

گفتم غذا گفتم از خون جگر ؛ گفتم بر سبزی گفتم از هر دو جهان

يَا مُتَخَلِّقًا بِأَخْلَاقِ اللّٰهِ تَعَالَى الْعَفْوُ الْعَفْوُ الْعَفْوُ - حاصل

الكلام آن که فرد

تو ابر رحمتی آن به که گاهی ؛ کنی بر حال لب تشنه نگاهی

زیاده از حد ادب بیرون است -

عوضه اکثرین خادمان محمد

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حق حق نحمدہ و نصلی علی نبیہ محمد وآلہ وصحبہ اجمعین
 حقایق و معارف اگاہ سند ابن طریقہ عالیہ مولوی محمد سلیم حبیب اللہ
 تعالیٰ - از فقیر سہیف الدین احمدی النقشبندی السمرندی القاروقی
 الحسینی الحسینی بعد از سلام علیک کہ سنت النبی صلی اللہ علیہ الصلوٰۃ
 والسلام است - واضح باد کہ ہمہ برادران ملک رسیدند و این جانب
 از حب وطن دریں ملک افتادہ است، و بہ سبب وابتگان
 آنجہ تکلیف می گذرد، بخدا روشن است، مرزا صاحب و دیگر
 خلفاء حضرات دریں ملک کہ بودند البتہ خدمت می فرمودند - الحال
 کسے نیست کہ یک دام بیدہ - اگر نظر بحضرات عالی شان از
 خاصان اُن ملک چیزے جمع نموده خبر این جانب بگیرند،
 ثواب عظیم خواهد شد -

دور دستاں راز بہمت یاد کردن بہتر است
 ورنہ ہر نخلے بہ پائے خود تھری افسکند

زیادہ -

مکتوب غلام حسن

الله سبحانه وتعالى شانه

همواره با وجود مسعود مسعود کمالات و عرفان آمود و معارف آگاه، تورع و
 اتفاق دستگاه مجموعه خوبی ها جامع کمالات، مصدر جنات منبع فیوض و البرکات
 مقبول جناب حضرات قدسی درجات اخوی مکانی ملا محمد سلیم زید بر گانه
 را دیده باطن فیض موطن بکمال الجواهر معرفت بحمل نموده با شعاب جنابی
 لایزال مبرا ز حیطه و هم و خیال است منور و قرین گرداناد با النور و النور
 ازین درویش اشتیاق اندیش بعد از سلام مسنون و دعوات خود به اجابت
 مقرون مشهور آنگه لسه ای سبانه احوال را در شمع این درویش مستویب حمد
 است. والمسئول فی الله تعالی عافیتکم و صحتکم و سلامتکم و علو درجانتکم دین و
 آدم البتاه دین جا آمده انبیا تحت مدار موضوع است به استماع خبر
 خیریت ذاب سامی این درویش که غلام حسن نام از حد بسیار خرسندی رود داد
 بکم الله تعالی خیر الجزاء. این نشانی بجهت معرفت و شناسائی فرین می نگارد
 اول آنکه یک دقیقه من الاوقات از جناب مقدس الاقطاب قطب الاقطاب
 محم خیره قدس رب الارباب پرور شد حضرت مرزا صاحب ام قدس الله
 تعالی روحه الاقدس در هنگام گذشتن ایام برسات بشما امر شده بود که
 مزار فالیه الاوار سید نور محمد قدس سره که از سبب کثرت برسات تبدیل
 صورت مرقد ایشان شده بود بجهت تعمیر و مرمت آن بشما امر شده چنانچه این
 درویش نیز به همراه شما رفته و سنگ و کلوخ جمع نموده به اتفاق همه بکر مزار
 شریف مرتب نمودیم و بعد از آن یک جا از آن جا عود نموده بزرگوارت مرقد
 شریف حضرت نظام الدین قدس سره آمده در فاتحه خوانی مانند خدمت

شرف شما بزودی فاتحہ خواندہ رواں شدند و این درویش در عجب
 شما فاتحہ خواندہ بہ چستی و زودی در راہ آمدہ ملاقی شد۔ این نشانے ہم یاد آور
 فرمائید۔ دویم این است کہ در ہنگام سکونت و حیات حضرت پیر و مرشد مرزا
 صاحبی ام قدس سرہ و روحہ مکان خلد بنیان ایشان بہ مقدارے یک صد
 و چند عدد روپیہ پیش بندہ واں گروی بود، چون جناب حضرت ایشان ازیں
 دار الفنا رخصت فرمود بحسب تقاضا بی بی صاحبہ جناب حضرت ایشان
 را در اُن جا دفن نمودند۔ بعد از ارتحال خادمان و مریدان را بندہ واں
 مذکوران بجهت طواف مرقد منور ایشان و زیارت نمی گذاشتند و می گفتند
 کہ این مقام گروی بایان است۔ تا حساب و معاملت گروی بایان نہ بند
 بجهت زیارت نہ خواہیم گذاشت، مخلصان و مریدان بسیار بہ تنگ آمدند۔
 آخر الامر این ماجرا را مولوی محمد نعیم بہرہ جی در پورب استماع نمود۔ مبلغ را بقدر
 وسعت و امکان جمع نمود، روانہ اُن طرف شد۔ این درویش در اُن ایام در
 رام پور بود۔ ملاقات طریقین پیر آمدہ و واقعات را اظہار نمودہ قدرے
 مبلغ کہ بہ نزد ایں درویش بود تسلیم مولوی مذکور نمودم۔ مولوی در شاہ جہان با
 آمدہ اُن مکان سعادت انجام را از بندہ واں حلاص نمودہ و قدرے از اُن حجرہ
 چوبہا فروخت صورت مرقد منور حضرت ایشان قدس سرہ مرتب نمودند۔ الحمد للہ
 و الشکر للہ سبحانہ۔ و بی بی الخالہ در پانی پتہ اقامت دارند۔ بیٹا نچہ مولوی شاہانہ
 دو روپیہ در ماہہ می دہند و یک روپیہ ملا مراد می دہند و پیر علی فوت شدہ
 شنیدہ باشند۔ و دو پسر ایشان بودند۔ یکے مداری نام کہ او محض ناقابل و دیو
 اطوار ہی باشد۔ و دویم پسر ایشان والدہ خود را ازیں جا بجمتہ تفرقہ المعاش
 برداشتہ بجهت پورب نزد قاری خود برودہ۔ و میان عبد الحفیظ و میاں بہادر
 فوت شدہ اند۔ در روضہ مقدسہ حضرت ایشان قدس روحہ تدفین یافتہ اند۔ و محمد
 احسان در تواری خوردہ بطرف رام پور آمدہ بودند۔ نواب فیض اللہ خان مبلغ

سہ روپیہ بہ اوشان دادہ بود باز لطف پورب رفته اند۔ واپس درویش در قصبہ
 امر وہ سکونت می داشت۔ از سبب نزد تاخت مردم فرنگی و مرہ قصبہ
 مذکور خراب شدہ بود۔ از ان ایں درویش از انجا برخاستہ آمدہ در رامپور
 سکونت نمود۔ در ان جا بہ توجہات حضرات قدسی درجات در پیش این درویش
 بعضی مردم آن جا سے داخل طریقت شدند و بسیار محفوظ و شاکر گشتند چنانچہ
 از ان جمہ با بہر ان مولوی عبدالرزاق کہ مرد فاضل و متقی بودہ بیعت نمودند
 بہ ارادہ اللہ سبحانہ تعالیٰ۔ بہ موجب قسمت آب خورد۔ این درویش تا درین
 ملک رسیدہ درین جا بعضی مخلصان مستفید شدہ اند۔ چون خبر شما مروض
 شد بسیار خرسندی رویدا۔ امید کہ جواب این مکتوب ہرودی قلمی و
 ارسال دارند کہ انتظار سے بدرجہ اتم و اکمل است۔ چون این درویش
 بے سرو سامان درین ملک رسیدہ حبت و جو سے حالات ایشان در دل بسیار
 بود۔ در ربیع الاول وارد این ملک پشاور گردیدہ ام۔ از احوالات شما
 متفحص می بودم۔ شخص شاہ نعمت اللہ نام بہ این درویش اظہار نمودہ
 کہ میان محمد نسیم از راہ نرتوچ بہ طرف دہلی تشریف بردند۔ بہ سبب لاچارگی
 صبر نمودیم۔ درین وقت کہ آدم شما درین جا آمدہ و از احوالات ایشان بیان
 نمودیم بہ ہمیں لب تشنگی گویا کہ کجا آجیات رسیدند۔ شکر خداوندی بجا آوردہ
 شد۔ چون محض بے سرو سامان و بے خرچ بودیم طاقت رسیدن خود بخیرت
 شما ملحوظ نہ شد۔ ہر چند کہ آدم شما باوت شد کہ شمار اسوار نمودہ می بریم
 ان درین وقت طاقت معلوم نہ شد۔ بہ اشتیاق مالا بطاق حالت گشت
 خداوند کریم ارحم الراحمین است بہ ہر قسم کہ خواہد ملاقات دوستان مخلصان
 باید خواہد آورد۔

خسروی و زنت اخوند

بجہ مشغول گنم دیدہ و دل را کہ بدام بنا۔ دل ترمی طلبید دیدہ ترمی جوید
 ہر چند کہ بے سرو سامان از ان طرف آمدیم۔ فاما احوال و اوضاع این ملک

و بے سرو سامانی این دیار چون معلوم شد پشیمانی رود داد که چیرا درین ملک
 آمده ام - باز خواطر به میان طرف هندوستان مائل است - فاما اشقیان
 ملاقات ایشان از حد منجا و زاست - این چند کلمات و نشانی ها که
 نگارش آمده قطره است از بحر محیط هر گاه آن جامع المتفرقین مواسلت
 فیما بین میسر آورد - راز با نیکه در دل و دلوت نباده اند به معرض
 اظهار خواهد آمد - زیادہ چه قلمی گردد - والسلام
 مگر این که از احوال و اوضاع میان غلام علی واقف اند که چه
 قدر مرد قابل و ہشیار اند - از شاہ جهان آباد تباہی خوردہ در امپور
 رسیدند - یاران این درویش نوشتہ اند و خط او شان رسیده
 و قاصد ابجوردار صاحبزادہ فتح علی خان مخصوص بہ طرف این درویش
 فرستادہ در آن نوشتہ اند کہ بچہ پاسبان خاطر شما مبلغ پانزدہ
 روپے نواب صاحب بوجہ در ماہیہ میان غلام علی نمودہ اند - بسیار
 غرضندی حاصل گردید - این درویش در پشاور در کوٹلہ رشید خاں
 کہ مشہور است سکونت دارد - اگر کرم بخشی فرمائید این
 نشانے معتبر است -

والسلام والسلام والسلام

مکتوب غلام حسن

برادر عزیز القدر ملا نسیم بجائزیت باشند
از غلام حسن بعد ادعیه و افیہ مطالعہ باد - مبلغ ہشت و نیم
روپے بنام شما نزد اخون عبدالرزاق پشوری فرستادہ ام بگیریںد
در سید مرقوم سازند - ملا سیف الدین بعد سلام مطالعہ نمایند مبلغ
پنج روپیہ بنام شما نزد اخون عبدالرزاق فرستادہ ام بگیریںد و رسید
بدہند - و مبلغ ہشت و نیم روپیہ بنام ملا تیمور نزد اخون (عبدالرزاق)
مطور فرستادہ ام خبر بہ اوشاں برسانند - بجمع یاران طریقہ
سلام رسانید - و آرزوست کہ حق تعالیٰ باز سبب سازد کہ ملاقات
میسر آرد -

مکرر آن کہ ملا رحمت را کہ ہمہ راہ ما کردہ بودند چوں در
موضع الہ ڈنڈ منزل کردیم بہ استاد ظاہری ملا رحمت ملاقات
کردیم - چنانچہ مبلغ دو روپیہ بنام استاد ملا رحمت فرستادہ ایم از
اخون عبدالرزاق گرفتہ بہ اوشاں رسانند -

رقیمہ غلام حسن اپن خط از رام پور در سوات
بہ موضع اوچون متصل چلدرہ بملا نسیم برسد -

مکتوب اخوندزاده عبداللہ

عرض داشت کمترین فدویان قدم بوس درویشان فقیر
 حقیر اخوندزاده عبداللہ بجناب حضرت مشیخت پناہ خفایق
 آگاہ اخوندزاده جیو در آن وقت که از دلی شریف روانہ شدہ
 بود۔ در راه چنین التماس شد کہ اللہ تعالیٰ اگر موئے مبارک بخیر و
 عافیت بہ وطن رساند، این حقیر را بعد از چند مدت بیک جزو از
 اشعار شریف بنوازند۔ حضرت ایشان در جواب فرمودند کہ اگر
 اللہ تعالیٰ مایان را بمع اشعار شریف بوطن رساند، سوال شمارا
 بجا خواہم آورد۔ فی الحال ہر گاہ کہ مرضی صاحب است اگر بدرت
 حامل رقیمہ مہربانی فرمایند۔ فهو المقصود، و اگر فرمایند برادر را
 می فرسیم یا خود بخدرت حاضر خواہم شد۔

زیادہ بخیر باد

ع۱ مولانا محمد نسیم علیہ الرحمہ

ع۲ این موئے مبارک در خانقاہ اویچ (ریاست دیر) ہنوز محفوظ است

مکتوب عبداللہ

مرنی کامل و شفق بکمل محقق دقایق و محرم اسرار ربانی مظهر فیوضات
 و درودات نسحانی، زبدۃ السالکین عمدۃ المتورعین قدوة العارفين اعنی
 اخوند صاحب محمد نسیم جیو سلامت۔ از جانب کمترین قدسوسان عبداللہ
 بعد از تحفہ سلام خیر الکلام و آرزوی ملازمت سرا سر سعادت کہ
 شیوہ نیاز مندی است معروض آن کہ دریں وقت بخدمت سامی
 معروض داشتہ کہ بعضے سخنان از جناب حضرت قبلہ در جہانی حضرت
 صاحب حضرت جیو معلوم و مفہوم شدہ است بہ بعضے سخنان بہ فہم
 فقیر نمی آیند۔ پس ایشان مرنی کامل اند۔ امید کہ آن سخنان نامعلومہ
 برائے طالبان فقیر ارسال فرمائید۔ کہ ایشان بجای حضرت جیوانند کہ
 این کار فیض رسائی طالبان خواهد شد۔ و از توجہات بحق فقیر می فرمودہ
 باشند و فقیر نیز از دعای صاحب فارغ نیست، خاطر شریف فرمودہ
 باشند۔ مگر معروض می دارد کہ از کتاب خانہ یک جلد کتاب از کتابہا
 حضرت شیخ جیو یعنی جلد اخیر از مکتوبات ضرور ضرور مہربانی فرمودہ عنایت
 سازند کہ جلد اول بدست آمدہ برائے جلد اخیر بسیار در کار است
 مہربانی می فرمودہ حوالہ آدم این جانب فرمائید۔ زیادہ چہ عرض نماید
 از جانب اخون نعمت خان و محب اللہ خان و ملا قلندر و
 تمامی یاران حلقہ تعظیمات بعد اشتیاق قبول باد۔
 زیادہ چہ عرض نماید۔

۱۹۵

مکتوب بشارت اللہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نحمدہ و نصلیٰ جناب معظم و مکرم مرکز دائرہ عرفان و محیط کرہ ایقان ادا
اللہ فیضانہم۔ مفتقر الی اللہ شری النفس کثیف الطبع۔ منبع نواہش و ہوا
و از خدمت گاری اقدس جدا و سرگشته بادیہ ریخ و عناد تنہائی۔ وغریق بوجہ جدائی
امید و ارتوجہ و عنایت و راجی اشقیقت و کرامت مدبر و سیاہ بشارت اللہ
عفی عنہ و کان اللہ ادا ب و لوازم عبودیت و انکسار و مراسم کورش و تسلیمات
غلامی و اضطراب مودی ساختہ التماس می نماید از زبانی اخون سعد اللہ
صاحب سلمہ و ملا محمد اعظم صاحب سلمہ نظر عنایت سامی بحال حضرت مولوی
نعیم اللہ صاحب مرحوم مصروف است۔ ازین جهت بندہ ہم عرضی نموده
کہ در حق این فدوی در اوقات مخصوص و امور ات مرجو یاد داشتہ
دعا فرمایند کہ اللہ تعالیٰ در غلامی حضرت صاحب سیدی و مرشدی و مولائی
طیب القلوب و الارواح و سلیتی الی وصول اللہ حضرت شاہ شامان
غلام علی صاحب مدظلال کما لہم راسخ داشتہ و ترک ہمہ داده و توفیق
رفیق عنایت نموده برائے خود کند، قولاً و عملاً و فعلاً دیگر بس تمنائے
و گرنہ نیست و ہمیشہ یاد فرما باشند و از پارہ کاغذ دریغ نہ فرمایند
زیادہ حد ادب۔

و باقی احوال فدوی زبانی اخون محمد اعظم و ملا سعد اللہ معلوم خواهد
شد۔ و بہ صاحبزاد ہائے عالی مراتب و حضار مجلس شریف بعد اداب
سلام التماس دعا۔

مکتوب حاتم

بعرض خادمان حضرت صاحبی خدایگانی قبله دو جهانی معدن فضل و کرم
 منبع تفضل و شریعت صاحبی خدایگانی جیو مدظلہ العالی - از بندہ کترین
 حاتم بعد لوازم بندگی و کورنشآت که ذریعہ افتخار نیازمندان است
 بجا آورده می رساند - کترین شب و روز انتظار و دعای خیر جناب ساری
 بوده است - امیدوارم که مرثوہ خیر خیریت مزاج شریف و از صاحبزاد
 قلمی و مرحمت فرمایند - که باعث جمعیت و طمانیت خاطر ازین خواهد شد
 بنده از گوشه خاطر فراموش نه فرموده همواره دعای خیر در حق بنده می
 فرموده باشند - ورنه روز محشر دست بدامان فیض تو امان نسای
 خواهد داشت - امیدوارم که دعای خیر همواره در حق بنده می فرمود
 باشند - که باعث جمعیت خاطر ازین خواهد شد -

زیاده حد ادب

۱۹۷

مکتوب محمد نصیر

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله على سبحانه والشكر على اعطاء فيضانه

مکتوب جناب ارشاد مآب قدوة السائلین زبدة العارفين لگانہ

حضرت محمدیت مقرب لباط احدیت مقبول بارگاہ بے پوں زینت بخش

تحریر یافت ۵

آرزو دارم کہ خاک آن قدم تو تیاے چشم سازم دم بدم
 کترین عقیدت گزین خلفہ طالب علم اداب تعظیمات معتقدانہ و مراسم کورنشا
 نیازمندانہ بجا آورده بموقف عرض حاشیہ بوسان لباط فیض مناط الجن
 ہدایت موطن آن قبلہ ارباب تحقیق و توحید کعبہ اصحاب تدقیق و تحریر مخزن
 لطایف انبیہ معدن معارف قدسیہ، کریم الاخلاق عمیم الاشفاق حضرت
 پیر دستگیر مد اللہ ظللہ و اجلالہ و افضالہ می رساند کہ اگرچہ حکم سرت مولوی
 ۵ نہ تنہا عشق از دیدار خیزد ۶ بساکیں دولت از گفتار خیزد
 این فدوی جان نثار از مدت بسیار آرزوے پائے بوس ناصیہ سایان فیض
 نشان کہ اکبر حسب وجود و فروغ بخش پیشانی سجود دست فوق الحد دارد
 ز بس بہ مکتب عم عشق لاغری کردم ۶ تنم بہ کاغذ مسطر کشیدہ می ماند
 لیکن قطع مسافت بہ سرب کم مہمتی دشوار ساختہ از حصول این دولت محروم
 دین سورت بہ مقتضای فیض آن قبلہ انام امیدوارم کہ اگر آفتاب بوجہ
 خاص دربارہ ذرہ بے مقدار تا بدہر ائیغہ از گرداب اضطراب مناص خلوص یا بد

مصرع

یک نظر تمام کہ مستغنی شوم ز ابناء جنس

پیوستہ خورشید برایت بر اوج سعادت، و دریائے عنایت موج در موج
 باد۔ ہ توئی مقصود اگر مشغول غیرم $\frac{1}{2}$ توئی معبود اگر نزدیک دیرم
 ہ زہ صفا عمارت کہ در تماشایں: بیدہ یا زنگر در نگاہ از دیوار

پشتوہ دسحر باد و معنیرہ دہ عاشق چیری

اذا لقیته حبیبی فقل له خبری

فرمانظر (لہ) شما شاد درست جہاں کہ نہوی

ای جنابك قد مال دایما بصری

فقیر محمد نصیر

ترجمہ پشتو: اے باد سحری خوشبو عاشق کی طرف، لا جب تو میرے محبوب سے
 ملے تو اس کو میرا احوال پہنچا۔ آپ کی نظر عنایت کافی ہے اگرچہ سارا جہاں
 نہ ہو۔ اس لئے کہ میری نظر صرف آپ کی طرف متوجہ ہے۔

عشیت پناہ عظوفت دست گاہ افونڈزادہ صاحب علم الشریعہ
 ازین جانب خادم الفقراء محمد غلام سلام مالا کلام مقرون بہ صحت ہاتھ
 بعدہ عرض آنکہ عجب انصاف است کہ در غازی استقامت کردند و
 شب گذرانیدہ میان و عیال مایاں از خادمان آن صاحب باشند اگر
 تقصیر نمودم توبہ کردم۔ برائے عند اللہ از ان جانب استقامت در دہ
 کوہی اختیار کردہ کہ خدمت آن صاحب شرف شوم۔
 زیادہ

برادر عزیز افونڈزادہ حبور السلام و خداے تعالیٰ شمارا از
 آفات دارین محفوظ دارد۔ و در حق ما دعا نہیرت خاتمہ و خیریت دارین
 عنایت نمائید۔ بعدہ معلوم آن کہ پیش شما حبیب است و حال آن
 است کہ در این جا ضرور در کار است۔ پس باید کہ ہمراہ آدم نفرسید کہ
 ماجور دارین شوید۔ ایام بکام باد۔

کتابخانه

انوار اسرار فیض اقدس از باطن منور مقدس عالی جناب ارشاد
 مآب شیخ الانام مقتدر طوائف اسلام منبع علوم روحانیہ مجمع فیوض سبحانی
 مرشد کامل اکرم قدوہ مشایخ عرب و عجم اعنی اخوندزادہ کہ اسمہا کے شما
 معلوم است جو بعافیت سلامت باشند۔ ازین جانب بعد از
 تعظیبات دو دستہ و تسلیمات پیوستہ آن کہ ازین جانب مقرون
 بخیریت و خیر خیریت صاحب جمع خورد و کلاں مدام از درگاہ رب المعبود
 مطلوب است۔ مرام آن کہ مایان خدمت گار شما ہستیم و شما فراموشی
 دعاری فرمایند و اشتیاق ملاقات صاحب بیاری داریم و لیکن
 راہ مایان نیست و صاحب مرحمت رفتن این جانب نہ فرمایند (منی فرمایند)
 و مایان را پائے رفتن کوتاہ است۔ چہر متعديان براہ شمشہ اند متعديان
 امید کہ خدمت گار صاحب قدیم در (از دعای رحمت ہجور
 نفرمایند۔

مہر

تمتہ بالخیر

مکتوب حکیم صاحب جزادہ محمد میر آغا جان صاحب بنام مرتب

(حکیم صاحب مرحوم نے مندرجہ ذیل مکتوب اپنے دست مبارک سے نقل کیے ہوئے مکتوبات کے مجموعے کے آغاز میں لکھ کر شامل فرمایا تھا یہاں پر بڑا درج کیا جا رہا ہے)

جناب محترم مکرم شفق مہربانم حاجی الطربین الشریفین مجمع الفضائل ڈاکٹر علامہ مصطفیٰ خان صاحب، صدر شعبہ اردو سندھ یونیورسٹی حیدرآباد سندھ زید فضلہ و عنایتہ اسلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ خیریت جانین نیک روزی یاد۔

ورود گرامی نامہ کے وقت احقر بوجہ بیماری لاحقہ شرف جزا بادی سے محروم ہو کر جیل کو ماور کیا۔ سفر حج سے خیریت واپسی مبارک ہو۔ سال بسال آپ کا حج و زیارت روضہ اطہر سے مشرف ہونا نعمت الہی ہے۔ آپ کے طفیل۔ خدای عالم احقر کو بھی نصیب فرمائے۔ اسے بسا آرزو کہ خاک شدہ ویا نصیب۔

حسب الارشاد مکتوبات موجودہ نور محل مسجد صاحبزادگان اوج خود نقل کر کے حاضر خدمت گرامی کر رہا ہوں۔ اگرچہ پرانہ سالی کی کمزوری سنگ راہ تھی مگر نقل مطلوب کے لیے کوئی اور قابل اور لائق نہ پا کر باوجود کم فرصتی و کمزوری تعمیل ارشاد کی کوشش کی گئی جو محض فضل و توفیق الہی تھی اور جناب کی نیک نیتی و اخلاص اور فیض رسانی کی برکت۔

اجرت تحریر کی ضرورت نہیں اور نہ بھیجنے کی تکلیف فرمائیں کہ یہ اپنا ہی کام ہے اور آپ ہی ہمیں امداد نشر و اشاعت کی دے کر، سرفراز و معزز فرما رہے ہیں۔ جزاکم اللہ فی الجزا فی الدارین۔ امید ہے سید سے معاز فرمائیں گے والسلام علی من اتبع الهدی۔

۳۸۹

احقر محمد میر آغا جان، اوج ریاست دیر بھنڈی پاکستان ۶۷ پریس لاہور

بجز این که به لحن اول آیه آمده، از آنجا که در کتاب

تألیف شده است، این تعلیقات در صورتی که در بعضی کتب
در آنجا در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب
در آنجا که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب

اِشَارِیَه

در این کتاب که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب
در آنجا که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب
در آنجا که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب

در این کتاب که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب
در آنجا که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب
در آنجا که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب

در این کتاب که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب
در آنجا که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب
در آنجا که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب

در این کتاب که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب
در آنجا که در بعضی کتب آمده است، آنجا که در بعضی کتب

فہرستِ اعلام

الف

احمد سعید ۲۲	آصف علی ۲۲
احمد شاہ ابدالی (درانی) ۵، ۴۷	ابراہیم مٹلا ۱۵
۹۰، ۸۸، ۷۲، ۶۰، ۵۸، ۵۲	ابوالبرکات سید حسن قادری
۲۲، ۱۵۵، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۲۲	پشوری ۱۴
۲۰۶، ۲۳۵، ۲۳۹، ۲۴۹	ابوالحسن زید فاروقی ۱
احمد علی شاہ نقشبندی ۲۲	ابوالعوالی ۱۲۵، ۲۲۱، ۲۲۲
احمد کبیر ۲۲	بو الفتح ۷۵، ۱۶۶، ۱۶۷
احمد، میر ۲۲۴	۱۷۰، ۱۸۳، ۱۹۲، ۱۹۳
احمد خواجہ ۱۸۲	ابوالقاسم خان ۳۴، ۱۲۶، ۱۳۳
ارشاد حسین فاروقی ۲۲	ابوسعید ۲۲، ۲۲۱
ارشاد خاں، نواب ۴، ۶، ۸	احسان حسین فاروقی ۲۲
۲۳، ۳۱، ۳۳، ۳۶، ۳۷، ۳۸	احمد اللہ ۱۹، ۱۰۲، ۱۰۷
۵۸، ۵۹، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۷	احمد حاجی ۱۱۳
۸۲، ۸۵، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲	احمد حسین ۲۲
۱۶۵، ۱۸۲، ۱۸۸، ۱۹۱، ۲۱۵	احمد خان ۵۸، ۶۲، ۲۰۷
ارشاد خاں ۷، ۶، ۴۹، ۸۵، ۱۰۵	۲۰۸، ۲۳۰

۲۲۴	اللہ یار خان	۱۶۳، ۲۲	ارشاد علی
۲۲۸	اللہ یار شیخ	۸۶	اسد اللہ
۶۷۰، ۶۶	امام الدین احمد خان	۱۶۴	اسد اللہ بیگ
۲۰۶، ۱۶۵، ۸۵، ۷۲، ۶۹		۱۴۱	اسلم خان
۲۲	امام الدین، اخوند ملاً	۲۲	اسلم اخون، ملاً
۶۶	امامن	۱۹۲، ۱۲۵	اسمعیل، میر
۲۳۰	امامی بیگم	۱۷۹	اسمعیل، میرزا
۱۴۳	امان اللہ	۱۳۹	اصالت محمود خان
۱۱۳، ۲۲، ۱۷	امان اللہ، اخون	۵۳	اعظم علی خان
۲۲۵	امان، حاجی	۱۴۴	افضل
۲۲۵	امان خان، ملاً	۲۹، ۶	افضل خان (افضل الدولہ)
۲۳۵	امان، شاہ	۵۳، ۵۲، ۴۹، ۴۸، ۴۸، ۳۱	
۱۳۰	امانی بیگم	۱۱۵، ۵۴، ۵۳	
۲۲	امداد حسین	۱۶۸، ۱۶۲	اکرام اللہ
۱۶۰	امرنا تھ	۱۹۶، ۱۸۳	اکرام الدین
۲۱۹	امیر	۲۲	اکرام الدین احمد، حافظ
۱۴۹	امیر ناصر	۲۲۶	اکرام خان
۲۱۹	امین	۷۷	اکرم

بشارت اللہ ۲۶۵	امین احمد اظہر، شاہ ۲۲
بندے علی خاں ۱۷۰	امین الدولہ (امین الدین خاں)
بہادر ۲۱، ۲۵۹	۷۴، ۷۵
بہار، مُلا ۱۷، ۲۰۵	امین محمد خاں ۷۲
بہار الدین، خواجہ ۲۵۲	امینہ ۱۹، ۸۱
بہار الدین، میر ۱۳۷	آنا مل، لالہ ۷۷، ۶۸، ۷۲، ۷۳
بہرام بخش ۵۰، ۵۳	النور خاں ۲۱۹، ۲۲۷
بہرہ مند شاہ ۱۷۰	اولیا، مُلا ۱۵
بیان ۲۵	ایزو بخش ۱۱۲
بیتو ۶۶	ایمن، اخون ۲۲۸
پ	ایمنہ ۲۳۴، ۲۳۷
پتو ۱۰۸	ب
پیر جان، سید ۱۲، ۱۳	باز خاں ۲۲
پیر علی (شاہ علی) ۱۶، ۱۹، ۲۱، ۲۶	باز خاں، میر ۱۰۱
۳۸، ۳۹، ۴۵، ۴۱، ۴۲، ۴۶	بحر الدین ۱۳
۷۸، ۷۹، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۷	بختاور خاں ۶۰، ۲۱۵
۸۱، ۸۵، ۸۶، ۹۹، ۱۳۲، ۱۳۳	بخشی سردار خاں ۸۸
۱۵۸، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۸۷	برکت اللہ ۱۳۴
۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۴۱، ۲۴۱	بساون رے بیدار ۱۳۸، ۱۳۹

ج	۲۵۹، ۲۲۲
جانجاناں (دیکھتے منظر)	پیر محمد ۹۱
جان عالم خاں ۱۲۹، ۱۳۰	ت
جان محمد، مَلا ۱۶، ۲۲۹	تیمرخاں ۱۶۱
جانی خانم ۲۲۲	تیمور، مَلا (مَلا تیمر) ۱۳، ۱۵
جکھو ۱۶۲	۲۶۲، ۲۲۳، ۲۱۷، ۲۱۱، ۱۸
جلال الدین، حکیم ۱۶۲	ث
جلیل، مَلا ۱۴	ثنا اللہ پانی پتی، قاضی (سنا اللہ)
جمال احمد مجددی ۲۲	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۱
جمال خاں ۲۲۷	۱۵، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۸
جنگلی خاں ۲۰۶	۲۹، ۳۱، ۳۲، ۳۶، ۳۷، ۳۹
جہانگیر، مَلا ۲۲	۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۸
جیون، سید ۱۵۱	۶۳، ۸۷، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۷
جیون مل ۱۲۸، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲	۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷
چ، چھ	۱۲۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹
چنورام ۱۲۸، ۱۵۰، ۱۸۴	۱۴۵، ۱۵۳، ۲۲۲، ۲۳۵
چترمل ۹۹، ۱۲۸، ۱۵۱، ۱۵۲	۲۳۶، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۵۹
ح	ثنا اللہ سنبلی ۴، ۹، ۷، ۷۵
حاتم ۲۶۶	۷۹، ۸۳، ۸۴، ۱۸۷

حقیقت رائے ۱۵۹	حاجی ۱۴۱
حکمت اللہ ۸۱، ۲۰۱	حاجی، مُلا ۲۲، ۲۲۹
حکومت رائے ۱۵۵	حاجی بیگم ۲۲۱
حمایت اللہ خاں ۱۲۷، ۱۲۸	حافظ رحمت خاں (حافظ) ۵
حمزہ ۱۹۶	۹۶، ۹۱، ۸۸، ۷۶، ۶۲، ۵۸
حمزہ، سید ۲۰۶	۱۸۴، ۱۸۳، ۱۷۰، ۱۳۲، ۹۷
حمزہ، میر ۱۶۴	۲۰۸، ۲۰۵
حمزہ خاں ۱۲۵	حافظ شاہ محمد ۲۱۲
حنیف اللہ صدیقی ۱	حافظ شیرازی ۲۵۶، ۶۸
حیدر خاں ۲۱۹	حبیب احمد ۲۲
خ	حبیب اخوند، مُلا ۲۲
خادم حسین ۱۶۷	حبیب الرحمن خاں ۲۲
خاڑی محمد، مُلا ۱۷، ۲۰۵	حبیب اللہ، شیخ ۹۹
خدیجہ بنت بکر الدین ۱۳	حجت اللہ ۱۰۳
خضر خاں ۲۲۷، ۲۲۷	حجن ۸۱، ۱۰۳
خلیق انجم، ۴، ۳۳، ۷۹، ۸۷	حسام الدین ۱۸۳، ۱۹۶
۱۲۰، ۱۰۷، ۱۰۲، ۸۹	حسن خاں، مُلا ۱۲۳
خلیل احمد سرہندی ۲۲	حشمت خاں، سید ۸۶، ۸۹
خلیل الرحمن سواری ۲۲	حفیظ الدین ۱۰۵

۱۶۱	خواجه بادشاہ نقشبندی ۱۲۷
۲۱۹	خواجه محمد، مُلّا، ۱۷، ۲۱۷
۲۸۱، ۲۰۱	خواص، مُلّا، ۲۲
۱۵۵، ۶۲، ۵۱	خوشحال، مُلّا، ۲۲۲
۱۳۰، ۱۳۰	خیر الدین حسین، میر، ۱۳۱
۷۱، ۴۶، ۷۸	خیر علی، میر، ۱۳۹
۷۹، ۸۳، ۷۹	خیر محمد، مُلّا، ۱۶، ۲۲۳
۵۲، ۵۲	دائِم علی سرہندی ۲۲
رحمت خان (دیکھئے حافظ رحمت	درانی (دیکھئے احمد شاہ ابدالی)
خان) ۱۷، ۱۸، ۲۱، ۲۱۹	درگاہی خان ۲۲۶
رحمت، مُلّا، ۱۶، ۱۸، ۲۱، ۲۱۹	دلیل اللہ ۱۲۶، ۲۳۵، ۲۳۷
۲۶۲	۲۳۸، ۲۴۰
رحم خان ۱۰۰، ۱۲۵	دونڈیا خان ۲۷۰
رحم داد (رحیم داد) ۳۱، ۳۱	دونڈے خان ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰
رحیم الدین ۱۸۲، ۱۸۲	دیندار (میاں دیندار) ۲۱۶، ۲۱۸
رحیم خان ۸۶	۲۱۹
رحیم خان خاںزادہ ۶، ۲۸، ۵۵	دین محمد ۲۷۰

سجاد ۲۱۹	۱۱۴، ۵۷
سراج احمد مجددی ۲۲	رحیم دار (دیکھتے رحم دار)
سراج شاہ بونیری ۲۲	رسول خان ۲۲۶
سراج، مٹلا ۲۲	رشد علی خان ۲۲
سردار، مٹلا ۱۶، ۲۳۴، ۲۳۵،	رشید النبی مجددی ۲۲
۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰	رضا ۷۷، ۷۷
سرفراز خان ۲۱۹	رضا خان ۲۲۶
سعد اللہ، اخون ۱۷، ۲۶۵	رفیع، مٹلا ۲۲
سعد اللہ خان ۲۲، ۹۶	روح الامین ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹
سکندر خان، خواجہ ۸۲	روشن خان ۱۶۳، ۱۸۷، ۲۰۶
سلیم، اخوند میاں ۲۲۶	روف احمد رافت ۲۲
سنار معصوم ۹۰	ریحان حسین ۲۲
سید احمد ۶۶	ز
سید احمد، اخوند ۲۲	زبردست، مٹلا ۱۶، ۲۳۴،
سید حبیبون ۱۵۱	۲۳۷، ۲۳۸
سید حمزہ ۲۰۶	زبیدہ ۲۲۳
سید غلام ۱۳، ۱۴، ۱۷، ۲۴۵	س
سید قاسم خان (دیکھتے قاسم علی)	سیال شاہ ۱۸۵
سیدن بیگم ۲۲۰	سبحان شاہ ۱۷۹، ۲۰۵

شجاعت علی ۱۰۵	سیف الدین احمدی سرہندی ۲۵۷
شنبھورائے ٹھاکر ۵۹	سیف الدین، اخوند ۲۲۹
شیخ محمد ۷۱، ۸	سیف الدین، مُلّا ۱۵، ۱۷، ۱۸
شیر محمد ۱۲۸	۲۱۷، ۲۴۲
ص	سیف اللہ ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۱۱۴
صالح خاں ۱۰۵	ش
صالح محمد ۹۳	شادی رام ۹۹
صالح محمد، مُلّا ۱۷	شادی لعل ۱۵۸
صبغۃ اللہ ۵۲، ۲۳۵، ۲۳۷	شاہت، مُلّا ۱۷
صدر الدین، مُلّا ۲۲	شاہتار ۲۱۹
صدر المشائخ (فضل عثمانی) ۱۳	شاہ علی (دیکھتے پیر علی)
صفوة اللہ ۱۹، ۲۳۷، ۲۳۸	شاہ محمد ۶۷، ۷۲، ۷۱۰
صفی القدر ۲۲	شاہ محمد پیر مجذوب ۲۲
صفی اللہ، خواجہ ۱۳	شاہ محمد خاں ۲۲۵
ض	شاہ مدار ۳۳، ۵۹
ضابطہ خاں ۳۲	شاہ نذر ۶۷، ۷۲
ضیاء الدین حسین ۱۳۵	شاہ نور ۶۹
ضیاء المشائخ (محمد برہنہ) ۱۳	شاہ نور خاں ۲۲۲
ضیاء البنی مجددی ۲۲	شاہ ولی اللہ ۳۳، ۳۳، ۸۳، ۱۴۰

عبدالحفیظ ۲۱، ۹۳، ۲۵۹ -

عبدالحق، شیخ ۵۷، ۲۱۱

عبدالحی ۱۸۳

عبدالخالق، حاجی ۱۷، ۲۳۱

عبدالرحمن خان ۱۷۶

عبدالرحمن، خواجہ ۱۳، ۱۴

عبدالرحمن شیخ ۴۵، عبدالرحمن، مٹلا ۲۲

عبدالرحیم، حافظ ۲۲۵

عبدالرحیم، مٹلا ۱۷، ۹۰، ۱۲۴ -

عبدالرزاق ۹۲، ۹۳، ۱۷۰، ۲۰۵

۲۱۵، ۲۱۷، ۲۶۰، ۲۶۲ -

عبدالرزاق، شاہ ۱۲ -

عبدالرزاق قریشی ۱، ۴، ۵، ۸، ۱۰

۱۱، ۳۳، ۴۶، ۵۸، ۶۴، ۷۶، ۸۷

۹۹، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۱۱، ۱۱۵، ۱۱۶

۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۲۹، ۱۳۲ -

عبدالرزاق، مٹلا ۱۴، ۱۷، ۲۲

۲۳، ۲۴ -

عبدالرسول ۱۸، ۲۱۶، ۲۱۷ -

ظ

ظفر، مٹلا ۲۲۵

ظفر علی ۴، ۶، ۹، ۳۳، ۳۴، ۳۷، ۴۷

۶۹، ۷۰، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۷۶

۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۴، ۹۳، ۱۰۰

۱۶۳، ۱۷۶، ۱۸۹، ۲۰۵ -

ظہور الحسن مجددی ۲۲

ع

عابد خانم ۲۲۴

عارف خان ۱۹۱

عاشوری، میر ۹۶

عالم خان، مٹلا ۹۰

عباس علی امر وہوی، حافظ ۲۲

عبدالاحد (شاہ گل)، المتخلص و حضرت

عبدالباقی ۱۹، ۲۱، ۲۳

عبدالباقی، خواجہ ۱۳

عبدالجبار ۹۲

عبدالجلیل ۴۹، ۵۲، ۵۴، ۵۵

عبدالجلیل، مٹلا ۹۴

عبدالهادی، میر، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰	عبدالرشید مجددی ۲۲
۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰	عبدالستار جان ۱۲
عبدالله اخون سواتی ۲۲	عبدالغزیر خان ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲
عبدخان، خواجہ ۶	عبدالعلی، سید ۵۱، ۵۲
عرفان، ملا ۲۲	عبدالغفور پشاوری ۲۲
عزت اللہ ۲۲۰	عبدالقدوس ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲
عزت اللہ ابن راسخ ۵۱	۲۵۰، ۲۵۱ -
عزت اللہ شاہ ۱۳	عبدالقدیر اخوند ۱۶
عزیز اللہ خان ۱۱۵	عبدالقدیر، ملا ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲
عزیز خان روہیلہ ۱۱۷	عبدالقیوم ۱۹۶
عصمت اللہ شاہ ۵۶	عبدالقیوم، شاہ ۱۳
عظیم خان، ۲۲۶	عبداللہ ۱۹۶، ۲۱۶، ۲۱۷ -
علائقہ الدین مجددی ۲۲	عبداللہ انصاری ۷۶
علی احسن، سید ۱۳۰	عبداللہ جان ۱۲، ۱۹
علی اصغر، میر (میر مکھڑا) ۱۰، ۱۱	عبداللہ جان فاروقی ۱۳
۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸	عبداللہ خان ۲۰۸، ۲۱۸
علی خان ۱۳۵	عبداللہ، ملا ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲
علی رضا خان ۲۷، ۲۸، ۲۹	۲۶۳، ۲۶۴
علی شاہ، سید ۱۵، ۱۶	عبدالنبی ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲

۲۶۲، ۲۵۸، ۲۵۷	۲۲۳، ۱۶
غلام حسن، شاہ ۱۳	علی شیر، ۱۶
غلام حسین، ۱۰۵	علی محسن، میرا ۱۳
غلام حسین، شیخ ۱۵	علی محمد ۲۱۹
غلام حسین، تھانیسری ۱۸	علی محمد خان ۲۰۸، ۱۲۴
غلام حسین خان ۹۷	علی نذر ۱۲۰
غلام رسول ۱۸، ۱۰۵، ۱۴۵، ۱۹۲	عماد الملک ۸۷، ۸۶، ۸۰، ۵
۲۱۶، ۱۹۵	عمر خان ۱۱۲
غلام عسکری خان ۴، ۲۳، ۵۹	عمر، ملاً ۹۲، ۹۳، ۱۱۸
۹۷، ۹۵، ۸۲، ۸۰، ۷۹، ۶۲	عنایت اللہ ۲۲۰
۱۰۱، ۱۰۲، ۲۰۷، ۲۱۰	عنایت خان ۴۴، ۵۵
غلام علی ۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۳۰	عنایت غوث ۱۰۵
۲۶۱، ۲۳۷، ۲۳۵، ۸۷، ۸۳	غ
۲۶۵	غالب علی خان ۶۹
غلام غوث ۱۸، ۲۱۷	غلام امام ۶۰، ۶۱، ۸۱، ۸۲
غلام فرید ۲۰۶	۱۹۱، ۲۰۷
غلام قادر شاہ ۱۸، ۲۱۱، ۲۱۶	غلام حسن ۴، ۱۰، ۱۷، ۱۸، ۲۰
۲۱۸، ۲۱۷	۲۱، ۲۲، ۲۳، ۵۹، ۶۰، ۶۲، ۶۴
غلام محمد ۷، ۸، ۳، ۱۴۵	۷۳، ۷۹، ۸۱، ۸۷، ۱۰۱، ۱۰۲
۲۳۶، ۱۹۶، ۱۸۳، ۱۵۲	۱۰۳، ۱۴۵، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۷

فتح محمد ۱۲۳۳	غلام محمد (حضرت جی) ۱۳
فخر الدین ۲۰۷	غلام محمد معصوم ثانی ۱۳
فخر الدین ۲۵	غلام محی الدین ۱۳، ۲۲
فدا احمد مجذوبی ۲۲	غلام مصطفیٰ ۱۲۶، ۹۹، ۲۲
فدا محی الدین ۱۳	۱۲۸، ۱۲۷
فرحت اللہ ۱۶۲	غلام مصطفیٰ خاں ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱
فصیح اللہ خاں ۲۲	غلام نبی ۲۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸
فضل احمد معصومی ۱۲، ۱۴، ۲۳، ۲۵	غلام نبی، شاہ ۱۳
فضل عثمان (دیکھئے صدر المشائخ)	
فضل عمر (دیکھئے نور المشائخ)	فاروق، مُلّا ۱۷، ۲۱، ۲۳
فضل قیوم ۱۳	فتح اللہ ۱۸۳، ۱۹۶
فضل محمد ۲۱۷	فتح اللہ حافظ ۲۱۲، ۲۱۳
فقیر اللہ ۱۲۷	فتح اللہ، خواجہ ۱۲۱
فیض اللہ خاں ۲۱، ۲۸، ۸۸، ۹۱، ۹۲	فتح اللہ، مرزا ۱۳۲
۲۵۹	فتح خاں ۱۱۳، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳
فیض اللہ، خلیفہ ۱۵۴، ۱۶۴	۲۱۹، ۲۲۳
۱۸۸، ۱۸۷، ۱۶۵	فتح علی ۱۸۳، ۱۹۶
فیض اللہ، مُلّا ۱۷، ۹۲	فتح علی خاں ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۴، ۲۱۵
...	فتح علی خاں، میر ۲۵۲

ق

قلندر، ملا، ۱۷، ۲۴۲

قمر الدین، شیخ، ۲۲

ک

کامو، ۱۲۶

کامیاب، خواجہ، ۲۲، ۲۵، ۱۲۲، ۱۷۵

کبیر، ملا، ۲۲

کرم، حافظ، ۱۷

کرم خان، ۸۵

کریم الدین، ۱۸۳، ۱۹۶

کریم خان، ۸۶

کلو کوکہ، ۹۷

کلو، میر، ۴۸، ۷۲، ۱۲۵

کلیم اللہ، ۱۳۰، ۱۷۹

کمال خان، ۲۲۸

کمال شاہ، ۱۵۳

گ

گل محمد، ۱۷، ۲۱۶، ۲۱۸

ل

لال محمد، ۱۲۵

قادر باز خان، ۹۶

قادر بخش، مرزا، ۲۵۲، ۲۵۳

قادر داد خان، ۱۳۲

قادر شاہ، ۱۸

قاسم، ۷۷، ۷۷

قاسم بیگ، ۲۲۲

قاسم، شیخ، ۱۱۴، ۱۹۸

قاسم علی خان (محمد قاسم خان، سید)

قاسم خان، ۵، ۶، ۴۰، ۱۱۹، ۱۷۲

۱۷۸، ۱۸۰، ۱۹۰، ۲۰۲

قاسم خان، ۱۰۱

قاسم خان، ملا، ۱۰۰

قدرت اللہ، ۵۶

قطب الدین، ۱۷۷

قطب الدین، شاہ، ۲۱، ۲۵۲

قطب الدین، شیخ، ۱۵

قلندر بخش، ۱۳۶، ۱۳۷

قلندر خان، خواجہ، ۸۲

محمد ۶۷، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۸۸، ۱۸۹

محمد ابراهیم خان ۲۲، شہنشاہ

محمد احسان احمدی ۸، ۱۹، ۳۱

محمد ۲۳، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱

محمد ۶۲، ۷۹، ۸۰، ۸۲، ۹۵، ۹۷

محمد ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۱۸، ۲۳۷، ۲۵۹

محمد معین جان ۱۴

محمد اشرف ۲۲۵

محمد اعظم، اخون ۱۷۰

محمد اعظم (خلیفہ حاجی محمد افضل) ۱۶۲

محمد اعظم، ملاً ۱۵۵، ۲۶۵

محمد افضل ۱۶۱

محمد افضل خان ۱۲۵

محمد اکبر ۱۷

محمد اکبر خان ۲۱۷

محمد اکرم، شیخ ۲۰۶

محمد امیر شاہ قادری ۱۱

محمد امین پشاوری ۱۲

محمد امین شیخ ۷۵

محمد بن سید ۱۳۲۷

لعل خان....

لطف اللہ خان، شاہ ۲۲۹

لطف اللہ، شاہ ۱۵، ۱۶

م

مبارک - النساء ۱۹۹

مجدد الدولہ ۵، ۸، ۸، ۱۲۶

مجدد الف ثانی ۱۶۲، ۲۱۱، ۲۵۳

مجیدین ۸۱

محب اللہ ۱۶، ۲۳، ۲۳۸، ۸۶

۲۵۱، ۲۵۲

محب اللہ (پسر محمد طاہر) ۱۹۸

محب اللہ خان ۵، ۳، ۴۸، ۴۹

۱۲۵، ۱۷۵، ۱۹۵، ۲۱۵، ۲۶۲

محب اللہ، ملاً ۱۳۸

محببت خان ۲۲۷

محبوب ۷۲

محبوب علی، حافظ ۱۱۷

محسن، ملاً ۵۸، ۶۲

محمد خاں، میر ۱۲۵	محمد انور ۲۳، ۷۷، ۸۲، ۸۵
محمد خاں (ہمشیرزادہ دوند خاں)	۱۷۵، ۹۳
محمد دلیل اللہ....	محمد بشیر خاں ۳۵، ۳۰، ۱۵
محمد درجات ۱۶، ۲۲۳	محمد بصیر ۲۲۶
محمد ذاکر ۲۱۱، ۲۱۳	محمد بصیر ۱۶
محمد رسا، شاہ ۱۲	محمد پارسا، خواجہ ۱۲
محمد رسول ۲۲۲	محمد (پسر عبدالقدوس) ۱۶، ۲۲۶
محمد رضا ۵۱، ۵۴	محمد توکل ۱۶، ۲۲۳
محمد رفیع ۹۹، ۱۷۵	محمد حبیب ۲۳۶
محمد روشن ۱۵۴	محمد حسن جان ۱۴
محمد سرور، حافظ ۲۰۸	محمد حسن خان خانزادہ ۶، ۸
محمد سرور خاں ۶۱، ۶۲	۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴
محمد سلیم ۲۱۸، ۲۲۵، ۲۲۶	محمد حسین پراچہ ۱۸، ۲۱۸
محمد شاکر ۷۷، ۷۷، ۱۵۴	محمد حسین جان ۱۴
محمد شاہ ۱۸، ۲۸	محمد حنیف جان ۱۴
محمد شاہ پیشوری ۲۱۶	محمد حنیف، ملا ۱۶، ۲۳۲، ۲۳۷
محمد شاہ خاں باجوڑی ۲۲	محمد خاں ۱۵، ۲۳، ۱۵۴، ۱۶۴
محمد شاہ ولد غلام غوث ۱۶، ۲۱۷	۱۹۱، ۱۶۵
	محمد خاں آفرینزی ۶

محمد عظیم ملاً ۱۲

محمد علی ۱۸۹، ۹۳، ۹۱، ۶۹

محمد علی بیگ ۱۰۱، ۶

محمد علی خاں ۱۶۶، ۱۷۲

محمد علی، میر ۲۴

محمد عمر، خواجہ ۱۵

محمد عمر مجیدی ۲۲

محمد عنایت خاں بونیری ۲۲

محمد غلام ۲۶۹

محمد غوث، سید شاہ ۱۳، ۱۲

محمد فاروق ۷۰

محمد فضل اللہ، شاہ ۱۳

محمد فقیہ الدین خاں ۱۶۶، ۱۶۸، ۱۷۲

محمد فیاض ۱۶، ۲۴۳

محمد قدوس ۲۴۸

محمد کاشف ۱۷، ۲۱۷

محمد کاظم ۱۶، ۲۴۹

محمد کلیم ۴، ۱۰، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱

محمد اشرف ۱۶

محمد شریف ۱۳

محمد شعیب ۲۶، ۵۵، ۵۶

محمد شفیع ۱۸، ۲۱۶، ۲۱۷

محمد صادق، خواجہ ۱۳

محمد صالح ۱۷۷

محمد صبغۃ اللہ ۱۹

محمد صبغۃ اللہ، خواجہ ۱۳

محمد صدیق ۱۹، ۲۳۷

محمد صدیق خواجہ ۱۳

محمد طاہر ۱۹۸، ۲۲۴

محمد عارف ۱۷، ۲۱۷

محمد عبید اللہ، خواجہ ۱۲

محمد عتیق ۱۶، ۲۴۳

محمد عجب ۲۲۶

محمد عظیم ۸۶، ۲۰۶، ۲۲۴

محمد عظیم، حافظ ۱۲

محمد عظیم فرید آبادی، شیخ ۱۶۴

محمد حسین، میرزا، ۱۷۰۹، ۱۷۰۳، ۱۷۰۵، ۱۷۰۸	محمد حسین، انور ملاح، ۱۷۰۳، ۱۷۰۵، ۱۷۰۸، ۱۷۱۰
محمد حبیب ۵۷	محمد حبیب، حافظ ۵۷
محمد مراد، ۱۷۰۹، ۱۷۰۳، ۱۷۰۵، ۱۷۰۸	محمد مراد، ۱۷۰۹، ۱۷۰۳، ۱۷۰۵، ۱۷۰۸
محمد رفیعی خاں، ۱۷۰۹، ۱۷۰۳	محمد مسرور ۶۳
محمد مشرف ۲۲۶	محمد منظر ۲۲۲
محمد معصوم، ۱۷۸۳، ۱۷۹۶	محمد معصوم، خواجہ، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳
محمد معصوم، شاہ، ۲۲۹	محمد معصوم، شاہ، ۲۲۹
محمد مقیم ۱۰۵	محمد مقیم، ۱۰۵
محمد میر ۱۰۵	محمد میر آغا جان، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۵
محمد نبی، ۱۶، ۲۲۳	محمد نبی، ۱۶، ۲۲۳
محمد نصیر، ۲۶۷، ۲۶۸	محمد نصیر، ۲۶۷، ۲۶۸
محمد نعیم، ۲۲۹	محمد نعیم، ۲۲۹
محمد نقشبند ثانی، خواجہ، ۱۲	محمد نقشبند ثانی، خواجہ، ۱۲
محمد نور، ۲۱۴، ۲۲۹	محمد نور، ۲۱۴، ۲۲۹
محمد وجیہ الدین (شیخ مسٹھا)، ۱۳۶/۱۳۷	محمد وجیہ الدین (شیخ مسٹھا)، ۱۳۶/۱۳۷
محمد ہاشم جان، ۱۲	محمد ہاشم جان، ۱۲
محمدی، ۶۲، ۸۱، ۸۵، ۱۰۱، ۱۰۲	محمدی، ۶۲، ۸۱، ۸۵، ۱۰۱، ۱۰۲
محمد یار خاں، ۱۲۵	محمد یار خاں، ۱۲۵

۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۸	محمدی بیگم ۲۲۰
۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۳، ۳۵، ۳۶، ۳۷	محمدی، ملا ۱۶، ۲۲۹
۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۳، ۴۴، ۴۸، ۵۷	محمدی، میر ۲۵، ۲۵۲
۵۸، ۶۴، ۶۵، ۷۵، ۷۶، ۷۸، ۷۹	محمد یوسف، حافظ ۲۱۰، ۲۱۱
۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۴	محمد یونس ۵۱
۹۵، ۹۶، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۴	محمد خاں، خواجہ ۸۲
۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۳	محمد، خواجہ ۵۲، ۵۵
۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲	مدار، شاہ ۲۳، ۵۹
۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹	مداری ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵
۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶	مراد، غازی شاہ ۱۲
۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳	مرزا خاں ۲۲۲
۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰	مرلی دھر ۵، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۵۵، ۱۵۶
۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷	۱۵۷، ۱۵۸
۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴	مرید حسین ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴
۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱	مسرور ۲۰۷
۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸	مسعود پیرزادہ ۱۷، ۲۱۷
۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵	مشتاق رائے ۲۲، ۱۷۶
۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲	منظہر، میرزا جان جانان ۱، ۲، ۳
۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹	مغیر شاہ جیو، سید ۱۶
۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶	۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۸

نور المصطفیٰ ۱۶۰	نظام الدین اولیا ۲۵۸
نور النساء ۲۲۲	نظامی ۱۹، ۲۳۲، ۲۳۷
نور الہدیٰ ۱۶۰	نظر احمد (نذر احمد) ۲۲۲
نور خان، شاہ ۲۲۱	نعمت اللہ ۲۱۱، ۲۱۲
نور محمد ۱۶	نعمت اللہ، شاہ ۲۶۰
نور محمد بدایونی، سید ۲۰، ۲۵۸	نعمت خان ۱۳
نور محمد قندھاری، اخون ۱۴	نعمت خان اخون ۱۷، ۲۶۲
نور محمد مٹلا ۱۵، ۱۶، ۲۲۲	نعمت، مولوی ۱۱۲، ۱۳۲، ۲۱۱
و	نعیم اللہ ۴، ۱۰، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵
وحید الدین خان ۱۷۴	نعیم اللہ بہرائچی (محمد نعیم بہرائچی)
ولایت شاہ ۱۸، ۲۱۸	۲۵۹، ۱۰۴، ۲۱، ۲۰، ۱۸
ولی اللہ، شاہ ۳۳، ۸۳، ۱۴۰	نعیم اللہ، سید ۱۰۴
ولی اللہ میر ۱۹۳	نور الدین حسین ۶۰
ولی النبی ۲۲	نور العلیٰ ۱۶۰
ولی محمد، مٹلا ۱۶، ۲۱۷، ۲۲۶	نور اللہ ۲۹، ۱۹۱
۲۲۷، ۲۲۹	نور اللہ، شاہ ۲۲۷
ولی نظر (ولی نذر) ۷، ۹۱، ۹۲	نور اللہ میر ۱۹۱
ی	نور المشائخ (فضل عمر، مٹلا شور
یار علی خان ۷، ۷۰	بازار) ۱۳

چکدرہ ۲۶۲	کھرت پور ۲۵۳، ۲۵۲
چوک ناصر خان	بھکر ۱۵۱
حصار ۳۳	پانی پت ۱، ۱۹، ۲۱، ۲۹، ۳۱، ۳۵
حضروں قاضی والا ۲۱	۳۰، ۳۳، ۳۴، ۳۹، ۵۰، ۵۳، ۵۵
حیدر آباد سندھ ۱۳	۵۴، ۵۸، ۶۹، ۷۲، ۸۸، ۱۱۶
خوجہ ۱۵	۱۳۳، ۱۲۶، ۱۳۵، ۱۴۳، ۲۳۳
خیر پور ۱	۲۳۸
درگاہ شاہ ابوالخیر ۱	پٹنہ (دیکھئے عظیم آباد)
دکن ۲۰۲	پرانگ ۲۱
دو آبہ ۱۲۱	پشاور ۱۲، ۱۳، ۱۷، ۲۲، ۲۳
دہلی (شاہجہاں آباد) ۱، ۱۴، ۱۹	۲۰۲
۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۹، ۳۵، ۳۶	پنجاب ۲۱
۳۷، ۴۳، ۴۴، ۴۸، ۵۳، ۵۴	پیلی ۹
۵۸، ۶۰، ۶۲، ۶۴، ۶۸، ۶۹	پیلی بھیت ۲۲، ۲۶، ۴۶، ۱۴۷، ۱۸۲
۷۸، ۸۹، ۱۰۲، ۱۲۰، ۱۳۲، ۱۳۳	تنگی ۱۳
۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸	تھانہ ۱۳
۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۰۲، ۲۰۴	تھانیر ۱۳۶
۲۲۵، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۲	جموں ۳۱
۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱	جدہ ۲۲۲
	پاند پور ۱۱۲
	چتلی قبر ۱

سوات ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۲۳، ۲۱۷	دھولان ۹۹
سورت ۲۲۷، ۲۲۷	دیر ۲۶۳، ۱۴۰، ۹، ۲، ۱
سونی پت ۸۸	ڈاسنہ ۱۵۳، ۱۴۹
سہسپور ۱۴۵	رام پور ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹
سہسوان ۶۶	۲۵۹، ۲۴۰، ۲۳۹، ۲۳۸، ۲۳۴
شاہ آباد ۱۹۱	۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲
عظیم آباد (پٹنہ) ۱۹، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۷	روہیل کھنڈ ۴
۱۳، ۱۳۱، ۱۳۶، ۱۴۹، ۱۷۳، ۲۳۴	ریواڑی ۱۳۰، ۱۵۰
غازی آباد ۹۶	سرائے چودھری ۲۰۶
فرخ آباد ۵۹، ۸۰، ۸۷، ۹۵، ۹۷	سرائے ہندوان ۱۵۵
فرخ نگر ۹۹	سرحد ۲۱۱، ۲۱۲
فرید آباد ۲۰۶	سرولی ۹۰، ۹۲، ۱۰۱
قندھار ۱۳	سرہند (سہرند) ۱۲، ۱۴۹، ۱۵۲
کابل ۱۳	۲۳۹، ۲۳۵
کٹرہ محمد یار خان ۶	۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۳، ۴۴
کرولی ۱۰۳، ۱۰۲	۴۴، ۴۹، ۵۳، ۶۰، ۶۱، ۸۲، ۸۳
کلا نور ۱۸، ۲۱۶، ۲۱۷	۹۳، ۱۰۱، ۱۳۲، ۱۴۲، ۱۴۷، ۱۴۸
کنج پورہ ۵۲، ۴۷	۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵
کوٹلہ رشید خان ۲۲، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۴۱	۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵
	سندھ ۱۳، ۱

Marfat.com

میرٹھ ۹۹، ۱۲۹، ۱۵۳، ۲۲۸	کوٹہ بوندی ۱۱۷
ناگور ۲۵۳	کول ۸۷
نجیب آباد ۶۷	گرھی ۲۱۷
نرتویہ ۲۱۲، ۲۱۷، ۲۶۰	گرھی حضرت خیل ۱۳
نور محل، خانقاہ ۱، ۲، ۳، ۴	گلاوٹی ۱۰۲
نولہتہ ۵۲	گمبٹ ۱۵۱
پاشی ۳۲	لاہور ۵۸، ۶۰، ۲۳۵، ۲۳۹
ہرتاری ۵۱، ۵۲، ۵۴	لکھنؤ ۱۳۰، ۱۷۱
ہرداس پور ۱۰۱	مالاکنٹ ۱، ۱۳
ہشت نگر ۱۷، ۲۱	محلہ فضل حق ۱۳
ہند ۱۷، ۲۱	محلہ کاکا جمدار ۱۲
ہوتی ۱۷، ۲۱	مدرسہ غازی الدین خاں ۱۰۲
...	مدینہ منورہ ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۶
...	مراد آباد ۴۵، ۱۳۹
...	مراد نگر ۲۲۸
...	مسجد محبت خاں ۲۱۸
...	مرشد آباد ۹۵، ۱۱۹
...	منظر نگر ۳۱
...	مکہ معظمہ ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۸

کتابیات

(سلسلہ مقدمہ و حواشی)

احمد ابوالخیر: ہدیہ احمدیہ، مطبوعہ، مخزن کتب خانہ خاص، انجمن ترقی اردو کراچی
 احمد علی خاں شوق: تذکرہ کاملانِ رام پور، ہمدرد پریس دہلی ۱۹۲۹ء۔
 الطاف علی بریلوی: حیات حافظ رحمت خاں، نظامی پریس، بدایوں ۱۹۳۳ء۔
 خلیق نجم، ڈاکٹر: مرزا مظہر جانجانا کے خطوط، مطبوعہ الجمعية پریس، دہلی ۱۹۶۲ء۔
 رحمان علی: تذکرہ علمائے ہند۔ اردو ترجمہ محمد ایوب قادری، مطبوعہ کراچی ۱۹۶۱ء۔
 رؤف احمد رافت: در المعارف، ملفوظات شاہ غلام علی، مطبوعہ
 نادری پریس دہلی۔

رؤف احمد رافت: جواہر علویہ، مطبوعہ نول کشور گیس پرنٹنگ پریس، لاہور۔
 عبد الرزاق قریشی: مکاتیب میرزا مظہر، مطبوعہ اجمل پریس بمبئی، ۱۹۶۶ء۔
 عبداللطیف: ہسٹری آف پنجاب (انگریزی)، مطبوعہ دہلی ۱۹۶۴ء۔
 غلام حسین طباطبائی: سیر المتاخرین، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۸۹۷ء۔
 غلام سرور لاہوری: خزانۃ الاصفیاء، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۹۱۴ء۔
 غلام علی، شاہ: مقامات مظہری، مطبوعہ مطبع احمدی ۱۲۶۹ ہجری۔
 فقیر اللہ علوی: مکتوبات، مطبوعہ کتب خانہ اسلامی پنجاب لاہور۔
 محمد امیر شاہ قادری: تذکرہ علماء و مشائخ سرحد، مطبوعہ اتحاد پریس لاہور۔
 عبدالقادر خاں: علم و عمل جلد اول (اردو ترجمہ و قانع عبدالقادر خانی
 مرتبہ محمد ایوب قادری) مطبوعہ کراچی ۱۹۶۶ء۔

محمد حسن کرتھوری: مشائخ نقشبندیہ مجددیہ، اللہ والے کی قومی دکان، لاہور۔

نصیب اختر = شاہ عالم ثانی کے عہد کا دہلی دربار طبع اول کراچی،

۱۹۶۷ء در سفر نامہ پولیس۔

نصیر احمد جامعی = احمد شاہ ورائی، مطبوعہ پنجاب پریس لاہور، ۱۹۶۹ء

نعیم اللہ بہرائچی = معمولات، مظہریہ، مطبوعہ مطبع نظامی کانپور، ۱۹۶۱ء

.....

(نوٹ :- مزارات کی تصاویر، ترکی کے جناب

Ahmed Tuncer Akalin کے شکر یہ کے ساتھ ان

کے تصویری کتابچے "SERHEND" سے اخذ کر کے پیش

کی جا رہی ہیں۔)

